

ԱՐՇԱԿՈՒՀԻ
ԹԷՈՂԻԿ

ԱՄԻՍ ԱՅ
ՆԿԵԼԻԿՆԵՐ

● 37 ՊԱՏԿԵՐՈՎ ●

...

Տպագրատիան

Վ. Խ. Ա. ՏԷՐՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Կ. Պոլսու - 1910

• 0 •

Գին 7 1/2 Դրո.

ԱՄԻՍ ՄԸ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ

ԳԵՂԱՄ ՏԷՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

ԱՐՇԱԿՈՒՂԻ ԹԷՈՐԵՏԻԿ

ԱՄԻՍ ՄԸ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ

✠ ԿՅԿՏՈՒՐ ՆՕԹԵՐ ✠

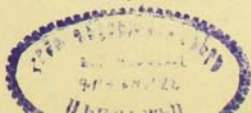
37 ՊԱՏԿԵՐՈՎ

Տպագրութիւն

Վ. Ե. Հ. ՏԷՐ ՆՍԵՐՍԷՍԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ - 1910

Ն Ի Ի Յ Ե Ր Ո Ւ Ն Ց Ա Ն Կ Ը

	Էջ
Մեկնումի պահը	5
Աղօթքի	7
Շղթայակիր Ձոյզը	9
Ճամբորդներուն հետ	11
Մերսին	12
Տեսքեր եւ Յուշեր	17
Ասանա	20
Լացի ու քաղցի օրեր	24
Կիրակեմոս	29
Այրիներ եւ Որբեր	33
Սփոփարար երեսոյք	45
Գեպ ՚ի Պաշտօնասուն	48
Հիւանդներուն մօտ	52
Փրկարար բազսոցը	57
Տխուր այցելութիւն մը	59
Աղէտավայրը ջուրերու մէջ	65
Գպրոցին բացումը	70
Վերլիւումներ	73
Ներկայէն եւ անցեալէն	78

Հարսնիքի օրեր	82
Օսար հաստատութիւնք	87
Լուսանկարչասան մեջ	91
Պատկերին 'ի սեւ (կոյր « Հօնա » ն)	96
Մօր սէր	101
Տխրանուն խմբագրապետք	106
Կեովուր-Քեօյի մանկիկք	110
Կոչ մը	117
Հաննոյ Հայր Սուրբք	121
Ժամուկես 'ի Միսիս	127
Գիշեր մը 'ի Համիսիէ	138
Էրզիւնի Բանսարկեալներք	149
'Էկայ 'ի Տորք-եօլ	160
Քաջերու Հայրենիք	168
Առաքեալին ծննդավայրք	193
Ամանորի սեմին վրայ (վերջաբան)	208

ԱՄԻՍ ՄԸ ԴԿԻԼԻԿԻԱ

ՄԵԿՆՈՒՄԻ ՊԱՀԸ

14 Հ-կր. 1909

Աշնանավերջի անուշ իրիկուն մըն է : Վերջալոյսը հետզհետէ կը նուազի հորիզոնին ոսկենշոյլ պաստառին վրայ, ուր, նկարչային գորշութեան մը մէջ թաղուած՝ Ստամպօլը կ'ուրուանկարուի հիմայ աւելի քան երբեք պեղեցեկ՝ իր սլացիկ մինարէներովն ու զմբէթներուն վէտվէտումովը :

Շոգենաւին կամրջակին վրայ, բազրիքի մը կռթընած՝ չորս բոլորս կը դիտեմ, բաժանումէ մը առթուող տարաամ մտահոգութիւններու սարսուռովը սիրտս լեցուն : Ալէ---նէ խարիսխը բարձրացուցած է եւ իր «վինչ»ին խլացուցիչ ժխորը դադրած : Կը մեկնինք, այլ ևս կը հեռանանք Պոլիսէն : Սիրելիներ, բարեկամներ, Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութեան անգամուհիներ իրենց ողջերթի եւ յաջողութեան մաղթանքներուն հետ հրաժեշտնին տուած՝ մակոյկներով կ'շտապեն նաւուն կուշան 'ի վեր, գլուխ ու թաշկինակ ի՞օթվելով :

Անօրինակ թոճուբոճ մը՝ ծովուն վրայ : Նրբիրան , աղւոր +շլէի մը քովէն՝ հանքածուխ պարպող բանւորներով լեցուած տձեւ նաւակ մը կը սողայ . անդին՝ լայնատազաստ ցուկանաւներու առաջ քէն՝ շոգեմակոյցի մը արշաւասոյր . հեռուն , հիւսիս ու հարաւ մեկնող երեկոյեան շոգեմաւներ՝ տուններնին վերադարձող ուղեւորներով առլի՝ խօլ զիկզակներ կը ձեւացունեն , զիրար կը խաչաձեւեն , զիրար կը հետապնդեն : Մեր նաւը կը շարժի հիմայ , պարանաձիգի մը առաջնորդութեամբ , ու պահ մը դէմ առ դեմ կու գանք Շիրքէթի 42 թիւին : Աոնջ , վաստակարեկ շուկայիներ մէկ կողմ դրած հաշիւ ու շահ՝ իրենց սիրելի յարկերը կը դիմեն : Տեսակ մը խանդոտ վերաբերումով կը նայիմ ցուկին ու վերնայարկը խտացող այդ երջանիկ բաղձութեան — իրբեւ իմ երկրացիներուս , — ու մնաք բարովի պէս խօսք մը կու գայ համը շուրթերուս ծայրն՝ անոնց հասցէի՛ս ուղղուած :

Մնաք բարով շուրջս գտնուած քիչ մը ամէն բանի , շնչաւոր էակներէն մինչեւ անշունչ իրերը բնութեան , սարնտանի եղերքներէն մինչեւ բարձունքը Չամլըճայի : Սոյլեր , խուպոտ հագաղներէ արձակուող ազաղակներու հանգոյն՝ սոյլեր անվերջ ու ընդհատ , այդ պահուն ինձ համար կարծես՝ Մեկնումի անսահման թախիծը դառնօրէն երգող , եղերերգող :

Կ'զգամ որ յուզումը տեղաւորուած է ա՛լ էութեանս մէջ , և ակնարկս տակաւին յառած հեռուի ու մօտի տեսարաններուն՝ ջանք կ'ընեմ ատոնցմով զբաւուելու , ատոնց պարզամ խաղաղութեանը մէջ սուղուելու , ամօքուելու համար առանձնութեանս տաղտուկէն , պահ մը մոռնալու համար տխրութիւնը բաժանումին , նաև միտքէս վանելու համար ամէն դժխեմ կարելիութիւն պատահականութեանց :

Մառայ-Պուռնին դարձած՝ Մարմարայի ջուրերն ենք :
Թայրամուտ հորիզոնը տմոյն երանդի մը մէջ՝ արեւին
թաղումը կը շարունակէ խոկալ . անհամար ծուխերէ եւ
իրիկնամուտի սառեւրններէ դոյացող թանձրութիւն մը կը
ծփայ յամբօրէն՝ ծովին ու մեր նայուածքէն խուսափող
ժայրաքաղաքին վերեւ : Դեռ կը յամենամ կամրջակին
վրայ , անձնատուր՝ բաց ծովերէն եկող թեթեւ հովին , եւ
աչքերս անքթիթ՝ հոն , 'ի բարձունս անդր Ակիւտարի :

Ա Ղ Ո Թ Բ Ի

Նաւուն հանդիպակաց կամրջակին վրայ տեսակ մը
անօրինակ խլրտում դէպ' իրեն կը ձգէ նայուածքս :
Բացօդեայ տախտակ սարաւանդին վերեւ խոնում մը կայ
ժարդկային մարմիններու՝ որոնք խմբովին եւ համաչափ
կերպով կը հակին ու կը բարձրանան փոխն 'ի փոխ : Հաճի
գացող Պուխարացիներու խումը մին է որ ծնրադիր ու
զեանամած՝ երեկոյեան աղօթքը կ'ընէ իր Ալլահին , լուս
ու պատկառոտ : Հայեցողի ինչ վերացում անձնիր
դէմքի վրայ , կրօնքի ինչ ջերմեռանդ արբուանք անձնց
բովանդակ կերպարանքին վրայ : Գլուխներ վեհերոտ ու
երկիւղած կը ծռին , ճակատներ մինչեւ տախտակամած
կը քսուին , արտեանունքներ ծանր՝ խորհուրդի խտա-
ցումներ կը պարփակեն , եւ շուրթեր՝ պահ մը սարամբժ

ամէն սուտի ու կեղտի՝ դուլքի և օրհնութեան ծորակներ
են դարձած : Արնչ նսուր կ'ստաջանայ յուշիկ, մինչ ճեղ-
քուսղ ջուրեր իրենց մեզմ' ու միօրինակ երածչատութիւնը
կը մրմնջեն, հօն, վերք, գորշ ստուերներուն մէջ պարուր-
ուած, կրօնքի այդ մարդերն սիրտերնուն իղձերը կը
վերուզղեն, հոգեշունչ փառարանութիւննին կը ձօնեն
իրենց պաշտելի Ալլահին . . . :

Յանկարծ, մտայած ամէն վիշտ և սթափած այն մե-
լամաղձատութենէն՝ զոր մթութեանց հտեւ կորսուող
քաղաքէն բաժանու մա և անձանօթի պատահականութիւն-
ները գիզած էին ներսս, խորունկ, ցաւագին սարսուռ
մը կը թօթվէ ամբողջ էութիւնս : Ու մթնշաղի, ծփանքի,
մրմունջի և աղօթքի այդ պահուն, տխուր, մահուան
չափ տխուր յստակութեամբ մը՝ սողանցումը տեղի կ'ու-
նենայ երեւակայութեանս առջևէն կիլիկիոյ բոլոր այն
աւաններուն ու գիւղերուն՝ որոնք սեւ օր մը, խուժանին
կողմէ մզկիթներուն մէջ Ալլահին մատուցուած միտա-
ղոյն թունա աղօթքէ մը անմիջապէս վերջ՝ կը վերած-
ուէին սպանդանոցներու, արեան լիճերու և մօխակոյտ-
ներու : Ի խորոց սրտի կարդացուած սճերք աղօթք՝ որ
սիրտեր արխացուցած էր և բազուկներ՝ ա՛յնքան ուժով-
ցուցած, կտորածի տիեզերասաա առամը բեմադրելու
համար : Յանուն Ալլահին՝ ա՛յսքան ոճիր, ա՛յսքան սեւ
ու սուգ . . . :

Ի զո՛ւր կը դաձունեմ յոգնատանջ նայուածքս այլուր-
չեմ կրնար խոստօփիլ այն ա՛հարկու պատկերէն որ հզօր
կերտով եկած է նկարտիլ յիշողութեանս մէջ :

Քեզ կը մնայ, հէ՛ք Հայութիւն, ջանալ վերականգ-
նել բոյներդ՝ զորս այս մոլեռանդութիւնը քանդեց բիրի,
հօրի ու լախտի ա՛յնքան անողոք հարուածներով : Եւ

մինչ քու դա՛իճներդ հանդարտ խիղճով իրենց սրբա-
վայրերը դիմեն՝ հաւատքի բոցովը խանդավառ, դուն
քու արցունքդ սրբելէ վերջ՝ խաչդ հանէ, յոգնէ՛, դատէ՛
օրն ՚ի բուն, խոնջ թեւերուդ և ճակտիդ ՚բրտինքին ար-
գար վաստակը տար տո՛ւր քու հիւանդ, հաչմանդ ամ
եղբայրներուդ, յանուն այդ հաւատքին՝ այրիացած և
սրբացած քու նօթի և անտերունջ քոյրերուդ: Այո, զոր-
չափ կապուած ես հողիդ ու հայրենիքիդ, ա՛յս է, ափ-
սո՛ս, քու ճակատագիրդ, ա՛յս է քու սկոբաքդ:

Շ Ղ Թ Ա Յ Ա Կ Ի Բ Ձ Ո Յ Դ Ը

Մտթին մէջէն, մտամոլար վար կ'իջնեմ կամբջակին
սանդուղներէն: Քանի մը քայլ անդին՝ շողենաւին ամ-
բարանոցը կայ, բերանը բաց թողուած: Ճամբորդներ անոր
եզրը շարուած կանգուն՝ ուշադրութեամբ մէջը կը նային:
Կը մօտենամ իրենց, գրէթէ անգիտակից, և անոնց պէս
գլուխս վար կը բռնեմ: Անհուն վի՛հ մը այդ ամբարա-
նոցը, լայնարաց, խոր ու մթին: Յատակին մօտ, որմա-
խորչի մը վերեւ, լամբար մը կը պլպլայ առկայձ՝ որուն
ազօտ լոյսովը կը նշմարեմ երկու հուժկու և կորովի
կտրիճներ, — ջրհանկիրի լայն տարատով, գօտիներնուն
ճերմակ պարօյրը մինչև իրենց լանջքերը բարձրացած, —
որոնք սաժանքով կը շարժարկին, կ'երթուղարձեն նեղ

միջոցի մը մէջ, անկեղինի պէտքան մը պատրաստելու զբաղած: Քիչ մը անդին պահակ կեցող հրացանակիր զինուոր մը խնայն կ'սթափեցունէ զիս իմ միտքի թմրութենէս, և այս՝ անգամ աւելի ուշիւ գիտեցի, զարմանօք կը նշմարեմ որ այդ մարդոց սաքերուն շուրջ կ'երերտրկայ հաստ շղթայ մը. զարմանքս գրէթէ սոսկումի, կը փոխուի՝ երբ շղթաներուն ծայրի մեծ անուրները կը գիպին աչքիս, բրտօրէն ազուցուած անոնց սլօքներուն:

Ամբարանոցին շուրթէն կախուած՝ կը շարունակեմ դեռ նայիլ այդ մարդոց երեսին. իրենց գործած մեծ յանցանքին ազդուցը կ'ուզեմ կարդալ անոնց աչքերուն մէջ. Օրէնքին վճիռով մարդկային արդարութիւնը շղթայակապ արտօր կը զրկէր զանոնք, թերեւս բերդարգել, թերեւս կախազան: Բայց ո՞ր կը մնային ասոնց քով դարչունակ ջուրը ձէվսաներու, Իհսան Թիքրիներու, Ասաֆներու, Ապսիլգատէրներու, Պօսնալը Ալիներու, Իզդէթներու և այլոց՝ որոնց կարծես իրաւունք արտած էր արձակ համարձակ պաշտելու արեւին տակ. երիցս երանեալ արարածներ՝ որոնք չէ թէ ասոնց պէս մէկ երկու հոգիներուն ինչքը յափշտակած կամ կեանքը դադրեցուցած, այլ բիւրաւոր հայերու արիւնը մտած էին, և, — իբր զովարար օշարակ —, ողջ մնացողներուն արցունքն էին խմած:

Աշխարհ աշխատողին: Սուտ խօսք հին փիլիսոփայութեան: Աշխարհ հղօրին, խղճմտանքէ զուրկ անձին, կեղեքողին, կողոպտողին, վայելողին, աշխարհ՝ ասոնց մէջ լիտլի՛ յաջողողին: Ահաւասիկ դարաս փիլիսոփայութիւնը . . .

ՃԱՄԲՈՐԴՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ

18 Հ-ԿԴ.

Հանդարտ ծովով մը եւ ալւոր օդով մըն էր որ անցանք Տարտանէլէն, Իզմիրէն, Քիոսէն եւ այսօր ալ Հոողոսէն: Բերդերու տարածուն կոյտ մը այս կղզին, կարծես սոսկ վտարանդիներու բնակավայր: Արշիպիզազոսի մեծ ու փոքր բոլոր կղզիներն ետեւ թողած՝ Ալէքսանդրէն ցուկը ցցած կ'առաջէ շարունակ: Երկու օրէն Մէրսին պիտի ժամանենք:

Մեկնումէս մինչեւ ցարդ չէ սահած օր մը, զրէթէ ժամ մը ուր չխօսուի անլուր կոտորածին մասին՝ ուղեկից ճամբորդներուն հետ որոնք մեծ մասամբ յոյներ՝ իրենց ցաւակցութիւնները յայտնելէ զատ, չեն դաղրիր նաեւ խորհուրդներ եւ լաւազոյն թելադրութիւններ ընելէ մեր մասին: Խորհուրդ, թելադրութիւն, բայց ո՛ր է արդարութիւն, ո՛ր մարդկային ճշմարիտ եղբայրութիւն:

Ատանայի դէպքերէն զարհուրկոտ՝ Հոողոս ապաստանած խել մը յոյն ընտանիքներ Ատանա կը վերադառնան կրկին: Գոհ ու զուարթ են ամէնքն ալ, մեծով սղտիկով. դէպքերու միջոցին ամէն բան տեսած են, ամէն բան լսած, բայց ոչ մէկ կորուստ ունին, ոչ մէկ դժբախտութիւն պատահած է իրենց. կարծես հանդիսատես են եղած Եղեռնին՝ առանց տպաւորուելու. և ինչո՞ւ.

չըԱան դո՞ ու գուարթ, քանի որ ծիծառներու պէս իրենց լքած բոյները կը վերադառնան, քանի մը ամսուան օշափոխութենէ մըն ալ կազգուրուած և երևակայութիւննին մաքրուած իրենց տեսած արիւնի և աւերի տեսիլներէն: Իրենց միամիտ խնդուքը սակայն, քովս 'ի վեր, սիրտիս կը դպի. շեմ կրնար հանդուրժել այդ անմեղ գուարթութեան: Յուզարկաւոր մը շե՞մ միթէ, և ինչպէ՞ս ուրախութեան ամէն ձայն ու շշուկ սիրտի սեղմում չի պատճառէ:

Դող մը կը համակէ զիս պարզապէս, երբ կը խորհիմ թէ ա՛լ պիտի տեսնեմ Ջարդի աշխարհը, պիտի տեսնեմ Ատանան. ա՛լ ճակատագրուած է ինձ մօտէն, իրականապէս տեսնել և զգալ այն աճաւոր սուգն ուր թաթխուած են ամիսներէ հետէ իմ արեւակիցներս, համակուիլ այն մահադին յուսահատութեամբ՝ որով կը տուայտին անոնք, գուցէ երանի տալով կեանքէ դառնամահ զբաւուողներուն, պատերու տակ, ձորերու խոր ու գետերու մէջ՝ անձայն, անշունչ, տելիրիմ...

Մ Է Բ Ս Ի Ն

20 Հ-ԿԴ.

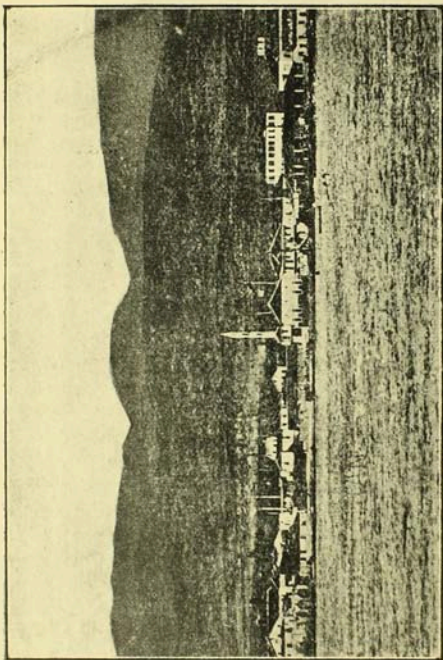
Ահա մեր դէմն է երբեմնի Զեփուօրոնն, այժմու Մէրսինը: Մրտնիկներ — որոնց կը պարտի քաղաքս իր

յորջորջումը, — մանեկաձև պաշարած են շէնքերու շարքը սեղմիւ, մինչ իրենց մթազոյն մշտադալար թաւուտքը կը ծաւալի հեռուները, դաշտերու և բլրակներու տարածութեանը մէջ :

Ծովախորշէն՝ ուրիշ կը դիտենք քաղաքը, շքեղ, դիւթական համայնապատկեր մըն է պարզուածը : Երկինքի թափանցիկ կապոյտին տակ, լոյժ տարածութիւնն իրեն դէմ յանդիման, մրտենիներու վէտվէտուն թանձրութիւնն իր մէջքին, և աւելի հեռուն, Տաւրոսի լեռնաշղթային փառապանծ վեհութիւնն իր վերեւ :

Այս սխրալի պատկերին հանդէպ խոհուն ու մտամտփոփ, վերյիշումը կ'ունենամ յեղակարծ Ապրիլի օրերուն, երբ օտար մարտանաւներ եկան շարուիլ այս ջուրերուն վրայ, իրենց մեծ մեծ թնդանօթներուն՝ սպառնազին այլ անիմաստ ու անհետեւանք կոթողումով : Քաղաքակիրթ աշխարհներէ ուղարկուած երկաթէ այդ հզօր ոչնչութիւնները հետերնին բերած էին մարդեր որոնք պաշտօնն ունէին օրն 'ի բուն' դիտակներ աշքերնուն՝ ծովափի հայ թշուառութիւնը դիտելու անկարեկիր, կամ ծովախորշին մէջ ծփծփուն հէք հայ դիակները լուսանկարելու, իսկ գիշերը, ներսն՝ ելեկտրական ջահերու լոյսով՝ աշխարհիկ վարկպարագի ցնծութեանց անձնատուր բլլալու, անոգ, անտարբեր, առանց մազիւ շափ փոյթ ընելու թէ անդին, Օհ, անդին, զնդակներ կ'անձրեւէին անդադար, սուրեր կը շողային աջուձախ. ու Հայտ արիւնն էր որ կը հօսէր. ու կրա՛կն էր որ կը լափէր ամենածախ : Ու խորհիլ թէ այդ ամէնքը պիտի դադրէին, պիտի մարէին՝ եթէ զրահապատ այդ պատկառելի զանգուածներէն նաւազներ օտքերնին դնէին ցամաք, իրենց պետերուն հրահանգովը սպառնադէտ :

Մեթրինի ընդհանուր տեսարանը

Ու չըրին . ու հազարաւորներ անէացան մահերուն
ամէնէն դառնագոյններով . ու շէն , ու բարգաւաճ երկիր
մը փճացաւ , կործանեցաւ հիմնայատակ :

Կրէթէ իրիկուն է ալ՝ երբ ցամաք կ'ելլենք : Առաջ-
նորդարանին մէջ—ուր կը դիմնմ առաջին առթիւ , —չեմ
տեսներ փախստականներու , վիրաւորներու և հալածեալ-
ներու այն հոծ համախառնումն որուն շարաթներով թա-
տերաւայր հանդիսացած էին սլաշտօնական այս անշուք
յարկն ու յարակից տարաէզը :

Ո՛չ ոք , բաց 'ի անոքիկ ու խելօքիկ որբերէն՝ որոնք
խորը գտնուող շէնքը պատասպարուած են , Հայութեան
գութին ապաստանած : Մեկնած գացած են անդարձ՝ եղ-
կելի այն էակները , գաղթած են բոլորն ալ , ծովերէ ,
ցամաքներէ անդին , որսորդի գնդակներէն հրաշքով ա-
զատած եղնիկներու պէս լեռնէ լեռ , սարէ սար : Եւ չեմ
կարծեր որ անոնցմէ գտնուած ըլլան այնպիսիներ որոնք
Ատանայի ճամբան ձեռք առած ըլլան վերստին :

Ծնող հանդարտութիւն մըն է որ կը տիրէ հիմայ ,
գոռ գոթորիկներու յաջորդող մահատիպ հանդարտութիւն
մը որ շատ բան կը խօսի ամպրոպին աւերածութեանցը
վրայօք . — Հայութեան պատուական Տապանը ջախջախ-
ուած , երդիքներ ամայացած , անթիւ կեանքեր ոչնչա-
ցած , ողջ մնացողներու թողլով կարօտութիւն , սուգ ու
արտասուք յաւիտենական . . . :

Բոլոր այս ցուրտ հանդարտութիւններուն մէջ , ան-
հուն թախծութեամբ ծանրաբեռն բոլոր այս մթնոլորտին
մէջ , առաւել քան ու է հայ՝ դէմք մը միայն կայ՝
Կիլիկիոյ սարսափն ամբողջ իր մէջ խտացուցած , բովան-

դակ Հայութեան մորմոքանքը ներսիդին ամբարած, իր տկար ուսերուն վրայ բարձած՝ Անոր հողը, կարիքն ու արտունջն ողջոյն. ու այդ ողբագին վիճակին մէջ՝ եկած է կ'լզիլ անիկա Մէրսինի անկիւնը, հոնկէ՛ լսելի ընելու համար իր ձայնը հայրական՝ որ ա՛լ մարած է աղաղակելէն, ազերսելէն ու արտասուելէն:

Այդ մարդը Սահակ Կաթողիկոսն է, իր կորած ու վայրավատին Հօրը ջանալով դեռ հովուելու, հառաչանքը կուլ տալով կսկիծներ մեղմելու և արցունքներ սրբելու: Եւ երբ խորին պատկառանքով խոնարհեցայ՝ իր աջն առնելու, տարասպայման փղձուկ մը զգացի սիրտիս մէջ: Վեհատիառը համակ մարմնացումն էր Հայ Տառապանքին: Իր կայծկատու մութ բիւրեւուն խորը մեծ սուգը կար ջարդուող հայորդիներուն, և միա՛կ մտաաանջութիւնը՝ խեղճ որբուկներուն և այրիներուն մասին. մինչ արցունքէ մաշած իր այտերը համր պատմութիւնը կ'ընէին գողցես կոտորածի օրերուն:

— «Ի՞նչ լուր, գտաւիս, ի՞նչ լուր...» կը ձայնէր ան, համրիչն արագօրէն շարժելէն ջղաձիգ մասներուն տակ, անոր հատիկներուն վրայ թարթելով իր խոհուն ակնարկը:

Հէ՛ք Հովուապետ, ինձի պէս մէկէ՛ մըն ալ լուրի կ'սպասէր. մխիթարիչ խօսք մը, բա՛ռ մը կ'ակնկալէր ինէ՛:

Տ Ե Ս Ք Ե Ր Ե Ի Յ Ո Ի Շ Ք Ե Ր

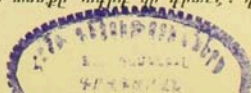

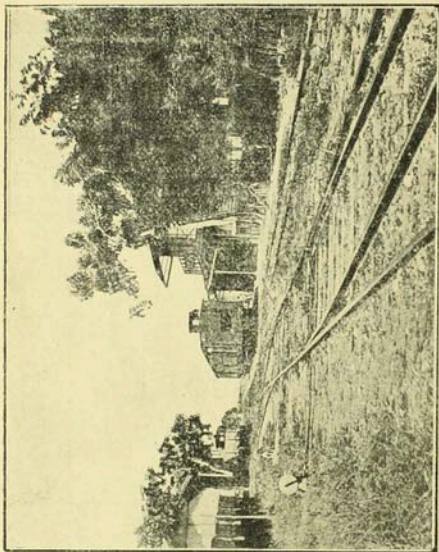
21 Հ. 47.

Առաւօտուն կանուխ կայարանն եմ: Անձկութեան քուրք նսպաներէն կանցնիմ: քանի մը ժամէն պիտի հասնիմ հուսկ ուրիմն հո՛ն, Ատանա, սաք պիտի գնեմ նախճիրի ու խժղժութեանց այդ ահաօր սեմին վրայ: Բոլոր տեսած մարդիկս զո՛նք կամ դահճնե՛ր միայն կը թուին ինծի: Չարազէտ պատկերներ աւելի որոշ գիծերով կը յաճախեն, կը գրո՛նեն դէպ ՚ի միտքս, և անագորոյն մղձատանջներ աւելի քան երբեք կը շարշարեն խեղճ երեւակայութիւնս: Պիտի հասնիմ հուսկ ուրիմն հո՛ն, Ատանա: Կոչում պէտք է ընել անպարտելի կորովի մը, զօրեղ սրտապնդումի մը, քան զի կ'ըզամ թէ սիրտիս զարկերն երազացած են և սարսուռ մը կ'սկսի կծկել մկաններս:

Ի՛նչ հակատազիր, հաղածանքի ու շարշարանքի դատապարտուած ազգի մը դաւակն ըլլալ և դժբաղդ առիթն ունենալ երթալու: հայրենի աւերակներ տեսնելու և հայրենակիցներու գերեզմաններն այցելելու:

Շոգեկառքը կը սուրայ ընդարձակ դաշտերու մէջէն՝ որոնցմէ հնձուած է եղանակին բամպակը շահարեր: Նայուածքս կ'երթայ հորիզոնին շքեղութեանը վրայ թափառիլ անարգել: Տարստի լեռնաշղթան ամբողջ վեհութիւն մըն է՝ հոյակապ, ամպածրար կատարներով: Հեռանկարին սքանչելի տեսքը հոգիդ կը գրաւէ. գէպի կեանքը՝

ՄԷՏՈՒՆԻ ԿԱՅԱՐԱՆԵՐ

խոյանք մը կ'ունենաս անգուսպ, ու ներսդ կուտակուած վիշտի սեւութիւններուն հետ՝ ապրելու իղձը խուչ պայքար մըն է որ կ'սկսի ասանկ վայելչագեղ բնութեան մը ծոցը: Կուրծքդ կ'ուռի յանկարծ, հեկեկանք մը կոկորդդ կը նեղէ ու կզպուած ակօսանքուդ մէջէն սոյլի պէս հա-

աչ մը կը խուսափի՝ լանջքդ ունեցունող վիշաք դուրս
տալու վերջին անգոր ճիգով մը, մինչ դառն մտա-
ծումը խրած մխուած է ուղեզիդ մէջ. «Ո՛վ Աստուած,
ինչպէ՛ս նսոր է որ մարդիկ այսքան շար ու անգութ
եղած ըլլան՝ այսքան գեղեցիկ երկրի մը մէջ և թոյլ
չի տան որ մենք ալ ապրինք նոն խաղաղ ու երջանիկ»:

Կ'անցնինք առուակներու եզրերէ, ամայութեանց
ծոցը ծրարուած գիւղերէ, Յունական, Հռոմէական, Ե-
գիպտական արչաւանքներէ մնացորդ աւերակներէ. Թըր-
մըլի և Կիւտիւպէզի (*) բերդերու բեկորներ՝ անցեալի
փառայեղ յիշատակներու պէս կը կոթողուն նեաւոր
դաշտանկարներուն գիրկը:

Հասած ենք վերջապէս Զէյթունիի կայարանը:
«Ասկէ անդին շատ բան չի մնաց, գրէթէ կէս ժամ կայ
Ատանայի համար» կ'ըսեն ինծի ճամբու ընկերներ՝ որոնց
սաէպ անհամբերութեամբ կը հարցունեմ Ատանա ե՛րբ
ժամանեցինս:

Այլ եւս համակ նայուածք դարձած՝ վակոնին լու-
սամուտէն դուրս կը նայիմ ակնապիչ: Ահա՛, այգեստան-
ներու խանձած որթատունկերուն մէջտեղ՝ ահա՛ ստա-
ջին սեւ աւերակոյտը կը պարզուի տեսողութեանս առաջ.
Կրկին թափով կը յառնէ մէջս անբացատրելի կսկիծը:
Ս՛հ, այդ աւերակոյտը՝ լքուած, խոպանացեալ և ան-
շուք այդ այգիին մէջ...: Ո՛ւր էին այն արի և հաս-
տարազուկ մշակներն որոնք որուան խոնջէնքէն պար-
տասուն, խաղողի հնձանէն վերջ, կու գային իրենց հան-
գիստն առնելու և քունը նիրճելու սատերոտ ծառերուն

(*) Ըստ Խ. Ուղուրիկեանի, Կիւտէպէզ պարսկերէն յորտրում մըն է, +էէէ-դ-ը որ «գաւառապետ, աշխարհատէր» կը նշանակէ, պարսիկ աշխարհակալութեան մնացած, իսկ Թըրմըլ յունական ազգի մը անունն է:

տակ : Ո՞ւր էին անոնք որ իրենց խաղողներուն կենսաւէտ հոյզովը կու գային տարեկան շարոյնին շինել , իրենց միւռսնարոյր գինին ու սուփը պատրաստել եւ լեցունել իրենց մառաններն՝ օրհնեալ այգիին բերքութարիքով :

Եւ մինչ նայուածքս յառած հրդեհուած պատերու կը դողամ անաղնութեամբը հոն գործուած եղերական սուամին , շոգեկառքին վազքը դէմ յանդիման կը բերէ զմեզ վերստին նոր նոր փլատակներու և մոխրացած վայրերու , մէկը միւսէն աւելի մոայլ , մէկը միւսէն աւելի լքուն ու անբաւարար . փլած քարեր ու տապալած սե գերաններ համաափիւս , իրենց լուս ու անխլիրա տարածութեանը մէջ ողբալով կարծես Հայոց երբեմնի շէնութիւնները բոյօր : Կը լքեմ պատուհանը , վակոնին խորքը կկղելու համար . ալ չեմ կարող գիտել :

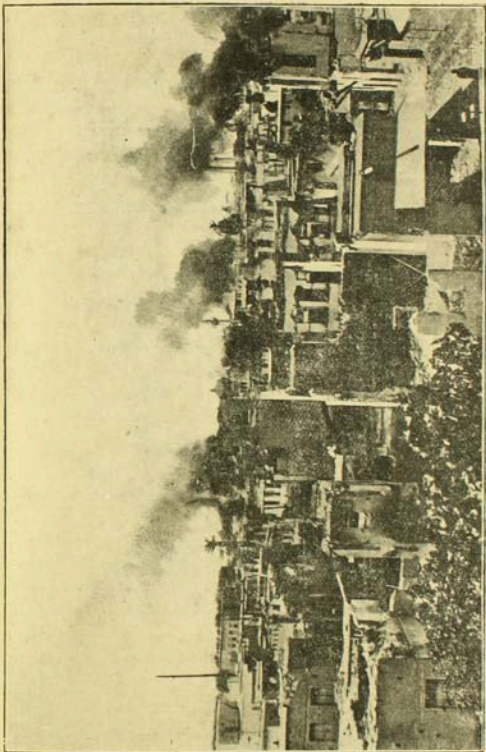

Ա Տ Ա Ն Ա

Հասած ենք : Կայարանին առաջք ամբոխ մը լեցուած է՝ ճամբորդներու վարձկան ծառայութիւններ մատուցանելու պատրաստ : Սարսափած կը նայիմ անոնց : Ինչ դէմքեր և ինչ աչքեր : Յանկարծաթափ կատաղութիւն մը կը մորկի ներսդ . յիմարական իզձը կ'ունենաս պօռալու այդ հրէշներուն երեսին , սիրտիդ նողկանքը , զայրոյթիդ ժահրը յորդելու այդ վայրենիներուն զլխուն , կուսփներ իջեցունելու անոնց կուշտերուն ու քաճակներուն . վասն զի ահա՛ դէմդ են շարուած մարդեր որոնց

Կասկա քոչերու մէջ (Վերմանէ մը լուսանկարուած)

կիրքերուն ու գազանութեան զոհն եղաւ տարարախա
կիլիկիան՝ հիմնադատակ կործանելով :

Ո՞ր պէտք էր երթալ . Առաջնորդարան . ազգային
միակ հիմնարկութիւնը Մայր եկեղեցիով , հրահր որ ան
սլ ազատած էր ընդհանուր աղէտէն : Արտատրտի կ'անցնիմ
բոլոր այն փողոցներէն՝ որոնց մէջէն Արհաւիրքը վիշա-
պի մը պէս վազվառած է մոլեփրփուր , ամենուրեք ա-
ւեր ու մահ սիրելով :

Հայաստական կրօնականութիւնն մէջ , —
վեր 'ի վերոյ յարդարանօք . — եկած անզաւորուած են
Զարդի աշխարհին հերոսները՝ յագուրակի տիրացած իրենց
վաճառքներուն ունեւորութեամբը հիմայ սոնք ու ան-
պատկառ : Զարմանք . բայց այլ եւս ինչ զարմանք .
երկիրը միթէ իրենցը չէ՞ , միթէ հայուն գոյքն ու գոյու-
թիւնը կախում չունի միշտ իրենց խուժուժ քմայքէն .
միթէ մեր դիակներուն ու աւերակներուն վրայ թառե-
լու համար չէ՞ որ այդ ազուաները սարքեցին փտու-
թեան այս Սեղանը , կիլիկիոյ քայքայու մը բովանդակ :

Փողոցի մը անկիւնէն կարելի կ'ըլլայ տեսնել քան-
դուած ու հրկիզուած չէնքերու տխուր տարածութիւն մը
անհուն : Միջոցին մէջ , սոսկալիթխար ու բուականներու
պէս ցցուած սև ու մուր պատեր , ծիւնելոյզներ , որոնց
աւրնթերձ իրենց թշուառ մեծութեամբ կը կանդնին Մու-
շեղեան վարժարանի որմերը՝ խաւարումած պարխոսպներու
տեսքով :

Անձայն անշուկ է եկեղեցին , թափուր է առաջնոր-
դարանը . հազիւ քանի մը մարդկային խլեակներ՝ շրջա-
փակին զբան առաջք՝ վէրքոտ արտեանունքով , քա-
մակարեկ , ներդեհալ , ցնցոտիներ հազած : Կը նայիմ
այդ խեղճերուն և կը յամենամ պահ մը անոնց մօտ .

առաջին հայերն են զորս կր տեսնեմ օղէտի սեմին վրայ :

— Ասոնք ի՞նչ են . հիմակ ի՞նչ կը տեսնէք որ , կը ձայնէ ազգային գպրոցներու . անօրէնը՝ Գունատու բաճեան որ փութացած է քովս , ծառայութիւն մը մատուցանելու մտադրութեամբ :

Ինչ տեսած էի որ . . . Դեռ ի՞նչ տեսած ըլլայի . չէն քաղաք մը՝ անսահման տեւրակոյտ , անմարդաձայն և անտուն խաղեր , հայ բնակչութիւնը քիչ սորցած , դէմքեր հրէշացած՝ սոսկումներէ եւ վիշտերէ . մինչ կ'ըսէին ինձ թէ այս օրը բարօրութիւն ու երանութիւն էր՝ արհաւիրքի օրերուն բազդատմամբ :

Օ՛հ , ինձ համար հոկտեմբեր 2]ը անմոռանալի թըւական մը պիտի ըլլայ այսուհետեւ , Ատանայի մէջ անցուցած առաջին գիշերս մինչեւ առաւօտ , մզձառ անջներով , բանդազուշանքի յաճախանքներով . արեան հեղեղներէ կաղմուած գետակներ շուրջս են պատեր , գանկեր , գանկեր ամէն կողմ , ջախջախուած մարմինի բեկորներ շորս գին : Ու ատենցմէ վեր , ատենցմէ գերազոյն՝ գիշերապահին սուլիլին ձայնը : Ո՛հ , այդ ձայնը . տգեղ , անճոռնի , տարօրինապէս ահարկու , հազար բուերու հազագներէ՝ միանուագ արձակուած ողբի մը պէս կերկերուն ու կեղերջական՝ որ պահ տա պահ կ'արձագանգէ նեղ ու մութ փողոցներու . պարսպանման պատերէն ներս . . . :

Արշայոյան ե՛րբ պիտի ծագի . ե՛րբ պիտի ողջունեմ այդուն լոյսը բարերար : Նարեկէն հատուած մըն է զոր կը քաղեմ կարծես սարսուռն շուրթերով . «Փարատի մուայն , վերանայ մութն , գնայ գիշերն , տատաղրի աագնապն . . . » : Ե՛րբ պիտի չքանայ այս անդուի խաւարն իր մէջ պարիակող պակուցիչ տեսիլներով ու խըռովայոյզ պատկերներով : Բարէ՛ , միթէ տեսիլներ են

ասանք, լոյսը միթէ նուա՞զ ահաւոր ցաւեր ունի մեզ
ներկայելիք քան այս աղջամուզը համատարած :

ԼԱՅԻ ԱԻ ՔԱՂՏԻ ՕՐԵՐ

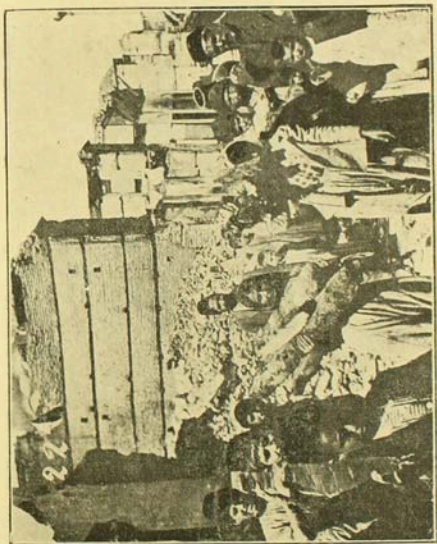
22 Հ-Կ-Դ.

Ամիսներու ընթացքին՝ առիթը շատ ներկայացած էր աղանատեսներու սարսափելի պատմութիւնները կարգալու թերթերէ , Ազէաքին ու անոր մանրամասնութեանը վրայօք : Լալագիւն ընթերցումներ՝ որ — գիտեմ — նոյն խակ արգելուած էին շատ մը հայու տուներէ , վասն զի ատենցմով խորասղէս աղղուողներ էին եղած , զգայնիկ անձեր՝ սոսկումէ ցնցում , ցնցումէ ասոցնապ ծածանուտ՝ հիւանդ ինկած էին :

Հասար սրքան բուռն պարտի ըլլալ մարդուս տպու-
ւորութիւնն , երբ կու գայ մինչեւ Ազէապայր : Իրա՞ւ էր
արդեօք , ճշմարիտ էր թէ կը գանուէի այն երկիրն ուր
ցեղիս արիւնը հոսած էր առուակ առուակ , ուր այնքան
ոճիր ու նախճիր գործուած էին , ուր երախտներ փո-
ղոտուած էին դաշունահար , այրեր գնդակահար , մէկ
քանիներ Յիսուսի պէս խաչուած , մայրեր անլուր կե-
ղեքումներու ենթարկուած , հարսեր լլկուած և ամօթխած
օրիորդներ հեռու հեռու փախցուած՝ «հարէմ»ները շէն-
ցունելու համար , ուր , վերջապէս , մահուանէ հրաշքով

խոսափած հայութիւն մը օրերով անտի էր մնացած ,
առաջագին , չզսգրդիւ ու խելակոյ :

Մտադրած եմ այցելել ամէն տեղ . Ո՞ր կողմ կ'արելի
է նայիլ , առանց տերած ք ու քայքայում տեսնելու .
ո՞ր կողմ նայիլ , առանց նշմարելու նայուած քներ որոնք

Աղէտէն յետոյ

արիւնի և աւարի պարգեւած հեշտանքովը գինով են տակաւին . ո՞ր կողմ նայիլ առանց ողջունելու հայ թըշ-ւառութիւնն իր յետին փուլերուն մէջ . ո՞ր կողմ նայիլ ու շխտովիլ սրտամորժոք :

Կը քալենք բարեկամներու հետ՝ այլ ևս անանուն փողոցներէ , քարի և ածիւնի անսահման խառնակոյտներէ որոնք ամիսներ առաջ Հայնոցը կը կազմէին այս պատուական քաղաքին :

— Մա ալ Գերմաններու գործարանն է . բաւական թիւով հայեր հոս ապաստանեցան ջարդին և անկէ վերջը՝ կ'ըսեն ինծի , ցոյց տալով ընդարձակ բացաստան մը՝ որուն մէկ կողմը կը բարձրանայ բամպակի գործարան մը :

Խեղճ հայեր , ի՞նչ վայրկեաններու մէջ կրցած էին ապաստանիլ հող կամ այլուր . անոնցմէ քանինն'ր արդեօք տեսած էին իրենց սիրելիներուն մորթուիլը , քանի-նն'ր ալ արիւնոտ գիւղիներ կոխտակելով վազած էին փախ 'ի փախ , որչափ կրնայ մարդ վազել իրական Մահին առջեւէն , կատաղութեան , խուճապի , գոռումի և զուլումի այդ գերագոյն բոլէին :

Սրտաճմլիկ եղած էր այն պահն ուր այդ եղկելի-ները — սարսափի առաջին նոպայէն վերջ — փնտռատուքի սկսած էին , և իրենց խուզարկութիւնները՝ զիրենք քասքրնելի՛ պակասներու յանգեցուցած : Ան առեն լացած էին ընքուս ընքուս , կուրծքերնին ծեծած ու մողերնին փեւած . բայց անօթեցած էին միանդամայն : Քաղցր , — մարդկային գոյութեան անողօք ու պահանջկոտ հոգե-վարք՝ որ ամէն բան կ'ուրանայ , ամէն բան կը մոռցունէ , — չէր կրնար ճանչնալ ո՛չ մեծութիւնը կորուստ-ներուն , ո՛չ աւարի ու հրդեհի սուզը դառնակակիծ : Քա-

դաքն ամբողջ բոցի ալիքներու մէջ կը լողար, երկինք ծուխի կոհակներու ովկիանոս մըն էր, արիւն և դիակ իրենց չորս զին . մինչ վերապրողները տանջանքէ ու խոնջէնքէ քամուած իրենց էութիւններուն խորը նոր տանջանքի մը յառնումը կ'զգային՝ որ որդի պէս կը կրժէր, կ'սպառէր իրենց սիրտը յամբ քայքայումով մը : Քանզցն էր անիկա :

Անօթի էին . ծեր, մանուկ, կին ու ազամարդ ՀԱՅ կ'ազազակէին : Հազարաւոր մարդիկ իրենց հիւանդներուն ու նորածիններուն հետ, երկրորդ անսուտ մահուան մը եզրն էին հասած՝ իրենց պարսպ ստամոքաներուն սուր բողոքով : Եւ հազիւ քանի մը օր վերջ միայն հարաւոր եղած էր հաց հասցունել իրենց թագստոցներուն մէջ խոնուած այդ թշուառներուն :

— «Սա բակին մէջ հայերուն հաց բաժնուած ատեն, շատեր ոտքի տակ գացին, կոխկոտուեցան, ճգմուեցան, նոյն իսկ մէկ քանի հոգի ալ մեռան» կը ձայնեն ինձ ընկերացողներ դառնագին շեշտով մը : Յետոյ մէկ կողմ բարձրացած շէնք մը ցոյց տալով՝ կը շարունակեն .

— «Վերջը սկսան հաշեր վար նետել ժողովուրդին : Կ'երևի թէ անօթիներուն կատաղօրէն հացին վրայ նետուելու տեսարանը շատ զրօսացուցած ըլլալու էր բարեխիղճ Գերմանները, քանի որ այդ բանը քանիցս կրկնուեցաւ հացի պզտիկ կտորներով, պարզապէս ժողովուրդին այդ անձկագին խոյացումը դիտելու, և ուրիշ անգամ մըն ալ պատահանէն վարիները լուսանկարելու համար . . . » :

Աստուած իմ, ինչպէ՛ս հաւատալ այդ աստիճան անխիղճ հաճոյքի մը իրականութեան : Ինչպէ՛ս սիրտը բաժ էին քաղաքակիրթ ազգի մը այդ մարդասէր ներկայացուցիչները տարօրինապէս վայրագ այդ բանին : Խա-

դալ՝ աներևակայելի կերպով կեղեքուած , հարստահարուած և նօթութենէ նքողած ժողովուրդի մը թշուառութեանը հետ , անոր՝ պատառ մը հացի համար 'ի յայտ բերած կոխիւն աղելարչ տեսարանովը զրօնուլ և քաղցելարար ճաշակողներու նկարն առնուլ : Եւ այս՝ յրիտոնեայ , լուսամիտ , զարգացեալ ազգի մը զաւակներուն կողմէ : Հացի այդ բեկորները մէյմէկ թունալից ապտակներ էին՝ իջեցուցուած հայոց ա՛րդէն տառապած զէմքերուն , մէյմէկ քարեր՝ արձակուած անոնց զլուխներուն , մարդկային արժանապատուութիւննին հարուածող , անտուազ հիքութիւննին բրտօրէն աքացող . մինչ , փոխադարձօրէն , անոնց շնորհակալութեան աղազակը — լսեցի՞ք զուք , ս՛վ Գերմաններ , — կը դառնար կ'ըլլար զժոխային այդ բոպէին՝ վայնասուն մը , հայնս'ւչ մը՝ շեշտակի ձեր երեսին պօսացուած . . . :

Եւ յետոյ , սրգեօք ինչո՞յ՝ էր արժանի հայ ժողովուրդը ձեր այդ ապտակներուն , ձեր քարերուն և արհամարհանքին , ս՛վ բարեխիղճ Գերմաններ : Տուներնուդ առաջքը , ձեր հացին շերտերը շուներու պէս իրարմէ խլողներէն շատեր 'ի վիճակի էին ձեզի պէս գթասիրտներ օրերս՛վ , ամբսներս՛վ կերակրելու . բայց ամսո՞ս որ ճակատագիրը զիրենք հայ էր ծնած , և իրբեւ հայ էին որ կը տառապէին հիմա՛յ ձեր քով : Խրկեցէք այլ ևս ս՛ւր որ կ'ուզէք՝ քաշած զանազան պատկերներնիդ . թող հանդէսներ հրատարակեն զանոնք , թղթատող չփոյթին՝ փոփոխական ժամանց մը առթելու համար . թող ամէն եւրոպացի հրձուի՝ սովալլուկ գայլերու այդ դոտյթը դիտելով . ու գանուի զուցէ մի ոմն կարեկցող անձ որ կալազէ , որ խոստովանի՝ վերջապէս .

— «Ասո՞նք ալ մարդեր են մեզի պէս . . . » :

Մութը սկսած է իջնել . ստուերները կը տարածուին չորս դին , վրատակներու աշխարհը սլատանք լով յուշիկ : Եւ մինչ կը հեռանանք այս վայրերէն , նայուածքս անգամ մըն ալ կ'ուզզուի ակամայ զէպ 'ի ճակատը Գերմաններու գործարանին՝ ուրկէ հացին հետ նախատի'նք էր տեղացած աղէտակոծ ազգակիցներուս գլխուն : Եւ անհնար կ'ըլլայ ինձ այդ վայրկեանին պժգանքիս ու տակլութեանս համաշափ մտածում մը ձեռակերպել միտքիս շիտթութեանը մէջ , ցորչափ ծանրութիւնը կ'զգամ ցառի մը բեռին՝ սիրտիս վրայ զետեղուած :

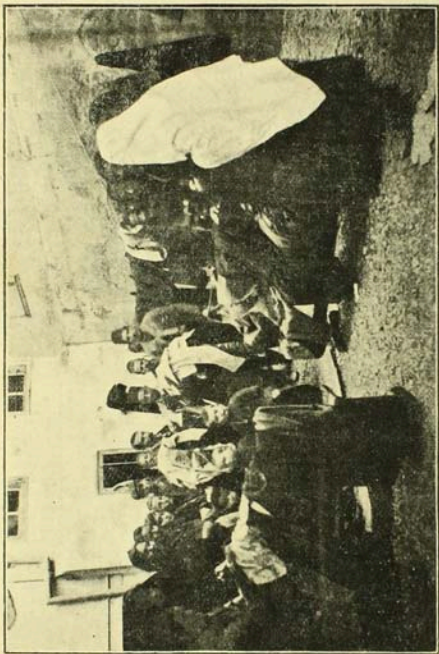

Կ Ի Բ Ա Կ Է Մ Ո Ւ Տ

Իբրեւ թէ բառական չըլլար քաղաքին աւերածութենէն և հայերուն խեղճութենէն զգացած ցաւս , ահա բնութիւնն ալ կուգայ տխրութիւնս կրկնապատկել : Ժամանումիս վաղորդայնէն 'ի վեր անձրև մը կը տեղայ անընդհատ , և երկինք իր անայլայլ մոայլութեանը մէջ՝ աւելի քան երբեք կը ճնշէ ա'րդէն ճնշուած սիրտերու վրայ :

Նեղ փողոցէ մը անցքիս , դուռի մը բացուածքէն , հազալու ձայն մը գլուխս այն կողմ կը դարձունէ : Չ—լի կտորի մը վրայ ձերունի մըն է նստողը — խոռոչի պէս

Հայ կաթոսեալ՝ Մբ. Չեմպրոսի սակը դուռ ին առջեւ

մութ սեղ մը — որ, դէմքը գօսացած ձեռքերուն մէջ առած՝ կը հազայ, խզդիկ խզդիկ գալով :

Անանկ արգահատելի բան մը կայ իր կերպարանքին վրայ որ սիրտ կը սեղմէ : Գլուխն է անցուցեր սև գտակ մը՝ աղտոտ ու պատուտած, և հագեր կանացի լօղիկ մը նսնազոյն ասուիէ՝ իր երբեմնի նորութիւնն ողբացող : Ապահովարար հազցուցեր են իրեն քան թէ ինք է հագար այդ լօղիկը, — սնտուկներով զրկուած զգեստեղէնի խառնաշփոթ բաշխումի ատեն, — բարեկենդանային ծիծաղելի երևոյթ մը կարծես տալու համար անոր պիւտոյթին : Զինքը խելագար մը պիտի նկատէի աներկրայ, եթէ չխորհէի որ Զուլումի երկրին մէջ կը գտնուէի : Տաւալին այն էր որ հեզնանք մը չպիտի ըլլար մտածելը թէ այդ մարդուկը թերեւս ինքզինքը գո՛հ ալ սեպէր՝ իր զողփազփուն մարմինը պատասպարած ըլլալուն որ եւ իցէ հագուստով, նաև խորձունձի ծուէն մը ունենալուն՝ ծնուրներուն տակ, իրբև անկողին :

— «Բարեկեցիկ մարդ մըն էր ասիկա Իէպքէն առաջ . շատեր ամէն օր կը կերակրուէին իր սեղանէն» կ'ըսեն ինձի՝ զինքը ճանչցողներ . «Նիմակ այսպէս ամէն բան կորսնցուցած՝ պատառ մը հացի կարօտը կը քաշէ» :

— «Է՛հ, ի՛նչ ընենք, — կ'սկսի խօսիլ ձերունին, հազէն հազիւ շունչ առած, երբ կը տեսնէ թէ մի քիչ կանգ ենք առեր իր առջև, — ի՛նչ ընենք, մեծ է Աստուծոյ զօրութիւնը . մենք ալ ատենին քիչ շատ մարդէինք, Նիմակ մարդ չենք, Նիմակ մարդ չենք . ո՞րքէն է հալերնիս . մի՛ նայիք մեզի, Նիմակ մարդ չենք ալ . . . » :

Հէք ալեւոր, իր մրգուզ գոյութեանն ողբերգը կը հիւսէր անիկա հեզնտա բառերով : Այս մարդը ճանչցած մարդկային ունայնամտութիւնը, կեանքի իր փորձառու-

Թեամբը խորը թափանցած մարդկային ընկերութեան նուաստ ըմբռնումին՝ որ գութը կամա՛ւ կ'ուրանայ, ամէն բանէ վեր զասելով միայն անձնական շահեր. այս մարդը, կ'ըսեմ, որ նիւթապէս եւ ֆիզիքապէս քայքայուած էր ազէտքէն, պարզապէս ըսել կ'ուզէր մեզի.

— «Մենք մարդ չենք ձեզի համար, քանի որ ազքատ ենք . . . . . » :

Հազը սկսած է վերստին, խորունկ, շոր հազ մը որ իր կտրծքը կը սարսէ և որուն ազմուկով բնակարանը կ'արձագանգուի ունածայն :

Կը մեկնիմ, աւելի կը փախչիմ քան թէ կը մեկնիմ այս որջէն, մարդուն խոչափողին հեղձամղձուկ խժխտութէն հալածական : Օրը տարածամած է արդէն : Անձրեւը կը տեղայ տակաւին, արցունքներու պէս մեղմակաթ :

Եւ մինչ խարխլած սանդուխներէ վեր կը բարձրանամ՝ իմ խուցս առանձնանալու համար, մերձակայ սենեակէն խունկի հոտ մը կը ծառայի, թաց սունգերս փայփայելով առժամայն :

Երբեք, օ՛հ, երբե՛ք պիտի չկրնամ բացատրել թէ ի՞նչ զգացի ես այդ պահուն. վասն զի Սուսկը շարաթ իրիկուններուն անբջանքն է որուն անձնատուր կ'ըլլայ բարեպաշտ հայր՝ մեռելներ, անհետացող սիրուած գէմքեր ողակոչելու համար : Սուսկը քերթուածն է անխօս՝ զոր կրակարանը կ'ողէ, սենեակին անկիւնէն, ուղղակի գերեզմանի բնակիչներուն :

Սուսկի բուրումը, հոս, կ'լլկիլոյ ծոցը, խունկի բուրումը՝ մարտիրոսներու, մանուկ ու ծեր, կին ու աղջիկ նահատակներու այս զերազանց քաղաքին մէջ. խունկի բուրումը, յարկերու տակ, անթիւ անհամար ննջեցեալներու հոգուն համար . . . :

իր զառակր . . . գերեզմանը գտցէ . բայց վստահ էր
զաչն գանձերուն : Ազնիւ պատաւը սովայն հակառակ իր
վշտահար վիճակին՝ յամառօրէն կ'ուզէր կառչած մնալ
իր տղուն ապրած բլլալու գաղափարին :

— Սիրող վեր մի՛ հաներ , մայրիկ , թերեւս կը զըտ-
նես , ի՞նչ գիտես :

Չարհօրանքի սրտակերներով ու դժնէ մզձառանջ-
ներով երեսակայտութիւններս առլի , ցառի մխտող այս
պատկերն ալ աչքերնուս տակ , այսպէ՛ս էր որ հասեր
էինք Մէրսին . հոնկէ ալ Ատանա՝ որուն ժողովորդին
խոցերովը խոցօտած ու գալարու մներովը գալարուած
էինք արդէն ամբաներէ ՚ի վեր :

Կը յիշեմ դեռ այն խոտօքս՝ երբ ծովերուն բացէն
Մէրսինի նաւահանդիսար նշմարեր էի . սիրտի ուժգին
զարկ մը ունեցեր էի՝ որուն հարուածներուն տակալու
համար գերագոյն գիմագրութիւն մը պէտք էր : Կը
յիշեմ դեռ այն խոտօքս : Հոն , այդ եզերքներէն չէ՛ր որ
ջարդէ ահօրեկ Հայութիւն մը ուղած էր ապաստանիլ
չոյկնաւային օտար դրօշներու տակ : Ի՞նչ օրեր , ի՞նչ
ժամեր : Հոն չէին միթէ հարէ և սուրէ հրաշքով փա-
խած , սար ու ձոր տապալակած այրիներ ու սրբեր՝ որոնք
ինքզինքնին հազիւ կրցած էին նետել Մէրսին , բոսիկ ,
կիսամերկ , փոշիներու մէջ թաթխուած , սարսափէ ընդ-
լայնուած բիրերով , խրաքանչխրն ահուկի անօրէնու-
թիւններու , կրուած անլուր տառապանքներու իր ուրոյն
պատմութիւններով ու ցաւերով :

Առաջին անգամ երբ դացեր տեսեր էի զիրենք որ-
բանոցին մէջ՝ երգ մը երգելու վրայ էին , դաւառիկ
խանդօտ երգ մը՝ զոր իրենց ուսուցած էր Չօք Մարգը-

ւանցի փախստական ուսուցիչ մը՝ Պ. Ատիլպէր : Այդ երգը դոյզն ոգեւորութիւն մը դրած էր իրենց որբուկի շարաբաստ զէմքերուն վրայ, և այդ իսկ պատճառաւ չէինք նշմարած վարանքի արտայայտութիւնն ու յաւիտենապէս մարած օճախներու դատարկութիւնը՝ զորս ունէին իրենց նայուածքները : Երեք հարիւրի մօտ երկսեռ որբեր էին որ գիղուեր էին հող, մաշած վրայ-գլուխով, շատեր բոկոտն, անտարախ, անհունապէս խեղճուկրակ կերպարանքներով : Ասոնք, այժ, որբեր էին, և որբէ՛ աւելի բան մը . ատոնք Հայո՛ւ որբեր էին :

Վայրկեանը շատ դառն էր . գերմարդկային ճիգ մը պէտք էր՝ ետ մղելու համար արցունքներ՝ աչքերու մէջ լճացած, ՚ի տես այս որբացեալ մանկութեան : Հոն էր Սարգիսն՝ երկու քուկէս տարու աղեկ՝ քանի մը տեղէ վիրաւոր, որ լալազին կառչած մնացած էր իր մօր անհնշացած դիակին՝ երբ գտեր էին զինքը : Վէրքերն անցած էին ալ . աղէկ էր, ռաքի վրայ . բայց ո՛չ ոք տեսած էր դեռ անոր խնդալը : Հոն էր Արաքսին, փոքրիկ աղջիկ մը վիրաւոր՝ որ նոյնպէս առողջացած կը պտըտէր :

Այսօր կիլիկիոյ քաղաքներուն, գիւղերուն և աւաններուն հարազատ զաւակներն ունէինք մեր գիմաց, անոք, անօգնական, բոլորն ալ անբարբառ, սրտաճմլիկ, բոլորն ալ Թշուառութեան աւազանին մէջ մկրտուած, բոլորին ալ ժպիտը զէմքերնուն վրայ մնուած : Ի՞նչ պիտի ընէինք Ողջակէզ Հայութեան մը այս թանկագին մնացորդները : Դիւցազնական ջանքեր եղած էին թէև՝ զանոնք պահպանելու, խնամելու և կերակրելու համար, բայց ապրելու պահանջներն այնքան բազմաթիւ ու բազմաշիմի էին, և խմբովին խոնուած մանկութիւն

Խմբաների թճառաւորեան, (անհերոնց որբեր)

մը մեծցունելու մէջ առողջապահական նկատումներն ա՛յնքան հարկեցուցիչ որ չէր բաւեր զանոնք կերակրել, քով քովի նստեցունել և քով քովի ննջել տալ: Մէրսինի եկեղեցւոյն խոնաւ շրջափակին մէջ շինուելու վրայ եղող քարուկիր միայարկ շէնքը պիտի կրնա՞ր լրացու-նել քիչ շատ ամէն պահանջ ու նկատում: Գաշտի, այգիի, «սարի զաւակ»ներ էին, ազատ մեծցած հայոք-դիներ էին անոնք, հիմայ անշուք շրջափակի մը մէջ ակնբահոյլ, ան ալ՝ Մէրսինի պէս վատառողջ կլիմայ ունեցող սեղ մը:

Սրահի մը մէջ, նստարաններու վրայ շարուած էին խիտ աւ խիտ: Պէտք էր սեղմ նստիլ. սեղը նեղ էր: Կը նայէին իրարու երես, կը նայէին, երբեմն ալ բաներ մը խօսելով:

— «Բան մը չե՛ն ուսնիր այս տղաքը» հարցուցի:

— Ո՛չ, որովհետեւ ո՛չ գիրք ունին, ո՛չ գրիչ, ո՛չ մելան և ոչ ալ թուղթ, թէեւ շատ ալ փափաք ունին կարդալու: Միացեալը խոստացած է անոնց գրենական պիտոյքը հայթայթել և ստանձնել կրթական հոգի. բայց դեռ լուր մը չկայ:

Կեանքիս մէջ, թերեւս առաջին անգամն ըլլալով հզօրապէս զգացի թէ ի՛նչ մեծ բարիք է եղեր հացին հետ տալ նաեւ ազոց ձեռքը գիրք, թուղթ, գրիչ ու մելան, երբ մանաւանդ այդ տղաք որբե՛ր ալ են:

*

Ատանա չգացած, Մէրսին, ճամբուս վրայ կը հան-գիպէի նորէն Ռոտտսթոցի կնոջ: Յ—չ—ն աւելի յօնքե-բուն իջած էր, ու դէմքը, հալած, սպառած այդ դէմքը մեղրամոմի դժգունութիւն մը ունէր: Վարանեցայ հետը խօսելու, քան զի իմացած էի ամէն բան: Ինքն էր որ

մտանցաւ ինձ, չողեկաւքին ժամերը հարցուց: Հանդարաւ էր դէմքը. մեր նայուածքներն իրարու հանդիպեցան. հասկցած էինք զիրար:

«—Ախ, Ստեփանա լմացեր է, լմացեր... իմացայ ամէն բան... գնտակը բերնին է կերեր...» կ'ըսէր ու կը մնար կիսով իմն նուազուն:

««Եթէ կ'ուզես, մայրիկ, դուն այս անգէն ետ դարձիր. ի՞նչ պիտի ընես Ատանա գաս» ձայնեցի իրեն, պարզապէս բան մը բսած ըլլալու համար:

««Ձէ, չէ, — կը կրկնէր ան, — պիտի գամ, տղուս գերեզմանը գտնեմ՝ օրհնել պիտի տամ...»:

Ի՞նչ սեւ բախտ: Որդեկորոյս մայրն իր կորուստին ահա որութիւնը մէկ կողմ դրած՝ իր մխիթարութիւնը կ'որոնէր զաւկին գերեզմանը գտնելով օրհնել տալուն մէջ: Անոր հողակոյտին կը տանէր իր բովանդակ սէրը, գուրգուրանքն ու արցունքները: Պիտի գտնէ՞ր միթէ զայն: Գերեզման, ամբողջ կիլիկիան էր գերեզման. ամբողջ դաշտերն էին ուղղուած հայու արիւնով. պէտք էր օրհնել տալ այդ հողերն ամբողջ, Սիհունն ամբողջ՝ ուր, ո՞վ գիտէ, շտաբուն հեռ նետուած էր նաև իր զաւկին դիակը:

Ատանա, մուսկաքաղա՛ք արդարև: Սիրա բզբտող կակիծը թոյլ չտար որ մարդ կարենայ աչքովը չափել. կարենայ դիտել աւերակաց ու փլատակաց անմայրածիր շեղջակոյտն որ կը պարզուի դէմը: Ամէն ինչ կործանած ու քանդուած է հոս, ամէն ինչ. Հայոց փառապանծ դպրոցները, Հայոց շուկաները, Հայոց բոլ՛որ սիրտերը: Գիտէինք թէ գեհննական ի՞նչ հուր, գազանային ի՞նչ ճիրաններ եկեր՝ խելայեղօրէն գիշատեր ու լափեր էին այդ ամէնը: Վիշաք կը խեղդէ կոկորդնիս, և աչքերնիս պզտոր կը տեսնեն:

Երթանք սակայն որքերուն, փձացած բնակչութեան մը վերապրող այդ մնացորդներուն, — ուրիշներ ըսէին թերևս՝ «ապագայի այդ յոյսերուն» :

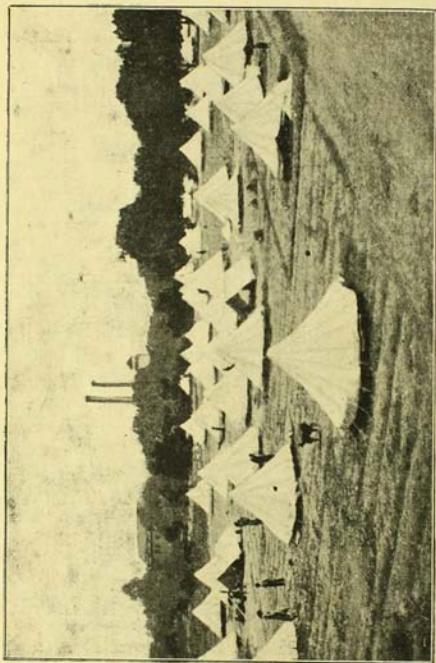
Հարիւրի մօտ հազիւ կան ասոնք, որոնք սա ՚ի շղոյէ յարմար չէնքի մը՝ կը գանուին տան մը մէջ՝ որուն ախտոն ապաստանած քառասունեւհինգ հայեր — Ազէաին օրը — ձեռք անցուած են եւ տախտակի մը վրայ դրուելով՝ մտրթուած են մէկիկ մէկիկ . . . Այսօր տեսայ այդ տախտակը :

Վերը՝ տղաքը կ'ըրօնուէ իրենց խաղերով : Նոյն Սրբութիւնն է հօս ալ, մեծ մասամբ բողբկ օտքով, վրայ-դլուխ շկայ, թուզիթ-գրիչ շկայ : Բայց տարօրինակ է հաստատել, այս որքանոցը հակառակ Մէրսինի օրքանոցէն նուա՛զ ազէկ կազմակերպութիւն ունենալուն, հակառակ խնամող ձեռքերու ոչ առատութեան, աւելի կայտառ ու գունեղ կ'երեին իր օրերը՝ քան Մէրսինիները : Եւ այս՝ պարզապէս վերադրելի է եղեր Ատանայի օղին գեղեցկութեան :

Տրուած ըլլալով նիւթական նեղ պայմանները, գոհացուցիչ կամ կէս մխիթօրական այլեւ ոչինչ կայ ուրեմն, սակայն և այնպէս ցաւալի է խորհիլ թէ շատ բազմաթիւ են այրիացեալ կիներ՝ որոնք գաւակներնին այս որքանոցը գնելու համար ըիւր աղօշանք ու պողատանք ունին բերններուն մէջ :

Ախտի նման տեղերէ, մտթ ու խոնաւ ծակերէ, պատերու ծերպերէ մարդկային կերպարաններ կ'անջատուին, աւերակաց աշխարհին բուերն ըլլային կարծես : Ատանայի արկածեալ Հայութիւնն է այս, մօր քոյրերն ու եղբայրներն են ասոնք, մարդի՛ր են ասոնք :

Աւելածեալ հայեր՝ վաճառներու տակ, Բաղաբէն դուրս

Բացաստաններու մէջ կանգնուած վրանները վերցած են, և, վերին հրամանի մը համաձայն, վշտակիր հայեր քաղաք եկած ու բնակարանի չգոյութենէն՝ մէյմէկ անկիւն խօթուած են: Ու դեռ երանի՛ անոր որ կրցած է անկիւն մը գտնել իրը սրտասպարան. քիչ որ չեն անոնք որ տակաւին փողոցներն են, մայթերու վրայ թափառկոտ, սպասելով եւ յուսալով խոռոչի մը տիրացման: Միջազգայինը կրցած է հինգ հարիւրի շափ կիսուեր տուններ նորոգել տալ. բայց բնակարանի ահագին խրնդրանքին առջեւ բոլորովին անբաւական են անոնք: Կառավարութիւնը պիտի չինէ իր երկար տանէ՛ ՚ի վեր խոստացած շէնքերը. բայց ե՛րբ: «Պիտի»ն եկած հասած ձմրան համար ո՛չ մէկ իրական օգուտ ունի, և այս անանկ հայերն ամէն բանէ վեր, ամէն բանէ առաջ յօ-
շը --նէն --նչ--նէլէ+:

Կը պաշարեն զքեզ, վիզերնին ծուռ:

— «Ա՛խ, կը գոչեն ամէնքն ալ, ա՛խ, ողջ ըլլայ, ազգերնիս հասաւ մեզի, թուր ու լ՛ռճ-- կերանք, քիչ բան չքաշեցինք, ազգերնիս հասաւ մեզի, շատ չնորհակալ ենք. բայց ի՞նչ ընենք, ձմեռ կու գայ՝ հազուսա չունինք, շ--բո՛ւ ըլլամ, ուտելիք չունինք. մենք ասանկ ըլլալո՞ւ էինք...»:

Ու լալէ յոգնած աչքեր դեռ կը գտնեն տա՛ք արցունքներ՝ վիշտերէ ալօսուած այտերէ վար գլորելու համար: Ու դառնագոյն բան է խորհիլը թէ Ատանացին, առատութեան այս երկրին բնակիչը հիմայ չքաւոր՝ ձեռքն ի մոյր կը կարկառէ հանուր Հայութեան, հանուր աշխարհի, ինք որ աղքատ մը չունէր ծոցին մէջ:

Չմեռն ահա եկած հասած է գրէթէ. երկինք կարծես մեր գլխուն պիտի փլչի. փայլակները կը շողան,

աճազնագլորդ կը գոսան ամպերը, տեղատարաի մըն է
որ կը տեղայ երեք օրէ 'ի վեր, ամէն կողմ հեղեղ, շու-
կաներն ողողւած են ջուրերով: Անձրեւ, միշտ անձրեւ,
չգիտցուիք թէ ե՞րբ պիտի դադրի երկինքի բարկութիւնը:

Որք հայուհիք

Ատանաջին պէտք է աստ'ր ալ ստկայ, իր գոյութեան
ապահովումին համար ասոր դէ՛մ ալ մաքառի :

Անխնայ կը տեղայ անձրեւը : Սիրտեր կտարած են ,
գրպաններ դատարկ , ոտքեր բոպիկ : Ամէն դի , ամէն
գլխու վերև կը ծածանի անսուազութեան , հիւժախախ
ու բոլոր դժնդակ հիւանդութեանց ուրուանկարն ահաւոր :

Բազդատմամբ աղէտին մեծութեան՝ պէտք էր մեծ
ըլլար նաև ձեռնասուութիւնը : Ո՛հ , օգնութեան հասէք ,
Հայեր , հասէ՛ք այս մողովուրդին , դէ՛թ ա՛յս ձմեռ : Աշ-
խատասէր է ինք , գործունեայ , վաղվաղկոտ . ոչ կամ
կանոխ պիտի կրնայ իր հացը հարել . բայց այս ձմեռ
թող մի՛ տաք որ մեռնի անիկա ցութէն ու քաղցէն :

Ահա դէմս , ծածքի մը տակ , պղտիկներ հաւաքուած
են . կաշեայ ծակ գնտակ մը անոնց բոլորին հեշտանքը
կազմած է : Յանկարծ անոնցմէ մին , հինգ-վեց տարու
տղեկ մը .

— «Ո՛ւֆ , կը մսխմ կոր . . .» ըսելով կ'անջատուի ըն-
կերներէն , հլէ՛ք հլէ՛ք թացութիւններու մէջ կոխտա-
լով կը մտնէ փլփկած դուռնէ մը ներս : Ի՛նչ պիտի
զգայ անոր մայրիկն այդ վայրկենին , երբ ՚ի զո՛ւր պիտի
փնտտէ իր շուրջը գուլպայ մը կամ կոշիկ մը՝ անոր ոտքն
անցունելու , կամ վերարկու մը՝ վրան տալու :

Անհանդուրժելի՛ կացութիւն , յիմարեցուցի՛չ թշուա-
ռութիւն , կ'երեխի թէ մարդ հոյ ըլլալու է եղեր աշխար-
հի վրայ ա՛յսքան շարչարանք կրելու , ա՛յսքան տառա-
պելու , ա՛յսքան խոշտանգուելու , ա՛յսքան շարքաշ տա-
րելու , և պարտաւորուած ըլլալու՝ տոկալու այս ամէնուն :

Երեկոյեան ստուերները հետզհետէ կը թանձրանան :

Անձրեւը կը տեղայ դեռ կատաղօրէն : Առաջնորդարանն ենք : Ստուեր ու մեռելութիւն շուրջերնիս : Քաղաքն իր աւերակներով՝ աճագին դամբարան մըն է մեր գէժ : Եկեղեցին գոց է եւ լուռ : Գուրսը՝ բակին մէջ , Ջարդի առաջին օրերուն , առաջին նահատակներ իրենց յաւիտենական քունը կը նիրհեն : Անձայն անշուկ է առաջնորդարանն ալ : Ո՛չ ոք , բաց 'ի մենէ : Անձրեւն աւելի յիմարական թափով մը կ'իջնէ եւ պատուհանի մը փոսած շրջանակէն ջուրը կ'սկսի ներս կաթիլ :

Գատարկութիւն հոգիներու մէջ . Լքում , սգում աճէն կողմ : Չկայ մխիթարող ձայն մը , առաջնորդող , վարիչ ձեռք մը , կարեկից մէկը , լուսամբիս ու սրտոս անձ մը որուն շունչով առ վայր մի տաքնան ցրտացած սիրտեր , որուն խորհուրդով վարուին մօլորուն հոգիներ , որուն կորովին ու կարողութեան շնորհիւ սփոփուին զրկեալներ եւ անիրաւեալներ :

Շուարուն , անճրկած ժողովուրդ մը մնացած է հոս , անհովիւ , անառաջնորդ : Իմաստուն , լեզուազէտ ու բարեգութ առաջնորդ մը նուազ բարիք մը չէ՛ որ սկիւի ըլլայ անոր :

... Փողոցն ենք . ժամակոչը դանդաղ ճանչիւնով մը գոցած է եկեղեցւոյն դուռը , ու նիգը դրած մեր ետեւէն : Կատարեալ դամբարան մը հիմայ եկեղեցին ալ , առաջնորդարանն ալ : Մութ է դուրսը , բոլորովին մութ : Աւերի այս քաղաքին յատուկ սոսկումը կը տիրապետէ մեր վրայ : Ու խաւարին մէջ , շուրջի կեանքին անհազօրդ այս վայրկեանին , գաղափարներու յորդ խտացումով մը , աւելի յստակ կը պատկերանայ երեւակայութեանս առջեւ : Ատանայի հայութեան թշուառութիւնը դժպնի : Բունն կարեկցութիւն մը կը դղրդէ հոգիս . կ'ուզեմ այս պա-

հուս ըլլալ աղազակ մը, ուժգին և անհուն պաղատանք մը՝ երթալ հասնելու համար բոլոր անկիւններն աշխարհի, ամէն ս'ւր որ հայ կայ, ամէն ս'ւր որ մարդ կայ, բսելու համար անոնց .

— «Հայրե՛ր ու մայրեր, քոյրե՛ր ու եղբայրներ, ևւ դու՛ն, ս'վ Որրախնամ Հայութիւն, գրկեցէ՛ք, ձեր ծոցին վրայ սեղմեցէ՛ք որբուկի այս գլուխներն անմեղ, ողջագորեցէ՛ք զանոնք, ձեր կուրծքի՛ն վրայ տաքցուցէ՛ք կիլիկեան արհաւիրքէն ճողոպրած մնացորդներն այս թանկագին, առէ՛ք, քովերնի՛դ կանչեցէ՛ք զանոնք, ու տուէ՛ք եղբայրութեան և օգնութեան ձեռք մը այն ժողովուրդին որ ահա եզրն է հասեր կարօտութեան ու կորուստի . . . » ։

Ս Փ Ո Փ Ա Ր Ա Ր Ե Ր Ե Ի Ո Յ Թ

27 Հ-ԿԴ.

Այսօր, առաջնորդարանին մէջ, կը հանդիպիմ Փափաղեան Լեւոնի՝ որ եկած է հոս, արկածեալ հայերու սպահովագրական խնդիրներուն համար : Անձնուէր, ուսումնասէր երիտասարդ մըն է . «Ազգանուէր»ին բանալիք վարժարանովը շատ կը հետաքրքրուի և ինքնաբերաբար պատրաստակամութիւն կը յայտնէ մեր ձեռնարկին մղում տալու :

— Մենք նախ և առաջ պէտք ունինք, կը յարեմ, տեղացի ազնիւ և գործունեայ անձի մը որ հաճի անձնուիրարար ստանձնել Ընկերութեանս ներկայացուցիչ պաշտօնը, դպրոցին գործերը ձեռնհասօրէն վարել. սանկ վստահելի մարդ մը վերջապէս: Միայն թէ տեղացիք անձանօթ ըլլալով ինձի, դժուար պիտի ըլլայ ընտրութիւնն ընել:

Խօսակիցս առանց երկար բարակ մտածելու կը պատասխանէ.

— Մէկ անձ մը կայ որուն ուղղամտութեան ու կարողութեան մօտէն ծանօթ ըլլալով՝ յարմար կը տեսնեմ զինք այդ պաշտօնին. Քէշիշեան Միհրանը: Բայց խնդիրը զինք համոզելն է, որովհետեւ իր գործերով շատ զբաղած է:

Տեղացիներ որոնց կը խօսիմ Քէշիշեանի մասին՝ համարումով ու համակրանքով կը վերաբերուին: Այս կըրկնակ վկայութիւններով սրտապնդուած՝ անոր կը զիմնեք և կ'աջողինք ընդունել տալու այդ պաշտօնը: Եւ ասիկա պզտիկ յաջողութիւն մը չէր մեզ համար՝ մեր նախաքայլին ատեն:

Իր թանկագին աջակցութեամբ կ'սկսինք դպրոցին անմիջական պէտքերուն յանձանձումին. պաշտօնէից ընտրութիւն. — վարիչ վարժուհիէն մինչեւ տնտեսուհին, — ամսականներու սակարկում, դպրոցական յարկի կահաւորման պիտոյք՝ իրենց սարօքը:

Կիրակի առաւօտ եկեղեցին եզած ծանուցման մը վրայ, ծնողներ իրենց ազգիկներուն ձեռքէն բռնած՝ կը զիմնե խմբովին՝ զանոնք աշակերտուհի արձանագրել տալու համար: Չնայինք խեղճերուն վրայ գլուխին՝ որ գրէթէ չկայ, չնայինք անոնց գուլպայէ զուրկ օտքե-

Գ Է Պ Ա Շ Տ Օ Ն Ա Տ ՈՒ Ն

28 Հ-ԿԴ.

Տեղւոյս առաջնորդական փոխանորդ Տ. Արսէն Հօր
Նեա կ'երթանք այսօր Էջմին ներկայանալ, խնդրելու հա-
մար որ մեր վարժարանին պէտք եղած գրասեղաններու
դրամը հոգայ: Ո՞չ ապաքէն խուժանին ձեռքովն էին
այրած՝ դպրոց, գրասեղան, ամէն բան:

Քաղաքին անուեր մնացած մասէն՝ թրքաց թաղէն է
որ կ'առաջանանք դէպ 'ի կառավարական պաշտօնատուն:

Ըստ յուն. դիցարանութեան, երկնի եւ երկրի օրդի՝
Ատանայի եւ Սարոս (Սիհուն)* ի հիմնած այս քաղաքը,
փռուած արգաւանդ լայն դաշտի մը մէջ՝ Սիհունի ա-
փանցը վրայ, — ոչինչ ունի գրաւիչ ու սիրուն: Բաց 'ի
մէկ երկու պողոտաներէ, մեծ մասամբ նեղ ու մութ
փողոցներ են ուրկէ կ'անցնինք: Շէնքերը՝ քարուկիր ու
երկյարկ՝ զուրկ են կողմնակի պատահաններէ, իրենց
յառաջամասերն ալ գոցուած ամբակուս պատնէշներով,
երբմինի արարական, բիւզանդական եւ եգիպտական ար-
շաւանքներու եւ յարձակումներու երկրւղէն կարծես հա-
լածական: Ատանա միջնադարեան այս դրոշմով խիստ
ախտը երեւոյթ մը ունի: Իր հնագոյն յիշատակարանը
կրնայ սեպուիլ Սիհունի վրայ ձգուած հոյակապ կամուրջը
22 կամարով եւ 200 կանգուն երկայնութեամբ:

Ճամբան Տէր Հայրը ցոյց կու տայ ինձ պատմական

(*) Սրոնց անուամբ մ'ըտուած են քաղաք ու գետ:

ՀԷՐԱԼ ՊԷՅ (Ասանայի արդի Կոստակալը)

նշանակութիւն ունեցող չէնք մը, Ուլու ճամբին որ ատենօք յունական եկեղեցի մըն է եղեր, յետոյ մզկիթի վերածուեր՝ համբաւաւոր Բամազան Օղլուի ձեռքով: Հիանալի են մինարէն ու դուռը, զարդարուած ութանկիւն խայտախարիւ քարերով:

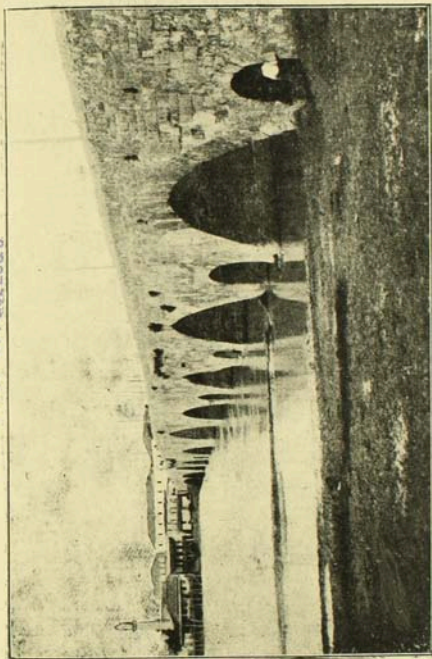
Փողոցներու շրջանն ընելէ վերջ՝ կը հասնինք պաշտօնատուն: Մեծ, լայնանիստ չէնք մը՝ գետին եղերքի բացաստանին վրայ կառուցուած. բազմութիւն մը բակին մէջ, դուրսը, ներսը, սանդուխներուն վրայ: Ամէնքն ալ խնդրանք մը ունին ընելիք անվրէպ, առաջարկ մը, կարգադրելիք գործ մը:

Բոլորովին անվարձ՝ կառավարական սեմերէ ներս մտնելու, սանդուխներէն վեր կը բարձրանամ ստաղոզ, ու Տէր Հօր քովն ՚ի վեր՝ կը ներկայանամ կուսակալին: Պարզ ու կարուկ է մեր առաջարկը՝ զոր ընդունել կուտանք: պայմանաւ որ գպրօցներու համար տպագային հասուցուելիք դրամէն — եթէ երեք արուխ — գեղչուի հիմակուան վճարուելիքը: Համաձայնութիւնը գոյացած է:

Հետապատկերին մխիթարական երեւոյթը խանդաղատանքով ու հրճուանքով կը լեցունէ հոգիս. — Մեր սանուհիները ծալապատիկ պիտի չնսախն գետինը, ծունկերնուն վրայ պիտի չպատրաստեն իրենց դասերը՝ կորաքամակ, այլ իրենց նոր գրասեղանները պիտի ունենան, աշխատութեան, գիրի և ընթերցումի այդ սո՛րբ կարկանդակները:

Այս անգամ սակայն պաշտօնատան բակէն մեր անցքը կը դժուարանայ: Բազմաթիւ աղէտեալներ կը կառչին Տէր Հօր քղանդներուն, անձնիւրը մէրմէկ թուղթ ձեռքին մէջ՝ զայն ստորագրել տալու, անձնիւրը մէրմէկ խօսք շրթունքին վրայ՝ խելք ու խորհուրդ մտբալու:

ԳԵՂԱՄ ՏԻՐ ԱՐԲԱՅԵԼԵԱՆ

Ասանայի կամուրջը

Մենդեան եւ ամուսնութեան վկայագիր, «համիտիէ», տունի տեղի «Տէօճէթ», ատոնց ամէնքը հրդեհի միջոցին ոչնչացած են, առանց որոնց ո՛չ մէկ զխում մ կրնան ընել խեղճերը կառավարութեան մօտ, ո՛չ զաղթել, ո՛չ մաւնաւանդ տէր հանդիսանալ իրենց այրած տուներուն հողին ու պարտէզին: Չեռքի թուղթերնին աղերսագիրնէր են բոլոր՝ ատոնցմով կարեօր թուղթեր ստանալու յուսադրութեամբ: Խեղճ, շուարակոծ ամբօխ մըն է վերջապէս որ, իր վիշտով և օրական ապրուստով արդէն ծանրաբեռն, մեր շուրջը կը խլրտի, կը պաղատի, լեզու, արցո՛ւնք կը թափէ տակաւին, կը քաշկռտուի ասղին անդին, անձրեւին տակ, դուռներուն առաջ, **ԴԷՂԴԷՂ ԴԷՂԴԷՂ** գտնելու համար . . . :

Հ Ի Ի Ա Ն Գ Ն Ե Ր Ո Ւ Ն Ն Մ Օ Տ

29 Հ-կտ.

Առտօտեան կառախումբով տեղս կը հասնին «Կիլիկեան Որբախնամ Յանձնաժողով»ի պատուիրակ՝ Արիսողոմ քահանայ և Խ. Գուրգեան: Անօրինակ կերպով կ'անձրեւէ: Կ'իմացուի որ Որբանոցի հիւանդ տղաքը Նոյեմբերէն անդին պիտի չընդունուին Ամերիկեան հիւանդանոցը: Լուրը բաւական տագնապեցուցիչ է, Երկոքին պատուիրակք անմիջապէս կը մտադրեն զխմել

տեղւոյս «Միջազգային»-ի նախագահ Մր. Չէմպըրսի, եղելութիւնը ստուգելու համար. այս առթիւ պատիւը կ'ընեն ինձ՝ իմ ընկերակցութիւս ալ խնդրելու :

Մր. Չէմպըրս սիրալիր ընդունելութիւն մը կ'ընէ մեզ և մեր այցին նպատակն իմանալէ վերջ կը յարէ թէ ինք ոչինչ գիտէ այդ կերպ կարգադրութեան մը մասին. կրնայինք Հիւանդանոցի անօրէնուհին տեսնել՝ իրողութեան վերահասու ըլլալու համար :

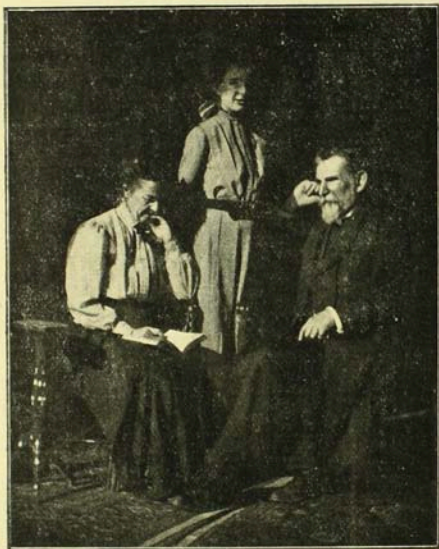
Կը գիմենք Ամերիկեան հիւանդանոց և Տիկինէն կը տեղահանանք թէ սկզբունքով հիւանդ որբեր մերժելու հրահանգ մը չկայ. միայն, եթէ հիւանդանոցը լեցուն ըլլար՝ բնական էր որ զանոնք եւս ընդունելու տեղ չէր մնար : Այդ պարագային, կը մնար մեզ մազթել որ մեր որբերը չհիւանդանային, եւ կամ, թէ որ այդ տեսակ դժբաղդութիւն մը պատահէր՝ հիւանդանոցը տեղ զանուէր :

Ներկայիս մէջ որբերէն չորս պղտիկներ կան հիւանդ՝ որոնց մօտ կ'առաջնորդէ զմեզ անօրէնուհին, — բարի դիւրահաղորդ կին մը : Կը բացատրէ մեզ անոնց ախտին բնոյթը, վիճակացոյցները կը ցուցունէ՝ որոնցմէ հաճոյքով կը տեղեկանանք թէ տղաք որ աւուր ապաքինելու վրայ են : Մաքուր, ճերմակ սնարներու վրայ հանգչեցուցած իրենց դիւսիկները՝ չենք նայիւր այլևս անոնց, վտանգի մը սարսափովը համակուած աչքերով : Անկողիններէն շատեր դատարկ են. ցանցառ են կիներ որոնք վերմակներու ներքև իզկտիկ՝ իրենց վիրատոր կամ տառապանքէ ծիրած մարմիններուն կոտտուքովը հինինան : Ասկէ քանի մը ամիս առաջ ինչէր կային արդեօք սա սրահներուն մէջ . . . :

Երեք հիւանդներ կան միայն այրերու սրահը : Ա-

նոնցմէ մէկուն քով դեռատի կին մը նստած, գրէթէ
փարած անկողինին՝ գուրգուրանօք կը շարունակէ նայիլ
անօր երեսն ՚ի վեր :

— «Ինչպէս երեսն հետեան քով ախտածէա մըն է. չեմ

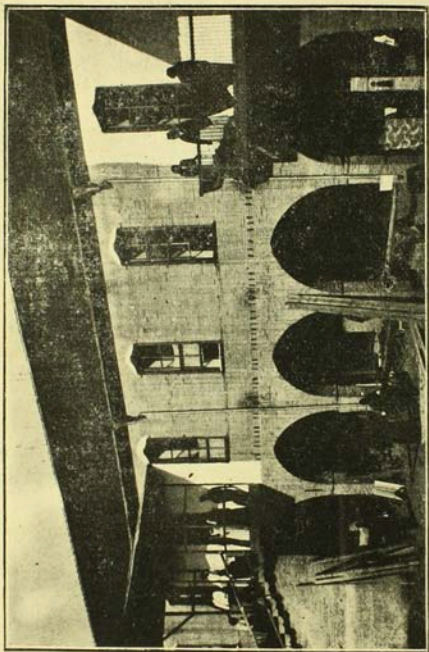
Ա. Կանայի Միջազգային Յանձնաժողովի ներկայացուցիչ
Մ. Զեմպրա իւրն-անիւով

կարծեր որ այս գիշեր հանէ՞ կը կցէ անօրէնութիւն մեր քովէն :

Անբացատրելի սարսուռ մը կ'անցնի հոգիէս . բռնի ժպիտով մը կը նայիմ այդ հոգեվարքին , երբ մտածում մը կրակի պէս կու գայ աագել ուղեղս , թէ քանի մը ժամ վերջ՝ երբ այդ աչքերը գոցուին ընդ միշտ՝ հոգիս է՞ որ պէտք է ինձի համար : . . . :

Նոյն սրտի , անօրէնութիւն կը ներկայացունէ մեզ առողջ , մանկամարդ NURSE մը որ այսօր իսկ ժամանած էր Անգլիայէն : Քաջարի ու պատուական անգլուհի մը , որ այսպէս , հակասակ իր գեղեցիկ թեան և թարմ տարիքին , հայրենիքէն մզօնուէր հեռու , ծովերէ անցած եկած էր մինչև . . . Աստուա , հիւանդանոցի մը օրհուր յարկին տակ , օրհուր անձեր ինամեղու , դարմանելու , անոնց օրհասական հանդիմաներուն ներկայ գանուելու . . . մինչ մենք՝ Հայերս գեռ օրհուր թիւեր կ'ունենանք խորհուրու , — կամ լաւ ևս է ըսել՝ ուրիշներ մեր հասցէին խորհուրու , — թէ զոհողութեան , անձնուիրութեան պէս բան մըն է զոր յանձն առած ենք՝ քիչ մը ատենուան համար հոս գալու , մեր հայրենակիցներուն պատահած անլուր ազէակն ազդուած . . . :

Ամերիկեան Հիւանդանոց

Փ Բ Կ Ա Բ Ա Բ Թ Ա Կ Ս Ս Ո Յ Ը

Հիւանդանոցէն Թրփանիի բամպակի գործարանը քայլ մը տեղ է : Գարձին՝ կը մանենք հոն և գործարանատիրոջ կողմէ սիրալիր ընդունելութեան մը արժանանալով, իրրեւ մարդ և իրրեւ հայ՝ կը յայտնենք մեր ջերմ շնորհակալութիւնն այն գերազանցապէս վսեմ ասպնջականութեան համար՝ զոր յոժարակամ ցոյց առած էր այս վեհօգի Յոյնը, գնտակի, արիւնի ու կրակի ահաօր օրերուն՝ իր գործարանին դուռները լայնօրէն բանալով տասերկու հազար հայերու առաջ, ստոյգ մահերէ փրկելով անոնց կեանքերը, մանաւանդ օրերս՝ վ շոգիի վրայ պահելով իր մեքենաները՝ յարձակումի տակն մարդասպաններու վտճակը ցիր ու ցան ընելու և անոնց հրձիգութիւնը կատեցունելու համար տաք ջուրի հեղեղներով . . . :

Ահագին է գործարանը : Այս աստիճան կատարելագործուած շոգեշարժ մեքենաներով ~~է-դ-է~~ մը յայտնութիւն մըն է պարզապէս, երբ խորհի մարդ թէ հոս, բնակչութենէն սկսեալ մինչեւ ճարտարարուեստ ու քաղաքակրթութիւն՝ ամէն ինչ իր նախապատմական քունը կը խորդայ տակաւին : Զարմանալի էր որ տեղացի հայեր հակառակ իրենց երբեմնի փարթամութեան, ընկերովի կամ առանձինն ունեցած չէին համանման գործարան մը բամպակի : Այս երեւոյթը վերագրելի չէ՞ր միթէ կառավարական արգելքին՝ «հին ուէժիմ»ի օրով : Եւ արդէն ինչ բան արգիլուած չէր Հայուն . . . :

Աշխատանքի անուշ գոուզոջ մը լեցուցած է ամ-

բոլջ առքը գործարանին և Բամպալի բերքը խողակներէն խտակուած՝ բերուեր զիգուեր է . հունաները կը զատուին մէկ կողմէ . մեքենաներու միջոցու կատարուած անհու մար ճահարակներու գարծգարձումով՝ բամպակը — կաթերու պէս ճերմակ — սաստիճանարար կը գզուի , կանարանայ , կ'ազնուանայ , կը մանուի : Մեծաչափեղ , խրլացու զիչ աղմուկներու մէջ՝ հարիւրաւոր կիներ , աղջիկներ և այրեր յոսին կանգուն՝ վիթխարի երգեհոնի մը տեսքով երկաթեայ զանգուածի մը սուջեւ՝ լեցուած ճախարակները կը հանեն գլանաձեւ կերոյներու վրայէն , պարագներ անցունելու , և , պատահարար փրկած թեւեր մասներու թեթեւ հարմով իրարու կցելու համար : Դերձանը պատրաստ է . սնդին , սրիչ ընդարձակ բաժինի մը մէջ . բարակցած թելը կը մանկ ստատանանկ գործիքին մէջ՝ որ կտան է որ կը հլուսուի և ծրարներու կը վերածուի :

Դուրսը , բակի մը խորը կը տեսնենք ջրաղացքի մը ժանգոտ մնաց-րդները՝ քանի մը լայն խողովակներու հետ : Ասոնք նշխարներն են եզեր այն սկզբնական պարզուկ աղօրիքին . — թանկագին յիշատակ Թրփանի ընտանիքին համար , — զոր ժամանակու հայր Թրփանի հեռաւոր տեղէ մը Ատանա գաղթելուն՝ կորսիլու ու նախաձեռնութիւնն ունեցեր էր զայն հաստատելու և բանեցունելու . մինչ այսօր՝ մի' կ'ունայն աղօրիքին տեղը՝ աղաքը կառուցեր են այս հսկայ արհեստանոցը , բամպակի գէղերուն հետ զիզելով անհուն հարստութիւն :

Եւ մինչ սե սե անիւներ իրենց շրջանը կ'ընեն մըտաճողով , և ճախարակի ու մագոզի բախղ մը կատարած հոլերու պէս հլու կու գայ անդադար , ստանցմէ առթուող աղմուկը միտքս կը ձգէ յանկարծ դժօխային այն ժխորը՝

դոր բարձրացուցած էին ա՛յս յարկին տակ ազատատնող
հայեր Ապրիլի օրերուն, մինչ զազանադէմ պանդոյրներ
դուրսէն կ'ուռնային բարձրազազակ, արիւններու ծարա-
ւէն գերագրգռուած . . . :

Ի՞նչ փրկարար թագստոց :

Տ Խ Ո Ի Բ Ա Յ Յ Ե Լ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Մ Ը

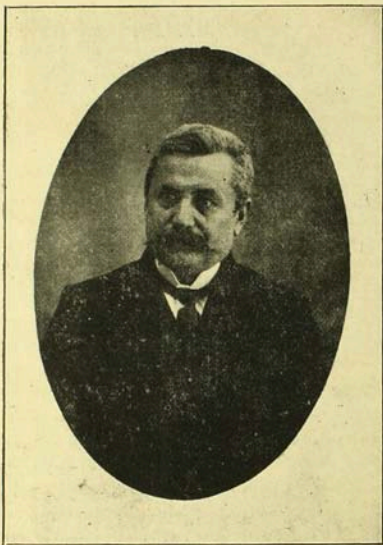

30 Հ-Կ

Անընդհատ դիմում ծնողաց կողմէ՛ իրենց տղաքը
դպրոց ընդունել տալու համար : «Ազգանուէր»ի վար-
ժարանին առաջին աշակերտուհիները պիտի ըլլան Արա-
նոցէն յիսունի մօտ որրուհիներ որոնց արձանագրութիւնը
կատարուած է . մնացեալները կ'ընդունուին թաղեցիներէ :
Երկու շարժի պիտի բացուի դպրոցը . դաստիսօսութիւնք
պիտի սկսին : Գիրք , թուղթ , ձեռագործի նիւթեր , զըպ-
րոցական ամէն պիտոյք կեդրոնէն խրկուած են արդէն ,
տղայոց կարողութիւնները քննուած , կարգերու բաժա-
նումն ալ վեր ՚ի վերոյ եղած է :

Յետ միջօրէի , ծանօթներու հետ բանտ կ'երթանք , հոն
ուր կը մնան զեռ համբաւաւոր կարապետ կէօվտէրէլեան
և ուրիշներ : Գիմում ընելու , նախապէս արտօնութիւն
ստանալու պէտք չկայ ներս մանելու համար : Սուինա-

Սամուէլ Աւետիսեան

Էոր սրահակ զօրք մը մէկ կողմ կը կենայ, եւ մենք
փայտէ քանի մը սանդուղներէ ելլելով կը մանենք ըն-
դարձակ, քառանկիւնի և բոտ բաւականի լուսաւոր սեն-
եակ մը որ կը նայի կառավարական սպաշտօնատան բա-
կին վրայ:

Գետինը՝ բազմոցներու վրայ նստողներ ստքի կ'ելլեն և «հրամանցէք»ներով կ'ընդունին զմեզ : Կը հրաւիրուինք պատուոյ տեղերը բազմելու այս անփառունակ առանձնոցին , և բարձր կուգան մեր թիկունքին դրուելու : Տարաբախտ հայ բանտարկեալներու կողմէ արտայայտուած հիւրասիրիկ այս փութկոտութիւնը չգիտեմ ինչո՞ւ վերջին ծայր անհանգիստ կ'ընէ զիս :

Չորս հայեր կան մեր դէմ՝ իրենց մասնաւոր խուցով և քիչ շատ տանելի կեանքով : Բայց բանտարկեալ են վերջապէս , աւելի ճիշդ՝ դատապարտեալներ . աքսորի վճիռը վաղուց արձակուած է իրենց հասցէին , եւ 'ի դիպահոջ կը մնան այս տեղ՝ առ այժմ հանդուրժելի պայմաններու մէջ :

Մէջերնին է Կէօվտէրէլեանը , Գողիաթի կազմով հուժկու , քաջալանջ մարդ մը , հոս նետուած՝ ժողովուրդն ասպատակութեան մղած ըլլալու մտացածին ամբաստանութեամբ : Առասպելային այս զրոյցը վերջէն ուղղուած և ճշմարտութիւնը պարզուած է թէ և , — քանի որ ինք ջարդի օրերուն Սիս գտնուելով՝ գլխովին անտեղեակ էր ամէն պատահարի , — բայց որպէս զի միաքերը հանդարտին , Կէօվտէրէլեան դատապարտուած է հինգ տարուան աքսորի յերուսաղէմ , հոնկէ ալ Հոողոս փոխադրուելու համար : Բնական էր որ իրեն դէմ եղած այս անարգար վճիռին համար բողոքէր և՛ դիմէր վերաքննութեան , այնու հանգերձ իրեն պատասխանուած է թէ Պատերազմական Ատեանի վճիռ մը անվերաքննելի է . . . : Սակայն ինք կը թուէ բազմաթիւ թուրքեր , 'ի մէջ այլոց Իհսան Խիքրի , Ապտիւլ Գատէր , Իսմայիլ Պաֆան և Պօսնալը Սալիհ , որոնց մասին Ա . Պատերազմ . Ատեանի արձակած վճիռները՝ Պատերազմ . երկրորդ Ատեանը

վերաքննեց, պատիժնին թեթեցուց եւ անպարտ արձակեց Պօսնալը Սալիհի պէս մարդ մը՝ որ իր դործարանին սուլիշովը Ջարդի նշանը տուած էր խուժանին . . . :

Իր դէմը նստած է քաղաքիս երբէ՞նէ երեւելներէն Աւետիսեան Սամուէլ՝ որուն կեանքը մարտիրոսերգութիւն մը եղած է ամիսներէ հետէ : Տասներեք հոգի չարաչար ջարդուած են իր տունէն, կին, զաւակ, ազգական, բոլորին դիակներն ալ աչքովը տեսած, տունը ժամերով գնտակներէ ծակծկուած և ինք հրաշքով փախած այդ ճշմարիտ Մահատունէն : Չերբակալումէն յետոյ, վիճակուած է իրեն քաշկոտել վեցամսեայ շղթայակիր մարդու կեանք մը՝ համակ տանջա՛նք ու տազնապ, ուր, մէ՛կ գիշերուան մէջ, տեսած է ճերմրկիլն իր մազերուն, նոր ժան վալժանի մը պէս, Իզմիրլեանի՛ մը պէս : Այս անձն է՝ ահա որ դատապարտուած է աքսորի, այն միակ յանցանքով թէ հրազէ՛ն պարպուած է իր տունէն . . . :

Ոտքի կեցած, մեզի սուրճ եփելու վրայ են երկու կորովի երիտասարդներ, Թորիկեան վահան և Թաղիրոսեան Տիգրան, տասնեհինգ տարուան բանտարկութեան դատապարտուածներ՝ իրենց տուներէն գէնք քաշած եւ մարդ սպաննած ըլլալու ամբաստանութեամբ, մինչդեռ յոյներ եւ թուրքեր կը վկայեն թէ ասոնք նոյն միջոցին տուներնին չէին գտնուեր, այլ փախած էին :

Փոխ առ փոխ կը նայիմ այս գլուխներուն, իրենց առոյգ կեանքերուն վրայ արձակուած աքսորի ու զընդանի դատապարտութեան մթութիւնը կապարի՛ ուժգնութեամբ կը ծանրանայ հոգւոյս վրայ : Անցեալ օրերու վրայ կը խօսուի, վիշտերը կը թարմանան, կ'արծարծին, ու կուրծքերէ հառաչներ կը խլուին յանզգայս :

Յոյսի, ազատութեան պայմանադրական մազթանք-

Կարապետ Ալօփէրէլեան

Ներ իրարու կը յաջորդեն, յորդորներ կ'ըլլան համբերութեամբ սանելու դատապարտութեան լուծը. հաւատք ունենալու Արդարութեան վրայ և սպասելու Անոր անակընկալ գալստեան. մինչ մեր նաչուածքը լուսամուսներէն դուրս կը թարթափի, երկինքի ու երկրի հորիզոն-

ները չափելու և անոնց անհունութեանը մէջ որոնելու թէ կա՞ր արդեօք տառական իմաստէ վեր՝ իրական արդարութիւն մը . . . :

Մութը կոխելու վրայ է երբ կը բաժնուինք իրենցմէ, Բակին մէջ, գեանին փակած խրճիթի մը երկաթապատ պատուհանէն գլուխ մը կը շարժըտկի. մն' զի է որ կը ձայնէ ան: Կը մօտենանք:

— «Եզրայրներ, ե՛ս ալ բանտարկեալ եմ, ինձի՛ ալ այցելեցէք» կ'աղերսէ ան պազատագին շեշտով մը:

Երկաթ ցողերէն ներս նետուած ակնարկ մը բաւական կ'ըլլայ նշմարելու կմախածեւ կերպարանք մը՝ անկողինի մը վրայ ընկողմանած:

— «Բանտի ընկերս է սաիկա, Նիւանդ, գրէթէ անյոյս» կը յարէ Սալաթեան՝ զոր մենէ ոմանք ճանչցած են արդէն:

Հոս չէինք տեսներ պահ մը սուաջուան այցելած բանտերնուս հանգիստը. նկուղի պէս տեղ մը, խոնաւ, անլոյս, ուր մանաւանդ Նիւանդ ալ կար: Կը խոստանանք առաջին առթիւ գալ այցելել իրենց, ինչպէս նաև կը մտադրենք երթալ տեսնել տասնևհինգ հոգիի չափ այն հայերը թշուառ՝ որոնք աղքատ, անաւր, փականքներու ետին կը մնային հող, հասարակաց բանար, քարանձաւի պէս որջ մը՝ լոյսէ և օդէ զուրկ, ամենազգի հասարակ չարագործներու հետ քով քովի *:

(*) Այս տողերը շարուելու վրայ էին, երբ Թերթեր աւետեցին Կայսրականութեան անդրանիկ տարեդարձին առթիւ (14 ապր. 1910) ազատ արձակման լուրը 14 նայ բանտարկեալներու, որոնց մէջ են Կէօպտէրէլեալ և Թորիկեան՝ Ատանայի բանտէն, Թաղիրոսեան՝ Պատուրումէն ուր փոխադրուած էր մեր այցէն քիչ յետոյ Իսկ Ս. Աւետիսեան իր զեռասփ աղջկան ՚ի Պօլիս անձամբ կատարած դիմումներուն շնորհիւ ազատ արձակուած էր շատոնց, նոյնպէս և Սալաթեան:

ԱՂԷՏԱՂԱՅՐԸ ՁՈՒՐԵՐՈՒ ՄԷՉ

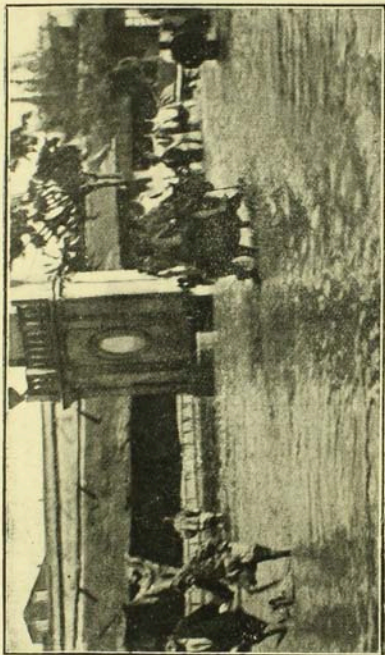
3 Նոյեմբեր 1869

Պատուհաս մը ե՛ւս անա յանկարծ կ'ըջնայ արդէն
աստազամ, արդէն ոգեսպաս ժողովուրդի մը գլխուն:

Օրերէ 'ի վեր անձրևի տարափներ սեղացած են եւ
ամէն կողմ թայ է ու խոնաւ: Շարաթ որ, կէս օրէ
վերջ, լուր կ'սկսի շրջիլ թէ Սիհունը յարգած է եւ եզերքի
դաշտերն ողողած: Կամուրջէն՝ ուր գլխած ենք հապճեպ,
Սիհունը կը տեսնենք իր սղփերուն բոլոր փրականու-
թեամբը յաղթական: Ջուրերը գեղին են ու սղատը, եւ
հասանքն ուժգին է ու կատաղի: Հեռուն, հասանքին
գիրին են կատաղարական հիւանդանոց ու յարակից շէն-
քեր, ասդին ջուրերով ողողուած են գեականքերքի թուրք
թաղեր ու տուներ: Խոնաւ զիտողներու անզգայ, ան-
կարեկիք երեսոյթը վտանգի մը անաւորութիւն, շեր-
շընչեր մեզ, և հետզհետէ կառավարական սրտածնա-
տունն եկող եզերող ջուրերը սարսափի սպասորութիւնը
չեն թողոր վրանիս:

Իրիկունը կը յառաջանայ սակայն, և խաւարին հետ
ժոպղ թշուառութիւնը ծայր կու տայ. հետզհետէ ամուր
լուրեր կը հասնին. ջուրերն եկած ողողած են հայարնակ
թաղեր՝ Չարչափուխ, Նոր Թաղ, Թօսպաղի Թաղ, Քի-
րէմիտ Խանէ, և հուրէ ու ջարդէ հեւ 'ի հեւ ազատած
ժողովուրդ մը, — ամիսներու ընթացքին հազիւ քանի
մը քուրջի փրացած, — հիմայ ջուրերու մէջ է թաթ-
խուած: Սիրտերը թունդ ելած են և ձնաքերը՝ գա-

Պուրջայ Բաղար « Համիսիէ Զեւմէտի » տղազուծի առնն

լարուած : Ճար մը , ինչ կարելի է ընել : Անվեհներ աղաք , սակայն , վտանգի վայրերը դիմած են , և գիշերն ամբողջ , մինչև առաւօտ կու գան ու կու գան , Հայոց եկեղեցւոյն բակը կը դիզուին խխում լխպիկ եղած կիներ , մանկիկներ , ծերեր , թշուառութենէ և սոսկումէ խելայեղ բոլորն ալ , կու գան անոնք անվերջ , որոնցմէ մէկ քանիներ հազիւ կրցած են ազատել իրենց թրջած մէկ անկողինը կամ վերմակը :

Առաւօտ է արդէն և անամպ , մաքուր երկինքի մը վրայ գեղեցիկ արեւ մը կը շողայ : Ա՛լ ողողուած է երկիրը , ջուրերու մէջն ենք . կրնա՞ն ամպերն անհետիլ եւ թոյլ տալ արեւին որ փայլի :

Տարօրինակ խուճապ մը կը տիրէ : Եկեղեցւոյն բակը խոնուած ամբոխն օգնութիւն կը պօսայ . կառք , ձի , պարան ամէն ինչ պէտք է , որպէս զի երթան ազատեն կիներ ու աղաք , որոնք հեռուն , ջուրերուն մէջ , ծառերու վրայ թառած մնացած են գիշերն ողջոյն : Ամէն նոր հասնող՝ աղէտի նոր պատմութիւն մը , գործուած աւերի մը նոր դրուագն ունի հետը բերած : Չարչափուխի և չրջականերու տուներ , որոնք Միջազգայինին միջոցաւ էին նորոգուած կամ շինուած , հողէ և յարդէ կառուցուած այդ բնակարանները մեծ մասամբ փլած էին :

Ահուելի եղած էր ա՛ն ու սարսափը մանաւանդ գիշեր ատեն : Առ ՚ի չգոյէ թաղապետական ո՛ր և է պաշտօնեայի , անձնուէր բժիշկ մը՝ Տքթ . Վ . Գալուստեան , նաև Արչակ Չաքրճեան քանի մը Հայ տղոց հետ ձի հեծած՝ մինչև առաւօտ ջուրերուն մէջ մնացած և կեանքեր փրկած էին : Ահարկու եղած էր տեսարանը մութին , այդ ջուրերուն մէջ , երբ պատ մը յանկարծ փլչելով հոսանքը կ'ուժոյնար , և կամ ազատարար կառքեր առ խարխափ գա-

ցած ասեննին՝ խորութեանց մէջ կը գլխորէին յեղակարծ ։
Ձանգակատան բարձունքէն մեր աչքին առջեւն է ամբողջ Ատանան , որ իրաւամբ չէ մըն է հիմայ ։ Սրհուն , որ իր ընթացքը կը կատարէր քաղաքին արեւելեան եզերքէն , ծովածաւալ տարածութեամբ մը սեղմիւ շրջապատած է քաղաքն ամբողջ . իր կոճակներն եկած հասած են անոր տափարակ մասերուն , թափանցած են անոր ուղիներուն ։ Ջուրերու մէջ են թրփանիի գործարան , ամերիկեան հիւանդանոց , շոգեկառքի կայարան ։ Ջուրերը մէկ ու կէս կանգուն բարձրութեամբ եկած են մինչեւ Պուղտայ Բաղարը կոչուած տեղը , հիւսիսային կողմէն՝ մինչեւ Ղազանճըլար Տաղը , Աւանիայի գործարանին առջեւ ։ Եիւրէքիի գեղեցիկ դաշտագետինն ուր թրքարնակ 80—90 գիւղեր կը գտնուին , ջրամոյն է բոլորովին ։

Սիհուն եւ ճիհան յորդելով ու միանալով է որ գործած են այս աւերը ։ Կը պատմուի թէ 96ին և աւելի առաջ՝ 74ին ալ պատահած էին յորդումներ , բայց անոնք այս համեմատութեան չէին հասած , եւ կորաքամակ ծերունիներ կը հաստատեն թէ Ատանա ծնած ևւ ապրած ըլլալով , երբեք տեսած չէին նմանօրինակ յորդում մը ։

Նմանը չտեսնուած ջարդի ու թալանի մը՝ նմանը չտեսնուած յորդում մը , մաքրագործում մը պէտք էր ։ Եւ երբ մարդկային արդարութիւնն անկարող եղած էր այդ բանն ընելու , անդին , Բնութեան ծոցէն հեղիկ մեծիկ սահող Սիհունն է որ ահա իր կատարի , կը փրփրի , կ'ուռի , կ'ուզէ իր յատակը մաքրել հայ զոհերու նեխած դիակներէն , կ'ուզէ քաւուիլ ինք այդ անմեղներու աբիւնէն ։ Ու իրեն օգնութեան կանչելով ճիհանի Ջուրերն ալ , կ'երթայ Ապտալներու , Ֆէլլահներու թաղերն , ա-

նոնց երգիքներուն տակ խլուած ու զիզուած կողսպուար կը քշէ կը տանի, կը տանի՝ զէպ 'ի ծով, կը տանի զէպ 'ի ոչնչութիւն :

Կամուրջին վրայ կը հանդիպիմ Աստուալի մը, որ արինն արցունք կու լայ, և ձեռքը բռնած բա՛նը ցուցունելով՝ իր հինգ հարիւր սակիի հարստութենէն միայն այդ գործիքը մնացած ըլլալը կ'եզերերգէ. ուրիշ ձեւլլահ կին մը իր ոչխարներուն, իր տասնեակ կովերուն անհետանալը կ'ողբերգէ : Անձնիւր փախստական, այսպէս իր կորուստի երեմիականը կ'ողէ հիմայ՝ Ազէտաւլայրին վրայ թափառայած :

Գեաը պիտի չգար երբեք մեր թաղերը, պիտի խընայէր անոնց, բայց կ'ըստի թէ անծանօթ ձեռքեր մութին մէջ գործած են, անոր կողքն 'ի վեր բարձրացած թումրին վրայ փապար մը բացած են՝ անդին ուրիշի մը արմտիքի գործարանը բացարձակ փճացումէ մը փրկելու համար : Զուրերն այսպէս եկած խուժած են մեր թաղերը, տարած են անոնց աղքատիկ բնակիչներուն ցնցոտիները, սակաւիկ մը ձաւարն ու կորեկը, — բովանդակ պաշարնին ձմրան օրերուն :

Հիմայ կը շարժին այդ խեղճերը ժամուն բակին մէջ. ամէնքն ալ խոնուած զիզուած են հոն, ամէնքն ալ արտունջ մը, բողոք մը, աղերս մը կամ անէժք մը ունին շուրթերնուն ծայրը : Ոչ ոք կը լսէ սակայն իրենց : Զեռքեր օգին մէջ կը շարժին, զէմքեր կը ծռմոկին. կու լան թէ կը սպառափն. ոչ ոք կը նայի իրենց. հաց մը կը նետտի սուջենին, չոր հաց մը. ու կը խորհուի թէ այդ արգէն բաւական չէ . . . :

Ի՛նչ անուն տալ եւ ի՛նչ անէժք տեղալ բոլոր անոնց որոնք տունի տեղի տէր, զիրքի, արժանիքի

տէր այս ժողովուրդը հասցուցին այս անտէր անտիրական վիճակին, որոնք այս ժողովուրդը՝ վիշտէ ու տառապանքէ խելայեղ, տմարդութեան, անբանութեան դուռը հասցուցին, քորջի և ազախ մէջ թողուցին զինք, թողուցին որ տաղտապի ան, ծաղր ու ծանակ, նշառակ եղած, և սպառսպրւոս փճանայ . . . :

Անհուն գաւր կուրծքին տակ, և արցունքի թացութիւնն աչքին մէջ, մարդ յուսահատօրէն կը խորհի թէ ինչ ճար կարելի է ընել անոնց :

Գ Պ Ր Ո Յ Ի Ն Բ Ա Յ Ո Ւ Մ Ը

4 Նոյեմբ.

Կայծակ, փայլատակում, թճնրնկէց, ամենի մրրիկներ, գետերու յորդում և ողողում. ասոնք եզան վերջացող շարթուն՝ Բնութեան անհամբոյր կատակները, Շրջակայ թրքարնակ գիւղերէն, — հայարնակ գիւղ մնաց միթէ, — որոշ լուր մը չէ հասած :

Ջութերը նուազելու վրայ են : Գարնանամուտի հրախանձ Ատանայէն վերջ՝ ա՛հա՛ ձմեռնամուտի ճախճախուտ Ատանան : Իմացանք թէ զինուորներ՝ հեղեղներէն քշուող գնչուներու գիակներ հաներ են Սինուն գետէն : Պատիժը վերէն էր որ կու գար աւերադործ եւ աւարատենչ այդ մարդոց :

Սիհուն հիմայ ամբողջովին պղտորած՝ կորեկողիի անհուն աւազանի մը տեսքն է ասեր : Համակ շարաւէ ձեւացած ծովի մը թերեւս նմանցունէր զայն՝ ոնցեալէն վշտակոծ երեւակայութիւն մը :

Օգերու այս անտանելի շարքին մէջ, թօնուա երկինքով մը՝ դպրոցին բացումը կատարեցինք նախընթաց օր : Ներկայ էին Թորոսեան Արխաղոմ քահանայ, Գուգեան Սաչատուր, Փափազեան Լեւոն, Վէշիշեան Միքրան և աշակերտուհիներու ծնողներ : Տէր Հայրը սրբատապնդեց ուսանող մանկոյն և ուսուցչական մարմինը գեղեցիկ յորդորներով, շնորհակալութիւն յայանեց սրտագին Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութեան՝ գաւառներու մէջ անոր կատարած փրկարար գործունէութիւնն ՚ի վեր հանելով : Որբախնամի ժրաջան պատուիրակը փութաց շեշտել սեպուհ կարեւորութիւնը՝ մայրենի քաղցր բարբառին, հայ աղջկան պարտքը՝ մաքրասէր, զգօն եւ ժրադլուխ ապրելու, և վերջացուց իր խօսքերը շնորհակալու զգացմամբ Ընկերութեանս մասին որ ոչինչ զլացաւ իր խորհուրդէն և իր լումայէն՝ այս տարբարախտ փոքրիկ հայուհիներուն կրթական գործին համար :

Ինծի կը վիճակէր հուսկ ապա հրճուանքով համակուիլ նախ՝ սանուհիներու այս հոծ խմբումին ՚ի տես եւ ներկաներու այս խօսքերուն ՚ի լուր, յետոյ՝ խոստովանիլ թէ Ընկերութեան բրածը պէտք չէր զօճողութիւն մեկնել, այլ պարտք :

«Ա-Բ-Գով պիտի վերաշինուի Եղեմը» գրած է Հիւկօ ա՛յնքան իրաւամբ : Մազթենք որ դպրոցներ վերստին դրախախտ վերածեն զուլումներէ քարուքանդ այս քաղաքը : Գիտութիւն եւ ուսուժամ մէնուսն, քաղքենիին ու գեղջուկին, տոհմիկ մարդոց և խումանի գաւակաց՝

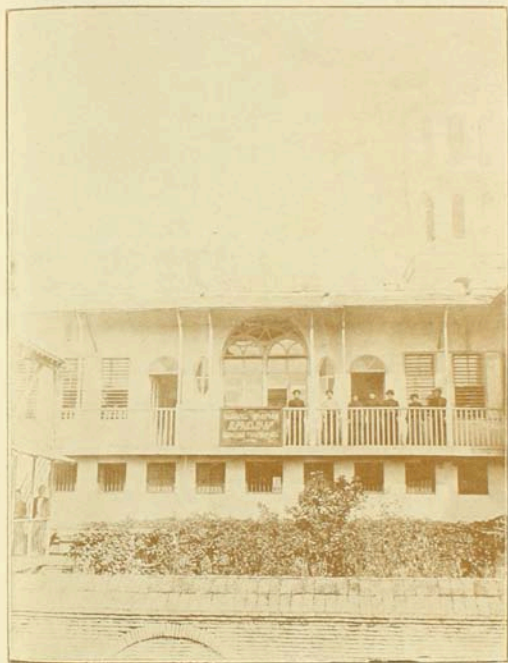
գիտութիւնն եւ ուսում առ հասարակ : Ո՞ր հայ հիացմամբ չէ կարգացած արդեօք սատողը եղիչէի, նոյն իսկ դարեր առաջ գրուած . «Եւ այս ամենայն չարիք մտանեն ՚ի միաս մարդոյ յանուսու մնութենէ . . . »

Որքանոցը պատասպարեալներով միասին՝ երկու հարիւր հոգիէ աւելի են մեր դպրոցը յաճախողները : Ամէն կողմէ ծնողք կու գան՝ իրենց ազջիկները մեր դպրոցին արձանագրել տալու համար : Բնաւ չէր յուսացուեր որ այսքան ստուար թուով աշակերտուհի կարելի էր ունենալ . շատեր ալ օտար վարժարաններ գիմեր են առաջուց՝ հայ դպրոցի չգոյութենէն : — Ոմանք 4—8 Ֆէֆ-լէ պիտի բերեն . (հոս ամէն ինչ Ֆէֆ-լէ+ով կը հաշուեն) . թէև ինքնին աննշան թոշակ , բայց անտեղի չնկատեցի այդ գումարը պահանջել իրենցմէ , որպէս զի վարժութիւն մը ըլլայ :

Այսպէս ահա «Ազգանուէր Հայունեաց»ը կիլիկիոյ ծոցին մէջ իր վարժարանն ունեցաւ , ճրի գաստիարակութեամբ մը հոգեւին մխիթարելու համար բախաւն անժատանգ ախոր կորուանը՝ բունազիրկ եւ անտերունչ Հայ որբուհիներու , եւ , յուսաւորութեան ջանք վառած՝ պատրաստելու համար վաղուան Հայ մայրերը :

ՎԱՐՃԱՐԱՆ ԱԶԳԱՆՈՒԻՐ ՀԱՅՈՒՅԵԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

→ Ա.Տ.Ա.Ն.Ա. ←

Վ Ե Ր Յ Ի Շ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

ժամանակաւ, դեռ դպրոցական, երբ կ'իմանայինք Միացեալի և Ազգանուէր Հայուն հետոյ Լ'նկերութեան անունները, շատ հետու էինք բմբռնելու այն մեծ նշանակութիւնն որ ծածկուած էր այդ անուններուն ետեւ, շատ հետու էինք զգալէ այն գերազանցապէս ազգասիրական, մարդկային ու փիթխարի գործը զոր կոչուած էին կատարելու այդ երկու Լ'նկերութիւնները: Վեր 'ի վերոյ գիտէինք թէ անոնք դպրոցներ կը բանային հայկական գաւառներու մէջ Հայ մանուկները դաստիարակելու համար, զանոնք կրթելու և մարդ բնելու: Այսքան ծանօթութիւն մը սակայն, անչուչտ այն ատենները, գորտոր պատճառ մը եղած չէր մեզ անկեզմ հիացումով մը վերարերուելու այդ Լ'նկերութեանց մասին:

Տարիներն անցան սակայն, Համբուեան շղթաներն աւելի սեղմիւ ամբապնդուեցան մեր վիզերուն շտրջ, և արիւնի ու կրակի խօլ յորձանքներ սկսան շրջիլ հայկական գաւառներու մէջ: Հայը բնաջնջումի բոլոր այդ շրջանին՝ ունեցաւ իր անձնուրաց հազարաւոր գաւակները, իսնդոտ անվեհեր սիրտերը, բարի և իմաստուն հոգիները, կ'իմանայինք թէ այդ ազնիւ որդիներէն շատեր գաւառական այս ինչ կամ այն ինչ գիւղին կամ քաղաքին մէջ՝ Միացեալի դպրոցէն անցած էին, ու մենք տեսնելով այսպէս լուսամտի և անձնուէրի դէմքերուն ետեւ Միացեալի նախկին սան մը, մեր պատկառում հիացումը կ'աւելնար Միացեալի հանդէպ: Դպրոց բանալը, գա-

ւառներու յետին անկիւններն իսկ երթալ զպրոց բանալը մեր տխեղձ հասկացողութեան սահմանէն դուրս՝ շատ աւելի օգտակարութիւն ունեցող, կենսական բան մըն էր:

Ու եկու Օսմ. Մահմանադրութիւնը: Առաջին մտածման հետ առաջին շարժումն եզաւ այդ բնկերութեանց նախկին անգամներուն՝ վերաբանալ այն դուռներն որոնք բռնաւորի ձեռքերով կղզուած էին եւ աշխատիլ՝ տալու Հայաստանցի տղուն կրթութիւն որուն ծարաւն ունէր սն: Մտածու մը գեղեցիկ էր ապաքէն և շարժումը գովելի:— Հիմայ որ առաջին անգամ բլլալով կը գանուիմ հայկական գաւառի մը մէջ, հայ բնակչութեան մը ծոցն, ու շուրջս կը տեսնեմ ազխտութեան բարդ բարդ կուսակուած թանձր մթութիւնը, — ազխտութիւն նոյն իսկ Հայ լեզուի, Հայ պատմութեան, ազխտութիւնն անսահման, անծայրածիր, — լոյսի կարօտութեան մարմաջը կը բորբոքէ սիրտս, և անպայման, անբացատրելի կերպով կը զգամ թէ ինչ է եղեր զպրոցը՝ մանաւանդ Հայ գաւառի մը մէջ:

Որքան իմաստուն եւ բարի են եղեր այն մարդիկ որոնք խորհեր են բոլոր ասոնք և բնկերութիւններ են կազմեր: Աճիւնները զպրոցով պիտի վերածնին, աւերները զպրոցով պիտի վերականգնին. զպրոցն է որ պիտի մաքրէ սրբէ այս միաքերը, պիտի վանէ սեւ ժահրը ազխտութեան, պիտի մերկացունէ այս մարդիկն իրենց բնազգական աղտոտութիւններէն, անտաշութիւններէն և պիտի տայ անոնց՝ ինքնազխտակցութեան թանկագին շնորհը:

Տաճա՛ր հրաշագործ, վրսե՛մ ձուլարան՝

Ուր կուսարեմ յսկի, նիրքն յոգի դառնան...

Բազում են այն գիւղերը, նոյն իսկ բազում են այն

քաղաքներն ուր դպրոցը գոյութիւն չունի : Միացեալը սակայն ձեռնարկած է իր լուսաւորման սիրալի գործին : Մուշ, Կարին և շրջականեր ունին իրենց դպրոցները . Կիլիկիոյ մէջ ալ իր գործունէութեան սկսած է Ան : Չօք Մարգուանի պատուական ժողովուրդին ծոցը բացած է ան իր դպրոցն , ու պիտի շարունակէ անշուշտ բանալ այլուր՝ որքան ներէ իր ոյժն , որքան թոյլատրէ իր պիւտճէն : Բոլոր սրտովնիս մազթենք որ զօրաւոր ըլլայ իր ոյժն , ու իր ազրիւրներն անսպառ :

Հոգին հրճուանքի յուզումով մը կը դողայ և ինքզինքը մարդ անզօր կ'զգայ բացատրելու այն անհուն բարիքն որ կայ դպրոցներ բանալու մէջ , մանաւանդ հոն ուր մանկութիւն մը կայ թափառայած : Չափազանցութիւն մը պիտի ըլլար արշեօք ըսել թէ այն որ կ'ուզէ իր ըրած բարիքին ամբակուռ ու ամբապինդ հաւաստիքն ունենալ , թող իր դրամը տայ դպրոցի և դաստիարակութեան համար :

Միացեալին քովն 'ի վեր , օգտակար ըլլալու ոչ նուազ փափաք մը ունեցաւ նաեւ Ազգանուէր Հայուհեացը : Ան ալ ունեցաւ իր աղջկանց վարժարանները Մուշ , Սասուն և 'ի շրջակայս . իսկ Կիլիկիոյ մէջ՝ Զէյթուն , Հաճըն և Ատանա : Եւ թախմութեան ու բուերու յատուկ քաղաքի այս արհաւիրքին մէջ՝ կը հրճուիմ պահ մը , երբ քիչ առաջ կ'ստանամ նամակ մը , որով Տիկին Սրպիլ կ'իմացունէր ինձ բոլոր կիլիկեան որբանոցներու աղջկանց կրթ . հոգին ստանձնումն՝ Ընկերութեանս կողմէ : Սրիչ դպրոցներ պիտի բացուին ևս Մէրսին , Չօք Մարգուան , Հասանպէյլի , Այնթապ , Մարաշ և Հաճըն : Աւ հոգին ձեռնարկ , որուն իրագործումին համար նուազ զոհողութիւններու , նուազ դժուարութիւններու չէ որ

պիտի ենթարկուին անդամուհիք : Սակայն գործին վե-
հու թիւնը խանդավառած է գիրենք և կարող դարձու-
ցած ամէն խոչընդոտերու կուրծք տալու :

Բարերար ձեռք մըն է ահա որ այսպէս կ'երկարի
դէպ 'ի Կիլիկեան որբանոցներէն ներս , բերելով իրեն հետ
մի քիչ լոյս , որբուկի դէմքերը լուսազարդելու : Ի՜նչ
խայտանք պիտի ունենան այն տղաքն ալ , իրենց կար-
գին , երբ առաջին անգամ իրենց տրուի գիրք ու գրիչ :

Ատանայի վարժարանն՝ որ բացուեցաւ անցեալ եր-
կուշարթի , հիանալի թատր մը եղաւ յուզումի և հրճ-
ուանքի : Հոն էին որբանոցի աշակերտուհիք և միւսները :
Երբ լնկերութեան կողմէ զրկուած դասագիրքերն ու
տետրակները կը բաժնուէին , տեսայ ազջիկ մը որ գիրք
մը ստանալուն՝ գուրգուրանքով սիրտին վրայ սեղմեց
ու համբուրեց զայն , եւ ուրիշ մըն ալ տետրակ մը եւ
մատիտ ընդունելուն՝ աչքերը ուրախութեան արցունքով
լեցուեցան , առանց հաշուելու նաև բոլոր այն ազջիկներն՝
որոնք գերազանց ուրախութեան մը մէջ կը լողային :
Ու այդ վայրկանին անկարելի էր չօրհնել բոլոր անոնք
որ իրենց լումաները նուիրած էին այս ազջիկներուն
դաստիարակութեանը համար , և անոնց գիրքը , թուղէր ,
գրիչը զրկած էին ծովերէ ասդին : Թանկագին են ատոնք
իրենց համար . ծրարուած են ատոնք թաշկինակներու մէջ
եւ ամէն առաւօտ երկիւղածութեամբ կը բացուին թաշ-
կինակները՝ գիրքերն ու տետրակները մէջէն հանուելու
համար : Տեսայ նաև որբուհի մը , սիրուն պզտիկ ազջիկ
մը , որ հանգիստի մը պահուն , անհաղորդ ընկերուհի-
ներու զրօսանքին , պարտէզին մէկ անկիւնը քաշուած ,
գլխահակ՝ իր տետրակին առաջին էջը կը լեցունէր նոր
սկսած Մայրենի լեզուին առաջին տառերով :

Ընդունակ, ատակ են զարգացումի մեր գաւառացի զուակները: Բանանք դպրոցներ, որպէս զի անոնք չխորթանան մենէ, որպէս զի որ մը վերմակի մը կամ անկողինի մը համար այլադաւան կրօնամոլ մարդորսին շյանձնե՛ն իրենց մարդկային արժանապատուութիւնը. բանանք դպրոցներ, որպէս զի սիրեն անոնք իրենց լեզուն, իրենց ցեղն, ամէն ինչ որ մարդկային է, լուսաւոր է եւ գեղեցիկ:

Մեր արդի գրականութեան պանծալի դէմքերէն՝ Տէմիրճիպաշեանի՝ տանք խօսքը. տեսէք ի՛նչ ուժգնութեամբ եւ ի՛նչ ճշդութեամբ պարզած է ան իր հայեացքը. — «Փանելու աշխարհները հատան, այլ դեռ ս՛րքան աշխարհներ լուսաւորելու. մարդկային ազգի բոլոր ցեղերն ալ ճանչցուեցան, այլ դեռ ս՛րքան ցեղեր քաղաքակրթելու. ընկերութեան բոլոր խաւերն ալ ուսումնասիրուեցան, այլ յետին խաւերու, ստուարագոյն խաւերուն մէջ դեռ ս՛րքան մթութիւն, ս՛րքան մերկութիւն, ս՛րքան թշուառութիւն նիւթական եւ բարոյական: Գիւցազն անոնք պիտի կոչուին, ոչք ընթանան ջահ՝ ՚ի ձեռին, եւ ոչ անոնք ոչք արչաւեն սուր ՚ի ձեռին: Անոնք գիւցազն ոչք՝ բարձր իմացականութեամբ ու դրութ՝ խոնարհ գասերուն համակրին, որ գթութեամբ դարմանեն նիւթական աղքատութիւնն, ու գիտութեամբ՝ մտաւոր աղքատութիւնը»:

Ն Ե Ր Կ Ա Յ Է Ն Ե Ի Ա Ն Յ Ե Ա Լ Է Ն

5 Նոյեմբ.

Նախորդ օրերու ամայութիւնը չկայ այլ եւս Առաջնորդարանին շուրջը : Ողորումէ ազէտեալներ, չքառութեան ու զրկումի կենդանի պատկերներ կը վխտան հիմայ եկեղեցւոյն բակը, վերնատունը, մանչերու եւ աղջկանց վարժարանները, մանկապարտէզին մէջ, ամենուրեք, ամենուրեք : Թրջած քորջի կտորներ, վերմակի տեսքով դոյնզգոյն ծածկոյթներ կախուած են ասղին անդին, պատուհաններէ վար, վանդակորմերու վրայ՝ արեւուն տակ չորցուելու համար, — ջրհեղեղին խաղերուն արդիւնքները բոլորն ալ :

Անօրինակ է խոնու մը դրանն առջեւ Առաջնորդարանին որուն պատուհաններէն կ'սպասեն շատեր՝ ստանալու կառավարութեան կողմէ բաշխուած նպաստին վերջին մնացորդը : Սպասումի անձկագին, տաժանելի վայրկեաններ, ժամեր, օրեր իսկ : Այրիներու եւ որբերու սգաւոր թափօրն է ասիկա անվերջ, ազագուն եւ ազաչաւօր :

Հող, մարդկային այդ խճողումին մէջ — ուր ամէն հասակ եւ ամէն դասակ իր ներկայացուցիչն ունի, ամենեքեան՝ հաւասարապէս աղցաւօր, — նայիս, դեռատի կին մը երկար ատեն ոտքի մնալէն եւ անսուտղութենէն կը նուազի : Թշուառութենէ թշուառութիւն թաւալող այդ ամբոխը դրէթէ անզգայացած՝ անկարեկիր նայուածքով մըն է որ կը դիտէ իր ոտքերուն տակ մարած ինկած այս կինը : Սարսուալի ցուցահանդէս կերպ

կերպ ցաւերու , կսկիծներու և կարօտութեանց՝ որոնցմէ զեր 'ի վեր՝ բռնաւոր Քա՛ղցը կայ , և Քաղցին հետ՝ Մերկութիւնը :

Առաջնորդարանին քովի սենեակն ենք , ներս քաշուած , քարէ յատակով , սզտիկ քառանկիւնի սենեակ մը . տարարախտ Մուշեղ Սրբազանին խուցն է աս , անշուք , տխրագգեցիկ : Կու գան կը մտնեն շատեր , իւրաքանչիւրն իր ուրոյն գիտողութիւնները բերած է հետ , բողոք , առաջարկ , գանգատ : Անոնք կը մեկնին , ուրիշներ կուգան՝ այլ գիտողութիւններով , այլ տրտունջներով : Բայց որո՞ւ կ'ուղղուին ատոնք . ո՞վ կոչուած է հոգ՝ զանոնք լսելու և գո՞նէ զուզնաքեայ օգնութիւն մը ընձեռելու տունէ , տեղէ , ուտեստէ և կապուստէ գլխովին զուրկ այս մարդոց :

*

Տարածայնութիւն մը կ'ելլայ թէ կառավարութիւնը տարեկան որոշ գումար մը պիտի յատկացունէ ոչխալած կրթարաններու համար , և ասկէ պիտի օգտուին ինչպէս ուրիշ տեղերու՝ նոյնպէս և Ատանայի հայ դպրոցները :

— «Ասիկա չնոր՝ մը ըլլալէ աւելի՝ մեր արդար իրաւունքն է» կ'ըսէ Սարգիս Պատուելի Տէր Թորոսեան :

Պատուելին եզական Քնէ մըն է այս քաղաքին մէջ , հին օրերէ մնացած պատուական և անբասիր ձերունի մը , հմուտ քիչ շատ ամէն բանի , և արժանի այն տիազօսին զոր տեղացիք գիտցեր էին կցել իր անուան : Այս մարդը խղճամիտ կերպով թուահամարն ըրած է բոլոր վեասուց և անձերու կորուստին և պատրիարքարան զբրկած զայն : Կը պատմէ մեզի թէ 1872 ին կառավարութիւնը գրաւած էր Ատանայի հայոց կալուածներն՝ իբր

տուրք Մէարիֆի . այդ դրամով թէեւ կրթարաններ բաց-
ուեցան , բայց շատ չանցած փակուեցան կրկին , և ա՛յդ
թուականէն ՚ի վեր տուրքերը կը գանձուին անխափան :
Այս պատճառաւ Պատուելին շատ բնական և օրինաւոր
կը գանէր եթէ կառավարութիւնը տարեկան բան մը
վճարէր Նայ ուսումնարաններու Նամար :

Ինչպէս ըսինք , ճշմարիտ գանձարան մը՝ այս Պատ-
ուելին չին գէպքերու , պատմութիւններու , անցեալի
յուշքերու : Անստղիւտ յիշողութեամբ մը օժտուած՝ կը
դրուցէ իր պատմած գէպքերուն թուականները մէկիկ
մէկիկ , չմոռնալով անոնց մանրամասնութիւններն ալ :
Ազէափ օրերուն , ամէնէն մեծ վիշտն է եղած իր ճոխ
գրադարանին փճացումը Նրդե՛ի ալիքներուն մէջ :

Կրէթէ ամէն խնդիրի շուրջ , ըլլայ աշխարհիկ Նար-
ցերու թէ կրօնական , Պատուելին , ներկայի ախուր օրե-
րէն սկսեալ մինչեւ անցեալի մշուշներուն մէջէն՝ կ'առնէ
կը բերէ ծանօթութեանց առատ պաշար մը . և պատ-
մելու մէջ ա՛յնքան սահունութիւն կը դնէ և դրուագներ
յիշելու մէջ ա՛յնքան ճշգրտութիւն՝ որ կարծես երէկի
գէպք մը ըլլար իր պատմուածքը :

Չեմ յիշեր ի՛նչ դարձուածքով մը , եկեղեցական ծան-
րաբեռնուած արարողութիւնները Նամառօտելու խնդիր
մը մէջտեղ կ'ելլայ մեր խօսակցութեան պահուն :

— Ըստ իս , կը յարէ երրորդ մը , արարողութեանց
պարզ կիրարկուածով է որ կրօնքն աւելի տպաւորիչ վե-
նութիւն մը կ'ստանայ :

— Այդ ուղղութեամբ փորձեր կատարուած են արդէն ,
պատասխան կուտայ մեր Պատուելին՝ իր յիշողութեանց
մթերքին զիմուժ ընելով կրկին : Ու կը պատմէ թէ ասկէ
քառասուն տարի առաջ Լուսաւորչեան Ընկերութիւն մը

կազմուած էր՝ միակ նպատակ ունենալով Հայաստանեայց
Եկեղեցւոյ արարողութիւնները յապաւել ըստ կարելւոյն,
մակարոյժ տարրերէ մերկացունել և Մեծին Ներսիսի ժա-
մանակուան պարզութեան վերածել: Այս ստիժիւ կը յի-
շատակէ անուճը Չիլինկիրեան Յակոբոս վարդապետի որ
«Պատկեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ» խորադիրով գիրք
մը երկասիրած է ուր վարդապետութիւնք, Մաշտոց,
Շարական, Եկեղ. արարողութիւնք սեղմուած և ամ-
փոփուած էին: Գիրքէն անցնելով Նեղինակին, կ'աւել-
ցունէ թէ ինչ արկածալից կեանք մը կ'ունենայ այդ
վարդապետը վերջէն, և զիս կարգ մը մանրամասնու-
թիւններ: — Պահ մը, երբ Սիօը կը յիշուի իւր Նութեանց
սեռակէտով, Պատուելին խօսք կ'առնէ դարձեալ, յիշելու՝
Նիանայի Նութիւններ պար շնակոյ վայր մը Լէչէ ան-
ուամբ, զոր կտտավարութիւնը գրուած էր Համբար օրով,
կարծես մեզ ոչինչ ձգելու իրրեւ ազգային նշխար:

Յուշքերու մշտապատ բախդի մը մէջ կ'որտուած ենք
արդէն. զանոնք քրքրելը, պահ մը անոնցմով սպրիլը
կարծես անդիմադրելի պէտք մը դարձած է խօսակից-
ներուս համար: Հիներուն քով նորերը կու գան սեղնալ
խկոյն, թերթերու մէջ մեր ա՛յնքան կարգացածներուն
և բերնուց մեր ա՛յնքան լսածներուն քով՝ նոր դրուագ-
ներ, մին միւսէն աւելի կակժագին, մին միւսէն աւելի
անազգեցիկ: — Մեր խումբէն մին կրօնի արարողու-
թեանց հարցէն ռստում մին է որ կ'ընէ յանկարծ՝ կրօնի
սիրոյն նաճատակոռոյի մը, Ասիլպէր Գասպարեանի,
ջարդի օրերուն Միսիս սպաննուած: — «Կրօնքդ ուրա-
ցի՛ր որ խնայենք քեզի» գոչել: Են իր գահճները: «Չե՛մ
ուրանար» եղեր է անոր խրոխտ պատասխանը: Մէկ
թեւը կտրեր են նոյնհետայն: «Կրօնքդ ուրացի՛ր որ

ազատիս» ունայցեր են կրկին : «Չե՛մ ուրանար» հանդա-
ցեր է ան՝ ցաւէն խածաատուող շուրթերուն մէջէն , մինչ
իր միւս թեւն ալ կ'անջատուէր ուսէն , և Ատիլպէր ցա-
ւագին հոգեվարքի մը մէջ կը դիակնանար գեւորնը ,
դաշտի արիւնջուայ խոտեր՝ իրեն անկողին , նոր Ատե-
փաննասի մը լուսազսակն ալ բոլորուելով ճակատն շուրջ :

Եւ գեռ կը կարդանք օրացոյցներու մէջ այլ ընդ այ-
լոյ անուաները Կողմաներու , Դամիանոսներու , Իրաւա-
փառներու , Անդրանիկոսներու , Ելեւթիւրոսներու և չեմ
գիտեր ովքերու «որք յԱնկիւրիա կատարեցան» : Ապրիլ
ամսոյ օր օրերուն և ի՞նչ տառերով պէտք էր աւելցու-
նել մանաւանդ անուաները բոլոր այն վկայից և վկա-
յուհեաց «որք ՚ի Կիլիկիա կատարեցան» յանուն կրօնի ,
յանուն Քրիստոսի սուրբ հասարքին . . . :

Հ Ա Ր Ո Ն Ի Ք Ի Օ Ր Ե Ր

7 Նոյեմբ.

Կրմանամ որ այս գիշեր մեծ թուով հարսնիքներ
տեղի ունեցեր են թէ՛ եկեղեցին և թէ՛ տուներու մէջ ,
—եթէ կարելի է տուն կոչել ողորմելի այդ հիւղերն ուր
լեցուած կը մնայ մրուրը չքոտի ազէտեալներու :

Նորանշան երեւոյթ մըն է որուն ականատես կ'ըլ-
լանք օրերէ ՚ի վեր : Ահա ժողովուրդ մը որ թշուառու-

թեան մէջ թրծուած է, որուն գլխէն հազիւ անհետացած են սուրերու շողիւնը, գնտակի տարափն ու բոցեղէն ամպեր. ահա ժողովուրդ մը որ իր բոլոր զժրախատութեանց վրայ ողողման պատուհասին յաւելումն ալ տեսած է, ժողովուրդ մը որ մերկ է եւ անօթի, հիմայ ամուսնանալու, զաւակ կարգելու տենդէն բռնուած է. . . .

Չափահաս որբուհիներ, դեռատի անտէր այրիներ կը փնտռուին, կը գտնուին անմիջապէս, — քանի որ այդ մասին սով չկայ, — տեսութիւն մը կը կատարուի ծնողքի և պարագաներու միջեւ, ու ա՛լ ամէն բան կարգին է: Հարսնիքը նոյն օրը, կամ աս առաւելն երկու օրէն տեղի կ'ունենայ՝ անօժիտ և անխառունակ:

Հարսնիքներու այս անսովոր առատութեան ծնունդ տուած է թերևս բաղձանքը դերձ մնալու մօտալուտ զինուորագրութենէն որ Իամոկլեան սուրի մը պէս կախուած կ'երերայ անձնիւր տղամարդու գլխուն վերև: Ա՛յդչափ մարդ էր մեռեր իրենց մէջէն. պիտի ուզէին որ քանի մը էրիկմարդ աւելի պակսէր, հեռանար իրենց քովէն՝ նոր հարկի մը բերմամբ: Որդւոցը մահացումը տեսած մայր մը, բաղձանդամ ընտանիքէ մը՝ երբեմն բնաւ, երբեմն ալ հազիւ իրեն մէկ-երկու զաւակ մնացած կին մը ինչպէ՛ս կարենար տոկալ նաև բաժանումին այն զաւակին՝ որ իրեն համար ամբողջ օճախը, լման գերդաստանը ներկայացուցնելու կոչուած է. ինչպէ՛ս այգաննել այդ մայրերը՝ զաւակ կարգելու իրենց արտուր փութկոտումին համար:

Հարսնիք ամէն օր, պիտի ըսեմ՝ համարեա թէ ամէն ժամ: Ամէն անգամ որ առաջնորդարանի փողոցէն կ'անցնեմ կամ առաջնորդարան կը մտնեմ, անպատճառ կա՛մ հարս մըն է որ ներս կ'առաջնորդեն, կա՛մ նորապսակ

ամուսնուն է որ դուրս կը հանեն, խումբերը յաճախ զի-
րար գիմաւորելու հարկին մէջ: Անշուք անշուք հարս-
նիքներ, տխրաքայլ հարսանեակներ՝ բոլորն անժպիտ եւ
անխօս: Ամուսնական կեանքի դառնութիւնները, պա-
տահական դժնդակութիւնները հեռատեսող էակներ ըլ-
լային ասոնք կարծես, ա՛յնքան խոհուն են իրենց դէմ-
քերը, տեսէ՛ք, և այնքան տարամերժ՝ իրենց շրթունքն
ամէն խինդի և խրախուժեանց:

Հարսնիքներ են ասոնք. աւելի ճիշդ պիտի ըլլար
ըսել՝ բարեկենդանային ցուցադրումներ, տարազի և լա-
ւանի տեսակէտով: Մի՛ ոչադրութեամբ նայիք հարսին
հագուստներուն. ասկէ անկէ ճարուած պոռոտ կամ մա-
րած գոյներով դիպակէ մաշուկ բան մըն է զոր հագ-
ցուցեր են անոր: Պէտք չէ որ նայուածքնիդ յամենայ
անոր վրայ, հասկընալու համար թէ ս՛րկէ սկսած է մէջ-
քին կորութիւնը, պարեգօտը նե՞ղ է թէ լայն, կամ
ուսերը կրցած են իրենց տեղերը մնալ, քղանցքը շա՞տ
երկայն է՝ վրան կոխուելու աստիճան, կամ շա՞տ կարճ՝
ոտքերը դուրս մնալու շափ, կամ, վերջապէս, ի՞նչ ձե-
ւով չփակը գրկած է անոր իրանը: Շղարչի մը կտոր
կախեր են գլխէն, — ետեէն կամ առջեէն, խնդիր չէ, —
արծաթ թելի ցանցառ սպրդումներ՝ մազերուն վերեւ,
շուրջանակի, արուեստական ծաղիկներու գունաւա, ծրու-
մուկած թագ մըն ալ շեղակի դրուած:

Բոլոր այս զարդարանքի թափթփութեան մէջ
— որոնցմով ուզեր են պճնել ու գեղեցկացունել հարսը, —
յուսահատական, լքուն կերպարանք մը ստացած է ան:
Գէմքէն որոշ յայանի է թէ տօնոյթի մը ցնծութիւնը
չփոթորկիր իր հողիին խորը՝ ճի՛շդ այդ ժամուն որ իր
կեանքին ամէնէն հանդիսաւոր պահն է: Տխուր է. զինքը

կնութեան կու տան մարդու մը զոր թերեւս նոր տեսած է, որուն ո՛վ կամ ի՛նչ ըլլալը չգիտեր: Ո՛ւր պիտի երթայ, ի՛նչ կեանք կ'սպասէ իրեն. մահազին անտուգութիւն: Փեսան իր կարգին, — ճազիւ մրտաւած սերեւելուներով տղայ մը յաճախ, — իր կեանքին ընկերուհի կ'ընարէ աղջիկ մը որուն հետ խօսած իսկ չէ: — Պէտք է աճապարել սակայն, կարելի եղածին չափ շուտ տեսնել աւարտել հիմէնեան ամէն հանդերձանք, վասն զի զինուորագրութիւնը սկսած է մէկ կողմէն:

Լա՛ւ, խնդա՛ւ թէ արգահատիլ իրենց կեանքի ողբերգութենէն վերջ՝ ահաւասիկ իրենց կեանքի դառն կատակերգութիւնը: Ի՛նչ նորօրինակ երեւոյթ է, Աստուած իմ, ի՛նչ աներեւակայելի շարժում, որ քանի մը ամիս առաջ հուր ու սուր ողջունած ժողովուրդ մը կը մղէ այսպէս խելայեղօրէն ամուսնանալու՝ կարծես ոչ ոք չըզնուզէր շարժելը և անօրիկ մանկամարդներու մնայուն պաշտպաններ տալու համար:

Բայց մենք մոռցա՞նք խօսիլ հարսանեկան ծախսերու մասին: Ամբողջական ծախսը — մի՛ հեզնէք, խընդրեմ — յաճախ ոչ ոք չէր շանցնիր. . . : Բախտաւոր ամոյներ՝ որ ա՛յսչափ աման կը արբանաք ձեր երջանկութեան:

Քիչ մը առաջ տեղ մը գանուեցայ ուր պսակ տեղի կ'ունենար: Այրեր փեսան զգեստաւորեր էին նախապէս՝ յատուկ սենեակ մը, կրօնական սրտաուռ մեղեդիներով, անոր գուլպայէն ու կօշիկէն սկսեալ մինչեւ անոր վերարկուն: Յետոյ փեսայացու խումբը փեսին ընկերակցութեամբ գացեր էր մօտակայ տուն մը՝ հարսը բերելու. այդ պահուն փեսին տանը պատահանէն ափ մը շաքար նետուած էր հարսին վրայ: Ինձ ըսին թէ շաքարին քա-

նակն անշուշտ աւելի շատ կ'ըլլար, եթէ իրենց առջի ասեններն եղած ըլլային :

Մինչ այս մինչ այն, պսակադրութեան հանդէսը կան-
խող ձեւակերպութեանց սկսուած է և պսակն աւարտած :
Տեսայ որ հարսը դէպ 'ի կիներու խումբը կ'առաջնորդուէր
և ձեռք-պահքի արարողութիւնն ընելէ վերջ կը մնար ա-
նոնց քով, մինչև որ «նստէ՛ աղջիկս» հրամանը ստանար :
Ապա քանի մը կիներ շարուեցան անոր դիմաց և «բա-
րով եկար, աղջիկս, հազար բարով» ըսելով գաւառիկ
չուրջպար մը սկսան դառնալ ձեռք ձեռքի բռնած :
Բայց թեւերը թուլցած են տակաւ, կիները ցրուած
վհատ վիճակներով, երգն ալ մէկ երկու բառերէ անդին
դադրած : «Բարով եկար»ը բաւ և շատ էր արդէն .
սիրտ կար աւելին ըսելու, սիրտ կար երգելու և պա-
րելու : Նոյն պահուն նշմարեցի որ կին մը եկած էր հար-
սին կոչիկները հանելու և շղուականներ հազցունելու,
մինչ հանած ռանամանները խնամօք թօթված միջոցին՝
երկու տասնոց կ'իյնային մէջէն : Հանողին պարձքն էր
ատիկա . ուրիշ օրեր, — հին բարի օրեր, — ինչ դրամ-
ներ կը սահէին այդ կոչիկներէն վար . . . : Տխուր վեր-
ջիւումներ ալսպէս՝ անցեալէն, վիճակներու բազդա-
տականն իրենց նախկին և արդի կենցաղներուն, յաճա-
խակի : Քիչ յետոյ դեռաատի աղջիկ մը, գողը լեցուցած
հացի պատառներ, կու գայ ներկաներուն բաշխել, հարս-
նեւորք կը ճաշակին մէյմէկ հատ . «հարսին հացն է»
կ'ըսուի . պէտք է ուտել : Հարսնիքը լմացած է, քահա-
նան օրհնած՝ ամուր, կ'սկսին ցրուիլ ներկաները :

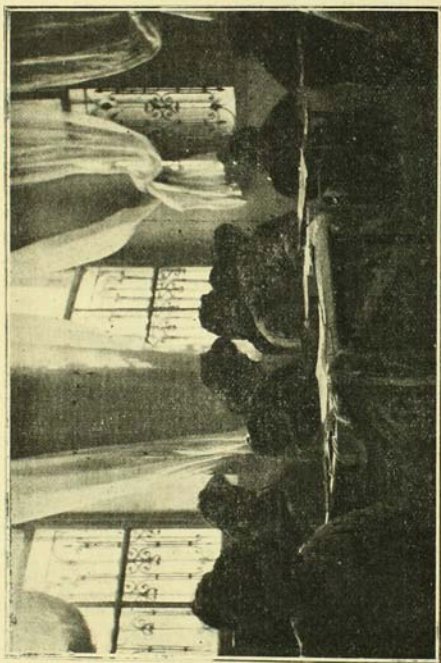
ՕՏԱՐ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՔ

9) 'Նշէ՛

Մր. Չէմ գրբսի տունը կը տեսնեմ այսօր Միսիս Շէֆրերը, բարերար հրեշտակ մը Ատանայի ազջիւններու և կանանց համար: Ամերիկոսի մըն է ինք որ 25-30) տարինիրէ ՚ի վեր համօրէն Սիսուանի քաղաքները շրջադայած է, դպրոցէ դպրոց անցած, արհեստանոցներ հիմնած, շատերու ասեղնագործութիւն ուսուցած և ընդարձակ գործառնութիւններ ունեցած Անգլիոյ և Ամերիկայի հետ: Ձու հայագործութենէն սկսեալ մինչև ամենանուրբ ժանկակներն ու զէները գաղտնիք շունին իրեն համար. ձեռարուեստի բոլոր ճիւղերուն մէջ ասեղնագործող միտք մը վերջապէս՝ որ քիչերու կրնայ արուած ըլլալ:

Ձինքն ՚ի համբաւոյ կը ճանչնայի արդէն: Գրէթէ հպարտութեամբ մըն է որ կը կրէ կտաւէ քղանցք մը՝ զոր ինք իր ձեռքով է հիւսեր, նաև օձիքն եզերող ժանեակը զոր կարելի է նկատել գլուխ գործոյ մը ասեղնկար բանուածքի նրբութեան: — Իրեն հետ կերթանք այցելել արհեստանոց: Միսիս Շէֆրեր հիմնած է զայն վերջերս, ազբատ կիներու գործ հայթայթելու առաջադրութեամբ: Բաւական մը կան ազջիւններ ու կիներ որոնք եկած են հոս և վշտակոծ գլուխնին հակած՝ կարկահներու և կտաւի թելերու վրայ, կը դատին օրն ՚ի բուն, շահելու համար քանի մը տասնոցի այն աւուրչէքն որով պիտի կարենան իրենց ազազուն կեանքերը քաչքչել այս ապերջանիկ երկրին մէջ:

Հայտնիներ կարկանդակներու առջեւ

Արհեստանոցին կանոնաւորութիւնը, կարկանդակութեամբ շարուող հայուհիներու մրաջանութիւնը, կարօտութիւններ աշխատանքով, օրհնեալ ասեղս'վ հողալուայս գերագանցապէս մարդասիրական գաղափարին գործադրութիւնը, բոլոր ասոնք սիրտանքով և հաճոյքով կը համակեն դիս: Սակայն և այնպէս չեմ կրնար սիրտ սեղմում մը զսպել միանգամայն, միտք բերելով Սրբորդ Սնանջանեանն ու ուրիշներ՝ որոնք մի'կնոյն այս քաղաքին մէջ Հայ Արհեստանոց մը բանալու համար ամէն ճիգ ու հնարք թէ և թափեցին, բայց մասնուեցան անանյաջողութեան, 'ի չգոյէ գրամի . . . :

Երախտագիտական պարտք մըն է զոր իբր հայ անհատ կ'ուզենք լնուլ, երթալու շնորհակալ ըլլալու տեղւոյս Ծուէններուն՝ այն վեհ մարդասիրութեան և դիւցազնական անձնութեան համար զոր ցոյց տուին անոնք, հալածական հայեր պահպանելով ջարդի օրերուն, և առ այդ՝ իրենց ա՛նձն ալ վտանգի դնելով 'ի հարկին:

Եզրայր Անթուանն է զոր կ'ողջունենք ամէնէն առաջ՝ գիշերօթիկ իրենց դպրոցին դրան սեմին վրայ: Իր վառվառն, սթափ և յանդուգն արտաքինը յայտնի բարացուցականն է արդէն: Այս Ծուէն էր որ վարի եկեղեցւոյն մէջ բոցերէ և գնտակներէ պաշարուած ժողովուրդին ազէկաուր ճիշերը լսելով՝ վազվազակի կը փութայ դէպ 'ի եկեղեցի և հոն խոնուած զօրքերուն երեսուն ոսկի բաժնելով կ'աջողի կասեցունել կատաղի հրացանաձգութիւնը, յետոյ իրենց դպրոցը կ'առաջնորդէ ներսի սարսափահար ամբոխը, մինչ անդին՝ եկեղեցին խոժանին սարտարսեան քմայքներուն անձնատուր՝ իր

լուսամուտներէն հուր ու ծուխ կ'արտաշնչէր անդադար ,
'Իմագրատում մըն էր ասոր բրածը մեծ և անխուսափելի
վտանգին , կեանքերու փրկութեան համար զէպ 'ի մահ
խոյանք մը , ճշմարիտ , անչաճախնդիր հերոսութիւն մը
'ի մի բան :

Ֆուէճներ մեր մօտ փութացած՝ ներս կը հրաւիրեն
զմեզ : Նորոգութիւններ կը կատարուին , շէնքեր կը
կանգնուին : Ասոնք ալ անմասն չեն մնացած աւերներէ .
այրեր էր եկեղեցիներն և քանդուեր՝ դպրոցնուն մէկ
թեւը : Կը պտրացունեն զմեզ կերատելու վրայ եղող
բաժինները : Վարժարանին վերի յարկէն կը դիտենք
շուրջի այրացաւեր տարածութիւնը :

Լուս եւ ծխուր Հայոց դաշտէր զեղեցիկ,
Քաչուերոյն աճիւններով դեռ անեղ՝
Ուր սուրբ շիրմանց ծածկէ ճեւիչ խաղաղիկ...

Երջանիկ ազգի մը երջանիկ զաւակներ , կը խորհիմ
արամօրէն՝ նայելով ֆրանսացի այս արեղաներուն որ
ա՛յնքան փրաններու էին մասնուեր , իրենց աղօթատե-
ղին հրդեհուեր , կրթարաններն քանդուեր . բայց ա՛հ
անոնք ունէին կրկին ներքին ոյժ մը , նիւթական բարե-
կեցութիւն մը՝ այրածն ու փլածը վերականգնելու : Ո՞վ
պիտի շինէր սա հայապատկան շէնքերը՝ սե՛ւ պատերու
կոյտ , ո՞վ պիտի կառուցանէր Մուշեղեան և Արզարեան
հոյակապ վարժարաններն որ.նք կը մնան քիչ հեռուն՝
իրենց լքումին և աւերածութեան մէջ արբատեսիլ . . . :

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՁԱՏԱՆ Մ է Ձ

10 Նոյեմբ.

Բացումը զեռ նոր կատարւած էր Ատանա՝ Աղգա-
նուէր Հայունեաց վարժարանին ուր մեծ մասամբ ծնո-
ղագուրկ հէք աղջիկներ կ'սկսէին յաճախել փոյթեռանդն ,
երբ հարկ դատուեցաւ լուսանկարել տալ սանուհիները
խումբ առ խումբ , որպէս զի եգիպտոսի Մելքոնեան
եղբարք ու Մագրիգիւղի հայ տիկնայք հեռուէն՝ տես-
նելով իրենցմէ որդեգրուած անբախտ էակներուն պատ-
կերները , կարենային վայելել անոնց հանդէպ տածած
իրենց ջերմ ու թրթռուն համակրութեան շօշափելի մէկ
ապացոյցը :

Դիմեցինք Արապեան Սամուէլի .— միակ լուսանկա-
րիչը քաղաքին , ազնիւ , վեհօգի երիտասարդ մը , որ
Զուլումի վաղորդայնին իսկ՝ «քօտաք» ի ձեռին , բոցե-
րու և արեան ճապաղիքներու մէջէն անցած էր , ջախ-
ջախուած ոսկորներու , բացուած վէրքերու , յօշ յօշ պա-
տառուած մարմիններու առջեւ կեցած էր՝ իր ցեղը հար-
ուածող , իր ցեղը անճիտող անպարագրելի ցաւը կուրծ-
քին տակ , մէկիկ մէկիկ լուսանկարելու վախճանական
վարագոյրները՝ Մեծ-Եղեռնին : Թաղէ թաղ անցնելով ,
գիւղէ գիւղ շրջելով բոլոր արկածեալ վայրերուն մէջ
թափառայած , խիզախելով ամէն վտանգի և դիմագրա-
ւելով ամէն սպառնալիք , այսպէս այդ անձնուրաց , ան-
վեհեր և աննկուն հայորդին կենդանագրած էր անդա-
դար զԿիլիկիա մահացունող սեւ ցաւն իր զահանդումին

մէջ , աճիւնի վերածուած բոլոր գիւղերը և բոցերէն լափուած բոլոր շէնքերը , քանդուած հայու շէն օճախները , յետոյ զանոնք ցրուելով ամէն անոնց որոնք հետաքրքիր էին տեսնելու Կիլիկիան տուամին մանրամասունքն ամբողջ , և վերջապէս այդ պատկերները լիարուան բաշխելով , որպէս զի համօրէն աշխարհ տեսնէր ու հաւատար թէ սանդարամետական ինչ անցքեր տեղի ունեցած էին դրախտանման Կիլիկիոյ անուշ երկինքին տակ :

Այս մարդն էր ահա՝ որուն կ'այցցելէի ցորեկ մը , դպրոցին աղջիկները լուսանկարելու խնդրանքս ներկայելու համար :

Փոքրիկ ու խիստ սիրուն աղջկանց խումբ մը եկած լեցուած է արդէն անոր դործատեղին : Ամերիկացի վարժուհիի մը ներկայութիւնն իրենց մօտ՝ ամէն ինչ կը պարզէ : Որբուհիներ են ասոնք ալ , Հայու զաւակներ , ջարդի ու հրդեհի յաջորդ օրն իսկ հաւաքուած թշուառ խիակներ բոլոր :

Ուրախ են ամէնքն ալ , ժպտագին , կայտառ ու կայտառուն , անդադար կը ճառագեն իրարու հետ : Ոչ նուազ բարեացակամ խանդ մը կը խառնէ իր խօսուածքին ու շարժուածքին՝ իրենց ուսուցչուհին Միս Ուէպ , ու անոր խրախուսիչ ակնարկին տակ՝ տղաքն աւելի ազտորէն կը խօսին ու կը խնդան : Իրենց համար նոր , անօրինակ և դիւթահրաշ դէպք մըն է որ պիտի պատահի , պատկերնին պիտի հանուի , իրենց դէմքերը թուղթի վրայ լուսանկարուած պիտի տեսնեն : Իրարու բաներ մը կ'ըսեն , և ահա գլուխներ ուսերու մէջ կը կկզին , ժպիտներ իրենց նուռ շութերուն վրայ կը փթթին . ուրիշներ ձեռքերնին աչքերնուն բռնած՝ իրենց խնդումը վարագուրելու խպլիկ ձեւեր կ'առնեն :

Միս Ուէպ՝ որուն հետ կ'սկսինք տեսակցիլ, կը յայտնէ թէ Ամերիկա պիտի ուղարկուին անոնց կենդանագիրները՝ պաշտպաններ, հայրեր գտնելու համար անոնց :

— Բայց ի՞նչ զարմանալի բան, կը յարեմ, գրեթէ իւրովի, այս ազջիկներուն ամէնքն ալ, գրեթէ առանց բացառութեան, գեղադէմ են, սիրուն ու տեսքոտ, կարծես թէ բոլորն ալ մէկիկ մէկիկ զատուած ու այնպէս առնուած են :

— « Ի հարկէ » կը կցէ օրիորդը արագարար, և ազջիկներէն մէկուն տրուելիք մէկ դիրքը կը ստիպէ զինքը քովէս հեռանալու :

— « Անունդ ի՞նչ է, ազջիկս », կը հարցունեմ մօտս կեցող պզտիկի մը որուն գէմքն անհունապէս գրաւիչ է : Մտի աչքեր, դեղձան մազեր, ու վարդեր իր կաթնաթոյր այտերուն վրայ, հրեշտակ մը պարզապէս :

Կ'երկբայիմ հարցումիս պատասխան մը ստանալուս մասին, քան զի տեղացի հայր դժբախտարար թրքախօս գողով, հազուադէպ պարագայ մըն է եթէ հանդիպիս հոս մէկու մը որ հայերէն լեզուն հասկընայ ու խօսի :

— Իմին անունս Լուսածին է, կ'ըսէ անիկա, անուշ ձայնով մը, թեթեւ մը խափոտ, ու ծիծղուն միանգամայն, ծիծաղ որ իր այտերուն սիրուն փոսիկները կը շեշտէ :

— Ապրի՛ս, ազջիկս, հայերէ՛ն գիտես եղեր. ի՞նչ ալ ազուոր կը խօսիս. ս'ըր տեղացի ես դուն . . .

— Հաճընցի :

Պազանիքը պարզուած էր. տեղի չկար զարմանալու, քանի որ իմացած էի թէ Հաճնոյ հայր թրքախօս չէր և իրեն յատուկ ունէր գէշ ազէկ հայերէն մը :

Ուշադրութիւննիս գրաւուած է պահ մը պզտիկ ազջիկով մը որ գործիքին դէմը բազմած է և անգուսպ

զլխովին մտնալու զայն . ինչո՞ւ վազը խորթ աչքով նային զիրենք ծնող ու սնող ցեղին , ինչո՞ւ անտարբեր , օտարոտի եւ ուժացած ձեւանան բղքատուած այն մեծ զանդուածին հանդէպ որուն մասերն են իրենք՝ հալութեամբ ու կենդանութեամբ բարախուն :

Միս Ուէպ , որ սկիզբները բաւական սիրալիր վարմունք մը ունեցած էր ինձ նկատմամբ , կը դիտեմ որ լրջացած է ու իր աչքերը ցուրտ փայլ մըն են առած : Յէ աւելի օանուհիներ կը նստին մի առ մի խաւաքարուէ ձեւացած ժայռի մը վրայ և անձնիւրն իրենցմէ կը կրկնէ նոյն միմոսական շարժումները , նոյն ծիծաղները , տեսակ մը պատիւի հասած բլլալու յոխորտանք ու ռեցունելով իրենց պզտիկ կուրծքերը : Չեմ գիտեր սակայն ի՞նչ կարգադրութեամբ , վերջին պահուն , վարժուհին կ'ազդարարէ Արապեանի որ յետաձգէ Լուսածինը լուսանկարելը :

Հետս հայերէն խօսող , հետս ժպիտով ու քաղցրութեամբ վարուող Լուսածին այդ օր իր յանցանքն ունէր քաւելիք , որ տարապարտուց կը զրկուէր այդպէս լուսանկարուելու գերագոյն հաճոյքէն : Իր վիշտն իրմէ ինձի փոխանցիկ կը դառնայ իսկոյն ու տակաւին կ'զգամ ականջներուս մէջ դռնչելը նոր Աշխարհի վարժուհեաց յանկերգն անողոք .

Պէ՛տէ՛ք ի՛նչի՛նչ , ի՛նչի՛նչ ի՛նչի՛նչ . . . :

Եւ ապահովաբար իրաւունք ունէր բանաստեղծն երբ տարինէր առաջ տաղերգած էր ողբանուագ .

Օսար աստղեր լոյս չունին ,

Օսար ծառեր չոյ՛ք չունին :

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ի Ն Ի Տ Ե Ս

11 ՆՅԷԲ.

Արապեանէն լուսանկար մը կ'ստանամ այսօր : Ի՞նչ ուրուատեսիլ բան մը կայ թուղիկի սա կտորին վրայ . կը նայիմ անոր , սեւեռարիբ , անյարիր , անվրդով :

Ամպամած երկինքի մը տակ , մութ յատակի մը վրայ՝ ա՛լ աւելի շեշտուած մթութեամբ մարդկային կերպարանք մը կը յառնէ : Ամէն ինչ խաւարի ծրարում մըն է իր վրայ , յտից ցգլուխ , բաց ՚ի լայնչի փաթթոցէն որ ազտոտ սպիտակութեամբ մը գալարուած է իր գմբեթարդ ճակտին շուրջ : Կոճղի պէս կոշտ ոտքերը պարփակուած են արեխններու մէջ , սրունքները՝ շալվարին ծալքերուն տակ , իսկ իր մէջքը՝ կտուռի մը սեղմ փաթոյթներով գօտեպինդ : Տարագի , կեցուածքի և նայուածքի այս աճաւոր ամբողջութեանը մէջ , մարդ չէ՛ թէ՛ նասարակ մուրացիկ մը , կամ սոսկալի յելուզակ մը պիտի կարծէ տեսնել , այլ ժամանակէն սեցած խոշոր քար մը կօռելի՝ շեղակի ցցուած , մէկ բառով՝ վիմեղէն մարմնացո՛ւմը մշտակաւոյց , մշտամու՛ւնչ ազօթողի մը :

Ատանձայի կամօրջին , դարերու պատկառելի հնութեամբը համբաւաւոր այդ կամօրջին վրայ իր կայքն ըրած է ան , կունակը տուած հաստարեստ պատին , գլուխը վեր , նայուածքը պիչ պիչ դէպ ՚ի երկինք , գողցես զայն շափելու , անոր անհունութեանը մէջ խորասուզուելու անսահման կարօտով մը :

Կոյր «Հօնա»ն

Կամուրջէն քիչ մը հեռու, միջոցին մէջ կը բարձրանայ մինարէ մը. իսկ հոս, սա անձանօթ մարդուն աւընթեր՝ ծիծղուն դէմքը կայ շարահօտ տղեկի մը, որ պատահաբար անկէջ անցնելուն՝ եկած տեղաւորուած է լուսանկարին մէկ անկիւնը :

Լէնդ երկաւր կը դիտեմ պատկերը . կ'զգամ թէ աչքերս յամառութիւնն ունին դեռ . անոր վրայ գամուած մնալու , անոր հոգիին թափանցելու : Արեւելքը յասկանչող միատիքականութեամբ՝ սա մինարէին միամիտ ու խոհուն ցայտքը , վարը՝ մութին հոծութիւնը , Սրահունի ջուրերուն վրայ բարձրացող կամուրջին սամայութիւնը , մանաւանդ ուրուատիպ կերպարանքով այս մարդուն մեկուսացումը , դէմքին խաղաղաւէտ ու երկնադէտ վեհութիւնը , բոլոր ասոնք գերազանցօրէն սպաւորիչ ազդեցութիւն մը թողուցած են վրաս : Մ'հ , այդ երկնապիչ նայուածքը . . . :

— Գիտէ՞ք ո՞վ է այդ մարդը , կը ձայնէ յանկարծ ծանօթ մը քովէս . ատիկա այն հոչակաւոր հրէշ հօծան է որ կոյր , ծեր և անկարող ըլլալով , խնդրած է համազգիներէ — ջարդի օրերուն — Կե-է-ը մը բերել իրեն՝ իր ձեռքովը մորթելու համար , որպէս զի արժանի ըլլար երկնից արքայութեան : Փափաքին հասած էր . . . :

Վերջին պարբերութեան հետ , ականջներս կ'սկսին խժալ : Լուսանկարը ձեռքս՝ քարացած կը մնամ : Կը յիշէի , շատ լա՛ւ կը յիշէի՝ ժամանակին՝ պօլսական թերթերու մէջ կարդացած ըլլալս ոգիսականն այս վատթար ծերուկին , զգացած կատաղի պժգանքս՝ այս մարդահրէշին համար : Յափշտակութիւնս ինչ չուտ կը փոխուէր հիասթափութեան և ինչ ուժգին կ'զգայի հիմայ խոտիք մը՝ ամբողջ էութիւնս դղրդող : Մերունին համակ ուրացո՛ւմն էր բարութեան , ազնուութեան , համակ որջացումը գաղանական կիրքերու , համակ նախատինքք պատկառանքի և վեհութեան , մինչ ես , աւա՛ղ , այնքան միամիտ էի գտնուեր պահ մ'առաջ խորհուրդ ու շնորհ նշմարելու իր վրայ , առ Աստուած հայեցողի իր կերպարանքէն խարուելով :

Կեցի՛ր հող, ս՛իվ կպերելի արարած, շարունակե՛ նայիլ երկիրն քներուն և Ալլահ՛իդ, գործած արարքիդ սրբութի՛ւնը խոկա կամ ապաշաւիդ սաղմո՛սը քաղէ օրն ի բուն. երկուքը մէկ են ալ: Օրհնութի՛ւնն հայցէ կամ նզո՛վք մուրա, տարբերութիւն չընե՛ր, քանի որ խզո՞մբտանքիդ քո՛ւնն ունիս խորդալիք...:

Քանի՞օն քաղցր է արդեօք քեզ համար ՚ի յուշ ամել Ապրիլի օրերը: Կայէ՛նի սիրա և Կայէ՛նի ձեռք ամենուրեք. հաս մէն ալ քուկդ ինչո՞ւ շաւելնար անոնց վրայ՝ Արէլ մը աւելի՛ մահացուցած ըլլալու երանութեամբ:

Քու ցամքած երակներուդ մէջ ինչպէ՛ս շրջան բրաւ մոլուցքը փողոտումի, լուսեղէն ի՛նչ արբշտանք էր այդ որ քու տկար բազուկներդ արիացուցեր էր աստուածահաճոյ այդ գործին համար՝ որ պիտի բանար քեզի քու երազած արքայութեանդ ճամբան: Մթութեամբ խտացած ակնակապիճներուդ մէջ ի՛նչ կայծ էր այդ որ շողացեր էր յանկարծ, դէպ ՚ի Եդեմ երթդ դիւրացունելու համար:

Կեցի՛ր հող, սինչքո՛ր, առ յաւէտ արձանացի՛ր, աչազուրկ գանկդ դարձուցած դէպ ՚ի սա մինարէն, և եթէ չես կարող տեսնել՝ լսէ՛ գոնէ անոր բարձունքէն երգուող փառաբանութիւնը սրբազան.

Ալլահ իֆպեռ...:

Ականջ դիր այդ ազադակին, և դողա, դողա՛ ոճիրէդ: Յետոյ յիշէ՛ հոնդիւնները զո՛հիդ, ոտքերուդ տակ թալթալող և հաւու պէս մորթուող կաղկանձիւնները զո՛հիդ՝ որուն թերես ողորմութի՛ւնն ալ ընդունած էիր օրին մէկը, յիշէ՛ այդ ձայները, վայրկեան մը գոնէ

խիղճիդ ձայնն առնելու համար խաւարամած էութեանդ խորքէն, դուն՝ ալեոյթի նախատինք, դուն՝ անէծքի արձան, դուն սև ժահրը մարդկութեան . . . :

Հիմայ կը հաւնիմ կոր, սրչափ ալ լաւ ես լուսա- նկարուեր. աղջամուղջը թանձրացեր է ամբողջ մարմինիդ շուրջ՝ կարծես սիրախիդ յաւիտենական սևութեան հետ լծորդ գալու համար: Չեռքդ ~~դու~~ մըն ես բռներ, նո՛ր նշմարեցի. ամէն որ անցորդներու գթութեանը կ'ապաւինիս, հոն ձգուած տասնոցներով ու նպարներով ապրուելու, քու մրդուզ գոյութիւնդ քաշկռտելու աշխարհի վրայ: Այդ ամանին պէս՝ քու զո՛հիդ հոգին պիտի ուզէի որ մինչև քու մահդ կախուած մնար վիզդ՝ ի վար, ձեռքդ՝ ի վար, իբր զարհուրելի յուշարար՝ եղևոնական արարքիդ . . . :

Այսուհետև, դուն՝ զառամած ոճրագործ, կամուրջին վրայ կուրութեանդ ողբապին վիճակը մարդերու ցուցադրելով անոնց գթութիւնը խնդրելու տեղ՝ հայցէ՛ անդադար Աստուծո՛յ ողորմութիւնը, պարզէ՛ Անոր հագիիդ ու միաքի՛ղ կուրութիւնը, սրտա՛նց զղջա, թերևս թողութիւն շնորհուի քեզ այն ոճիրիդ համար զոր տգիտարար, զոր խժարար գործած էիր յանուն Իր Անուան, յանուն Իր փառքին . . . :

Մ Օ Ր Ս Է Ր

12 Նոյեմբ.

Զիք ինչ կարող փոխանակել
զմայրագու՞ծ աղեսց զորով:

Հանդարտ կէս օրէ վերջ մըն է:

Իսկոյն զանգակը բաւական տտենէ՝ ի վեր զբօսանքի դադարն ազդարարած է, և ազջիկներ՝ պարտէզէն վեր՝ իրենց դասարաններն են առաջնորդուած: — Պայծառ, անուշ արև մը կ'ողողէ այրացուեր Ատանան: Հեռուն ամէն ինչ կորուած է հորիզոնի տարտամութիւններուն մէջ: Իսկ մեր մօտը՝ դպրոցին դէմ տարածուող համա-սփիւռ փլատակներ իրենց խել խօլ խառնակոյտերով և իրենց տխրատեսիլ փռուածքին մէջ՝ արևու ճառագայթներուն յորդ պայծառութեան տակ կը փողփողին դամբանական մռայլ փայլով մը:

Շուրջի աւերներուն ու մոխիրներուն մէջտեղ կանգնած դպրոցը — մնուելային ցուրտ դաշտանկարի մը առջեւ — իր աշխատանքի համնստ կեանքը կը բոլորէ ներսը՝ միշտ յուսալից, միշտ ակնդէտ լուսաւոր ու բարի ապագայի մը՝ սոյնքան դժխեմ ու քստմնելի օրերէ վերջ:

Այդ պահուն պարտէզին դուռը կը բացուի մեղմիւ և մանկամարդ կին մը ստուերի մը պէս ներս կը սողոսկի. կը յառաջանայ վարանոտ քայլերով: Որքան կը մօտենայ ան, այնքան աւելի կ'որոշուի իր թախծագին դէմքը՝ մնորամօմի դժգունութեամբ, ուր դիւրին է կարդալ

զրկումներէ և զուլումի օրերէ դրօշմուած գիծեր, որոնք դարձեալ չեն յաջողած եղծանել անոր փափկութիւնն ու թարմութիւնը: Իր տմոյն այտերը, հուրքէ ու փայլէ զուրկ՝ իր անարտայայտ նայուածքը, շուրթերուն կապտորակ ծիրը դառնօրէն կը մատնեն արդէն այդ կնոջ ֆիզիքական սպառած կերպարանքը, մանաւանդ արցունքէ մաշած սկնակապիճներն անլուր պատմութիւնը կ'ընեն անոր վիշտի ու կսկիծի օրերուն:

Անոր դանդաղ ու տաժանագին յառաջացումը վերագրելի էր միայն իր հալումաշ զիճակին, և ոչ թէ է որ և է տատամսոտ շարժումի:

Մանկան մը ձեռքէն բռնած է ան, իրն՝ պէս վատոյժ, իրեն պէս անարիւն և անժպիտ արարած մը:

— «Աղջիկս տեսնել կ'ուզեմ», կ'ըսէ ան, անտաշ թուրքերէնով մը, երբ ա՛լ մնր քովն է. «ուզակի որբանոց գացի, բայց ըսին թէ հոս դաս առնել եկած է»:

— Սակայն որբանոցը մասնաւոր օր ունի՝ ուր ծնողներ կ'երթան իրենց տղաքը կը տեսնեն:

— Այդ օրին չկրցայ երթալ, հիւանդ պառկած էի. շարաթ մը ստաջ զսուակ մըն ալ ունեցայ, տասնըհինգ օր է որ աղջիկս չեմ տեսած, սաստիկ կարօտցած եմ. կ'աղաչեմ, տեսնելի անգամ մը...:

Ի՛նչ ողորձ չեշտ մը կար իր ձայնին մէջ եւ ի՛նչ եղկելի բան մը՝ իր կերպարանքին վրայ: Հնա՛ր էր միթէ այդ պայմաններուն մէջ մերժել խնդրանքը տղացկան այդ կնոջ որ իր զազիազիուն կազմին քարշ տալով՝ գացած էր որբանոց և անկէց ալ նոյն հեւասպառ գնացքով դպրոց էր եկած:

— «Սպասեցէք քիչ մը, հիմակ հանգիստի զանգակը կը զարնէ և դուք կը տեսնաք աղջիկնիդ», կը ձայնենք

իրեն, վերջին ճայր ազդուած իր ազգաւոր ներկայութենէն: Օ՛հ, տեսնելու բան էր զգացած իր անձառերկրանքն այս խօսքին վրայ: Աշնային վարդի նուազկտա երանգ մը կու գայ իր գունաւոր մոյնքերը զունագեղեղ իսկոյն. հոգիի երանիկ վիճակ մըն է այդ որ իր սեւ ազտմանդէ աշքերուն խորը կը պսպլայ, տարտամ մպխտ մը ուրուագծուելով իր անարիւն ու կծկուած չրթունքին շուրջ:

— Ըսել է իրաւ, պիտի տեսնամ զաւակս:

— Անչուշա, ինչո՞ւ չէ. միայն թէ ուրիշ անգամ որբանոցի որոշեալ օրերուն ներկայանայիր:

— Այո, հարկաւ:

Աւ փլելու պէս կը նստի ան, իր ծխած ծնգած մարմինը հանգչեցունելով սանդուխին ստորին աստիճանին վրայ:

Իր պատմութիւնն ալ սհարկու է ուրիշ շատերունման: Աշքին առջեւ տեսեր էր ամուսինին ոչխարի պէս գլուխը ծաւնն ու մորթուիլը, մընչ ինք իր դուակներուն հետ գիրկ գիրկի՝ աշքերը հակեր էր գետին, զիւլային դատանգանքներու և նուազումի սնձնատուր...:

Ո՛չ աուն ունէր ո՛չ տեղ, ոչ մէկ թիկունք և ոչ մէկ յոյս. ազնիկ մը մրայն որբանոցը, մանչուկ մըն ալ իր քօմն ՚ի վեր, եւ նորածին մը որբանին մէջ...:

Եւ մայր մըն էր այդ կինն՝ ուրիշ մայրերու պէս: Վաղը հարկ էր որ գօտեպնդուէր այդ կինն իր անհայր մանկիկները զիեցունելու համար. գլուխը քարէ քար բողբոէր, աշխատանքի, սատանքի կեանքին փարէր հոգեկին իր ձագուկները կերակրելու: Պիտի ունենա՞ր սակայն արտո՞ս, իր մէջ բաւականաչափ ոյժ՝ կուրծք տալու համար այնքան խոնջէնքի. ո՞վ պիտի հրահրէր ազքա-

տացած արիւնն իր երակներուն , ս՛վ պիտի տար իր բազուկներուն այն ոյժն ու կորովն որոնք անհրաժեշտ էին վաղուան աշխատանքին համար : Կակձալի յիշատակներու յորձանք մը կը պտուտքի իր մէջ . ս՛վ պիտի վանէ անոր հոգիէն այն ահա որ խռովքն որ յարատեւ կ'աղեծի իր մէջ , մթամած ու մրրկայոյզ ծովու մը պէս , և ս՛վ պիտի փարատէ անոր աչքերուն առջեւէն ամենօրեայ ապրանքի սեւ մտատանջութիւնը :

Ձանգակը դարկած է և աղջիկներ հիմայ վար կ'իջնեն՝ պարտէզ , իրենց հանգիստի պահն անցունելու : Ոտքի ելած է այդ կինը . սանդուխին ստորտար՝ մեկուսի կայնած՝ ուշի ուշով կը քննէ վար իջնողներուն դէմքերը՝ ժպիտի թեթեւ ծալք մը շրթունքին : Եւրջ կը փնտռէ ան . Եւր զուակը . . . : Ժպիտն աւելի կը լայննայ յանկարծ պրկունքին վրայ և դէմքը բերկրանքի ճառագայթում մը կ'զգենու : Պզտիկ աղջիկ մը եկած է իր քով , ժրպտուն , քնքուշ նայուածքով , ու մօրը ձեռքը բռնած՝ կը համբուրէ լիաշուրթն :

Ատանացի այդ կինն իր հագիւ վայրկեան մը տեղ զուարթութիւնը կորուսած է կրկին , խաւար գիշերի մը մէջ երեւցող փայլակի մը պէս , և ահա իր նայուածքը կը միզապատի : Դանդաղ են իր շարժումները , զորս կը կասեցունէ այդ պահուն՝ անարխունութենէ աւելի անպայման յուզում մը : Իր վտիտ ձեռքով աղջկան մազերը ճակատէն անդին կը վանէ և ծանր ծանր հոտոտելով կը համբուրէ անոր երկու այտերը , կը շոյէ անոր գլուխը . կը փայփայէ անոր ճակատը , յափշտակուած կը նայի անոր երեսին : Կրկին պագեր՝ երկարատեւ , տարփայլի :

ու վերջապէս որոշումը արուած է, և կ'երթան պարտէ-
զին մէկ անկիւնը կը նստին՝ մայր ու զաւակ դէմ առ դէմ :

Կը խօսին անոնք պահ մը, դէմքերնին իրարու մօտ,
աչքերնին իրարու մէջ : Մայրը սակայն խորհրդաւոր ձեւ
մը կ'առնէ մէկէն. նոյն յամբ շարժուածքով ձեռքը
կուրծքին ծալքերուն մէջ մխրճած է և հոնկէ դուրս կը
հանէ պղտիկ լաթի կտորի մը մէջ պլլուած բան մը,
ծրարիկ մը : Ու զայն քակելու պահուն երևան կ'ելլեն
երկու նաս կկոր չուշմահրուչակ (սուսամ հէլլասի), մի՛
միակ տասնոցի փոխարէն գնուած :

Անակնկալը՝ զոր մայրիկը հազար գուրգուրանքով
և զոհողութեամբ մէկ կողմ դրած տասնոցովը պարզեւել
ուզած էր իր մանկան, լի ու լի յաջողած էր հասնիլ իր
նպատակին : Տղան խայտանքի թափով մը նետուած է
մայրիկին բերած հրուչակին վրայ և անպատում հեշտան-
քով մը սկսած ձաշակել զայն :

Դիտելու էր աչքերու այն աղու նայուածքն ու
դէմքի այն սրբազան արտայայտութիւնը զոր այդ տղաց-
կան կինն ունէր այդ պահուն : Մայրական սէրն իր եթե-
րային արտափայլումին մէջն էր, համակ խանդազա-
տանք, համակ ազատատանք ու գերյագեցում . . . :

Օրերէ, ամիսներէ՝ ՚ի վեր, թերեւս առաջին անգամն
էր որ այնքան մաքուր, այնքան անխառն երանութեան
վայրկեան մը կ'ունենար խեղճ կինն ՚ի տես իր որրացեալ
հրեշտակին վայելքին՝ հրուչակներու ողորմուկ պաշարը
հեշտորէն աւարելու շտապին մէջ երջանիկ . . . :

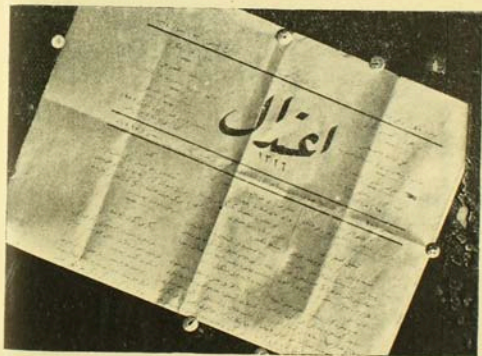

կրակները չմարած՝ Արգարութիւնը գար ծիածանուէր
քաղաքին վերև, փասքուս շուրթեր չխաթարէին մեր-
կապարանոց իրականութիւնը, յանցումներ՝ հատուցու-
մներու անսայթաք կշիռով նմարուէին և ազան կամ անա-
զան Սրէնքին խօսքն ըլլար՝ յաղթանակը տանող :

Այս ամէնուն մէջ՝ Յոր ծնած ըլլալու է մարդ, լուս-
ու մունջ ընդ քարչ ամելու համար զուլումի և զրկումի
իր կեանքը : Զրկուողն ապրեր է, վայ զրկողին : Զգի-
տեմ ինչո՞ւ խեթիւ կը նայիմ ժողովրդական այս գեղե-
ցիկ առածին՝ որ յամաօրէն միաբիւս կը յաճախէ, Ատա-
նա գալէս ՚ի վեր . . . :

*

— «Իթիտալ» լրագիրը տեսած էք, ըսաւ ինձ բա-
րեկամ մը այսօր և գրողանէն հանեց այդ թերթին հին
թիւերէն մին :

Չէ՛, տեսած չունէի երբեք. բայց անոր մասին լսածներս այնքան շատ էին որ... : Անոր խմբագրապետին՝ Իհսան Ֆիքրիի կատարած դերը կարելի՛ բան էր անգիտանալ : Հրագէն ու դաշոյն ապահովարար այնչափ աւեր չէին սփռած հոս, որչափ այդ մարդուն գրիչը : Ֆիքրի իմ աչքիս՝ տխրանուն հեղինակն էր կոտորածին, մարմնացումն էր անբարհաւաճ և անպատուհաս Անիրատութեան, ցեղերու համերաշխութեան և եղբայրութեան դէմ դաւաճանող սեւ գրգռումն ի՛նքն էր ուրկէ բղխեր, յորդեր էին շարիքի այնքան հեղեղներ, անվերջ, ծովածաւալ վտակներ... :

Չեոքս կ'առնեմ թերթը. կատաղի զայրոյթ մը սկսած է արդէն միսալ և հրդեհիլ ներսս. անզուսպ իղձը կ'ունենամ յանկարծ ձմրթկելու, բզիկ բզիկ ընկելու զայն, թուղթի այդ փցուն բեկորէն առնելու Հայութեան սիրտին վրէժը բովանդակ : Կը նայիմ իր սինակներուն, ինձ անձանօթ տառերու այդ բաւիղին մէջ կը թարթեմ ակնարկս, մինչ զխտելէ յոգնած ականողիքս կը թուին նշմարել կէտերու և գիծերու այդ անտառին մէջ մանրադիտական կմախքները կիլիկեան տարաբախտ զոհերուն, քանդումները բոլոր հայրենի օձախներուն, սգաւախուր թափորը բոլոր այրիներուն և որբերուն :

«Իթիտալ» : Ի՛նչ պակուցիչ հակապատկեր անունին և իմաստին միջև. «չափաւորութիւն» ըսել էր այս բառը. բայց թերթին քարոզածը «չափազանցութիւն» էր համակ, օրինազանցութիւն, մեղքերու մրրիկներ և ատելչութեան պոթկումներ : «Իթիտալ» յեսան մը եղած էր որուն վրայ ծածած էին ամբոխաւար կիրքեր՝ սրուելու համար շարունակ... :

Ո՛վ կրնար երեւակայել որ ժողովուրդին զարգաց-

ման սատարելու կոչուած գաւառիկ թերթ մը պիտի կոչուէր վարիչը հանդիսանալու խուժանի մը գազանային ընազդներուն . ո՞վ կրնար երեւակայել որ միաքերու լուսաւորման եւ երկրին բարգաւաճման ձգտող թերթ մը պիտի դառնար ըլլար խայտառակ օսկան մը երկրին փճացման և ցեղերու եղբայրասպան գործին : «Իթիտալ» մեղմնխ բանբերն էր ուսումնազուրկ այլազգին՝ որ այդ թերթն ո՞վ սնոյց իր սիրտին մէջ անշէջ քինախնդրութիւն մը Հայուն հանդէպ : «Իթիտալ» սեւ ազրիւրն էր Սազբանքի՝ ուրկէ ծարաւնին յագեցուցին խուժանին գեհննապարտ յառաջապահներէն Պաղտասի Զատէ Ապտիւլ-Փատէր , Ապտիւրրահման , Կէրկէրլի Ալի , Տապպազզատէն , Տէլի Մէհմէտ օղլուն , Զօր Ալի , Պսանալը Սալիհ , Պայրաքտար զատէ Էշրէֆ և այլ էշէ-ֆներ իրենց արիւնարբու արբանեակներով :

«Իթիտալ» , ամօթն ու մո՛ւրը Մամուլին : Անո՞վ էր որ Թիւրքիոյ մանուկ Սահմանադրութիւնը հոս Կիլիկիոյ խորքը՝ տաժանագին հոգեվարքով մը խեղդուեցաւ իր խանձարուրքին իսկ մէջ . . . : *

(*) Այս տողերը շարուելու վրայ էին արդէն . երբ տեղական Պեր-Պեր ծանուցին մահը խմբագրապետին՝ Իհսան Ֆիքրիի , 27 մարտ 1910ին տեղի ունեցած Պէյրուժի հիւանդանոցը Ֆիքրի կոկորդի հիւժախտէ մեռած էր : Անարժան խմբագրապետի ի՛նչ արժանաւոր մահ :

ԿԵԱՎՈՒՐ. ՔԷՕՅԻ ՄԱՆԿԻԿԸ

14 ՆՅԷԺ.

Սրհունի ձախ եղերքն ՚ի վեր կը քալենք: Լուր որ մըն է, Գեաը հեզիկ մնջիկ իր ընթացքը կը շարունակէ, միջօրէի արեւին ճածանչներուն հեղեղին տակ ոսկեհոսան պաղպաղեցում:

Կեաւուր-Քէօյ մեր դիմացը կ'իյնայ, ուր կ'երթանք հիմայ՝ իրր ուխտագնացներ սրբօզան աւերակաց: Կոտորածէն քարուքանդ եղած՝ համակ հայաբնակ գիւղ մըն է ան, Ատանայի արեւմտեան դին, որ Խրիսթիան-Քէօյ կամ Հայ-Գիւղ ալ կը կոչուի:

Կ'անցնինք հետիոտն անհուն տարածութենէ մը խոպան ու լերկ արտերու, որոնք ցաւագին յուշքերով յղի են իրենց գորշ ու լուս փոռւած քին մէջ: Անոնց վրայի բունծերը, մանուածներն ու ելեւէջները կը հծծեն կարծես մեր ոնկն ՚ի վար աղեխարշ պատմութիւններ Մեծ Եղեռնին վրայօք: Անպատճւմ վիշտ որով մեր սիրաը կը կոտտայ, երբ միտք կը բերենք թէ մեր այդ կոխտտած գեափնն սրքան ծծած է հայու արիւն, սրքան կուտուած է ոսկորներ ու ջախջախ գանկեր՝ վիրագարար զգեանուած անմեղներու:

Գիակներ գանուած են հող, ամէն կողմ, դիակներ գործաւորի ու մշակի, որոնք իրենց ցանքի և հունձքի օրերուն քրտինք թափելէ ետք, հուսկ ուրեմն, անգութ րօպէի մը մէջ, իրենց արիւնն ալ թափած էին այդ պատուական հողերուն արգաւանդ գոգը:

Անտանելի՛ է մեր երթը, սրտակեղեք, յուսակտուր :
Ճամբուն լնթացքին, տխուր շեշտերով կ'ընեն մեզի ա-
նադորոյն պատմութիւնն այդ սեւ օրերուն : Հիմայ, ման-
կութեան օրերէ մնացած չին երգի մը ծուէնը միտքիս
մէջն է յար .

Յանկա՛մ ձեռնել զիմ կիլիկիա,

Աշխարհ որ ինձ ետուր արեւ .

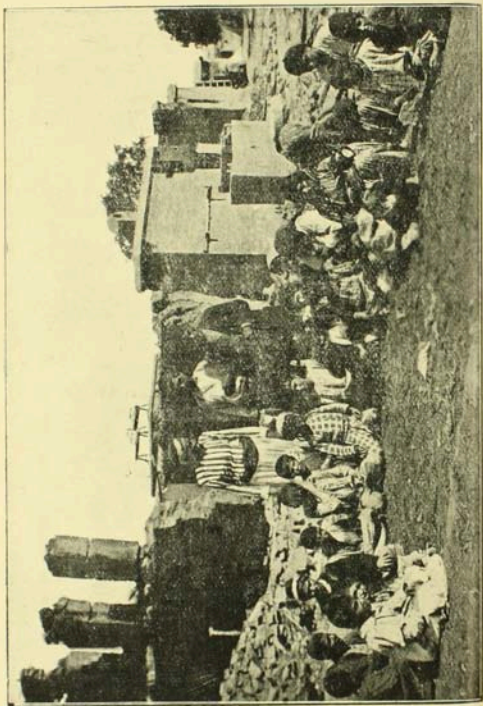
Կու այ եղար ճիւղնայասակ,

Անշուք անշէն սեւ աւերակ :

Կարոցական օրերէ երազուած այս կիլիկիա՛ն էր,
Աստուած իմ, զոր պիտի գայինք տեսնել այսպէս իրա-
պէս անշուք, անշէն սեւ աւերակ :

Խողխողումէ անձանաչելի իրաններ օրերո՛վ այդպէս
ձգուած, լքուած էին հաս, միտի առատութենէ կատղած
չուներու և գիշակեր ողագնացներու անյագ բզբաում-
ներուն ՚ի սպաս : Ի զո՛ւր կը ձգնէինք երեւակայութեան
առջեւ պատկերացունել մահագին տագնապներն ու գե-
րագոյն զալարումները՝ զորս ունեցած էին թուրք խու-
ժանէն այդ չէք հալածուածներն . Ի զուր կը փորձէինք
իմանալ այն հուսկ մտածումներն որոնք այդ անեղ բու-
պէին՝ անցած էին մեր հայ նահատակներուն ուղեղին
ծալքերէն . այնքան զարձուրելի և այնքան գեհնական
եղած էր ջարդը : Մ՛հ, մարդկային էութիւնը համակ
կու լայ և կը փշաքաղի, և վիշտէն քարացած՝ խելայեղ
փափաքը կ'ունենայ մարդ շատո՛նց մեռած ըլլալու, չզգա-
լու համար այսքան կսկծագին խոցոտում մը կարեւիէր :

Հառաչներն՝ որոնք ընդհատ կը քակուին մեր հոգիին
ալքերէն, եւ արցունքն՝ որ կը սղտորէ մեր նայուածքը,
լուռ ու մունջ դամբանականներ են որոնք կը տողուին
այս դաշտերուն վրայ ինկած մեր թշուառ եղբայրներու
հասցէին :

Կեսվազար-Քեոյ իր օրքերով

Հասած ենք կեալուր-Քէոյ : Ամալի է ան ու լոին :
Ո՛չ ոք գիւղին մէջ , ո՛չ մէկ շէնք չոն կանգուն : Բնա-
կիչները ցիր և ցան ու ջարդուած , տուներն այրած ու
կործանած , և ամբողջն ալ , ախո՛ս , ամբո՛ղջն ալ . . . :

Քանի մը տղաք քիչ յետոյ կու գան մեր դէմ , ա-
րեւա՛նար ու բոկոսն ամէնքն ալ : Գարձեալ նոյն պատ-
կերները թշուառութեան , նոյն նսեմացած ճակատներն
սրբութեան : Անմեղ , անտէր ու թափառայած այդ մա-
նուկներուն մէջ , — միակ ողորմուկ պահապանները գիւ-
ղին աւերներուն և ածխացած օձախներուն , — դարձեալ
կը տեսնենք բովանդակ լքումն ու սևութիւնն սրբի ճա-
կատագրին . եւ անոնց ամէն մէկուն մէջ մեր մայրական
սիրտն ի՛ր իսկ դաւակը նշմարելով՝ կը փղձկի դառն
վճատութեամբ մը :

Աւելի կը մօտենանք իրենց ,

— Մեծերնիդ ս՛ւր են , տղաքս :

— Մայրերնիս Ատանա գացին մեզի հաց բերելու :

Ո՛րքան անողոք պիտի ըլլար արդէն հարցունելը թէ
ս՛ւր էին իրենց հայրերը : Երէկի իրենց մայրերը՝ հայրե՛ր
ալ եղած էին :

Փոքրիկներու այս խմբակն է՝ որ կ'առաջնորդէ զմեզ
գիւղին զպրօցն ու եկեղեցին : Ածխացած քարերու կոյտ
մը այդ զպրօց ըսուածը , կողն ՚ի վեր եկեղեցիին՝ որ ,
անչուք , անփառունակ , քմայքի մէկ խաղովը հրդեհէ
տղատուած թէեւ , բայց հիմնայատակ քանդուած էր :

Փլփղկած պատի մը վերեւ , խորանին կողմը , կիսա-
ջինջ արձանագրութիւն մը յանկարծ կը կասեցունէ զմեզ .
ակնարկնիս սևեւուած է չոն .

Ես եմ դուռն կենաց

Ամբողջովին անմարդացած և այրացաւեր այս գիւ-

զին մէջ, ի՛նչ դառն հեղնանք՝ Սուրբ Գիրքին այս տողը՝ մեծ աղէտէն հրաշխւք իմն փրկուած : Անգամ մըն ալ կը նայինք այդ կիսով աւրուած տառերուն, անգամ մըն ալ կը նայինք մեր շուրջի որբացեալ մանկութեան, և դժնէ փշո՛ւր մը սփոփանքի կարօտ՝ կը խորհինք թէ բոլոր այս խողխողուած գիւղացիք, բոլոր այս ջարդուած կիւլիկեցիք իրենց անօրինակ զերագոյն մարտիրոսացումէն վերջ կրցա՞ծ էին արդեօք մանեկ այդ **կէնէնէն** . . . :

Իր ցազնական եղած էր այն զիմադրութիւնը զոր բրած էին կեալուր-Քէօյի բնակիչները : Սիհունը ճիշդ իրենց ետին, և հայու ճակատնին դարձուցած՝ կատգած, փրփրած թշնամիին, երեք օր երեք գիշեր անդադար դիմադրած էին անոր, ոգի ՚ի բոին ոգորելով աներկեւան : Բայց ափսո՛ս, երբօրդ օրուան երեկոյին անոնք յուզումով ու պակուցմամբ տեսած էին սպառիլը կապարի իրենց ճղճիմ մթերքին : Ու գիշերուան հետ՝ սուղը պատած էր սիրտերը, մինչ մոլեգնած թշնամին, հոն քիչ մը հեռուն դարանակալ՝ արիւն եւ աւե՛ր կը պահանջէր անպատճառ :

Պէտք էր փախչիլ, զիւսանար փախչիլ մութին մէջէն, արտերուն խորէն, փախչիլ թշնամիին գնդակէն և անոր մահասփիւռ հալածանքէն :

Գիւղացի կտրիճներէն շատեր՝ այլ ևս խելակորոյս և յուսահատ՝ նետուած էին գիւղին ձախ կողմի բացատանը, քարերու ծերպերու ետին, կամ մի քանի բարձրուղէշ ծառերու կատարն որոնելով, իբր թագասոց՝ իրենց հետապնդուած կեանքերուն :

Ի՛նչ ժամեր, ի՛նչ վայրկեաններ, կեանքի և մահուան մէջ ի՛նչ ահարեկ պեծփում :

Ո՛վ խեղճ Հայութիւն, ի՛նչ էր յանցանքդ, ի՛նչ էր մեղքդ՝ որ սոյնգունակ գաղանային վայրագութիւն մը կ'ուզէր փողոտել ու քամել զքեզ և քու կարմիր արիւնիդ արբեցումովը հրճուիլ: Պէտք էր որ ջարդուէիր, պէտք էր որ խոշտանգուէիր, պէտք էր որ անխանայիր ու մոխրանայիր դուն, որպէս զի քու հալածիչներդ փա՛ռքն երգէին իրենց Ալլահին, և իրենց աստնական և անդենական երջանկութեանը տիրանային: Արիւնի և հրդեհի մրրիկը պայթած էր Կիլիկեան աշխարհին վրայ. պէտք էր որ ամէն հայ մեռնէր, ամէն երգիք փլէր և ամէն օճախ մարէր:

Ու հրամանը կը կատարուէր անաչառ և անողոք: Թշնամիի կապար, թշնամիի սուր ու սակր անխնայ կը զարնէին, կը ջարդէին ու կը փշրէին ինչ որ կը գտնէին հայ ու հայկական: Բունագիրկ թռչուններու պէս, բարբարոս խուժանը գնդակած էր նաև ԿեաՎուր-Քէօյի այն անդէն կտրիճներն՝ որոնք մագլցած կձկուած էին ծառերու բարձունքն, ու անլճւր խժդժութեանց ենթարկած զանոնք՝ որ փախուստի այդ զահանգելի գիշերը, հալածական եղնիկներու պէս խորամուտ եղած էին ժայռերու թիկունքին...: Քիչերն էին անոցնմէ՝ որոնք խառարին մէջէն, դէպ 'ի աջ՝ բռնած էին Ատանայի ճանապարհը:

Սիրաբերնին արօփուն, մահուան պատկերը յար առկախ աչքերնուն դիմաց, փոքրիկ խմբակը կ'առաջանար այսպէս արտերու մէջէն, գետին եզերքն 'ի վեր:

Պէտք էր անչչուկ, անաղմուկ երթալ առ խարխափ: Առնուած անխորհուրդ քայլ մը, արձակուած անգիտակից ճիշ մը, մահուան անագորոյն դատապարտութի՛ւնն էր ամբողջ խմբակին համար:

Ծունկեր կը կթոռէին, արմուկներ կը ճանկատուէին, գզգզուած օփերու մէջէ արիւնը կը վազէր, գլուխներ, չողի գուգներու կը բաղխէին. պէտք էր կորաքամակ, սողն 'ի սող երթալ, երթալ: Հեւ 'ի հեւ վազքն էր այս՝ դէպ 'ի կեանք, դէպ 'ի փրկութիւն . . .

Յանկարծ, այդ չարաչուք վայրկեանին, անգոհական մութին և լուսութեան ալ ծոցէն, մանկան մը լացն է որ կը բարձրանայ:

Անէ՛ծք: Մահէ հեւասպառ խոյս տուող ամօլի մը միամեայ անդրանիկ զաւակն է որ ազազուն ու դողդոջ, կու լայ այսպէս, անգիտակից այն սարսափին՝ որով համակուած էր խուճասլի մասնուած խմբակը:

Ահաւոր է վայրկեանը: Լացի այդ ճիշով՝ անխուսափելի է մասնուելին, և թողամահ կորնչելին՝ վըճուական: Պէտք է լուեցնել մանկիկը, բայց ի՞նչ հնարքով:

'Ի զո՛ւր կը ձգնի հայրիկն անոր բերանը խփել, 'ի զո՛ւր կը փորձէ սեղմել զայն կուրծքին վրայ: Տղուն խեղդուկ ճիշը միշտ կայ, որ կ'երկարի, կը հետեւի իրենց՝ դժնէ սպառնալիքի մը պէս:

Այլ յայլմէ եղած՝ խեղճ հայրը վերջին անգամ մըն ալ ջղապինդ կը սեղմէ երախան կուրծքին վրայ, և սոսկալի որչումը արուած է. թեւէն բռնած՝ հզօր խոյանքով մը կ'արձակէ մանկիկն օդին մէջ, և ակնթարթէ մը կը լռէ իր որդւոյն վերջին ճիշն որ կը մարի ու կը խեղդուի Սիհունի ջուրերուն խորը:

Ալ յաւիտենապէս լուած է մանկիկը: Խմբակը կրնայ փախուստի իր խօլ վազքը շարունակել, քան զի մանկան լացին սպառնալիքն անհետած է այլ եւս. եւ այն հայրն

ճացած ջուրեր կան, որոնք սկսած են մօրանալ և նեխիլ : Իսկ Նեուուն, դաշտերուն վրայ կ'երեւին թացութիւններ, կայուն ջուրի ճախճախուաներ՝ որոնց համար կ'ըսուի թէ ցանքերու փճացումը յառաջ պիտի բերեն ապահով : Ողողումի այս անսպասելի աղէտն ալ կրկնապէս զգեանեց ժողովուրդը . հիմայ ան, աղէտներու այս անխուսափելի ճակատագրականութենէն յուսահատ, աւելի մեծ պատուհաններու ալ պատահականութեան համոզումն ունի :

Հայկական այն թաղերն՝ ուր ջարդի, քանդումի օրերուն կրակը չէր կրցած հասնիլ, ջուրն եկած է՝ անօր թերին լրացունելու : Այդ թաղերուն մէջ փնասուած են 300է աւելի տուներ, որոնք բոլորովին փլած կամ ճաթած և անրնակելի դարձած են : Հազար հինգ հարիւրի մօտ ժողովուրդ մը կը մնայ անտուն և անպատասպար : Կառավարութիւնը, *հեղինակներու միջոցաւ՝* բոլորովին կարօտներու ցանկը պատրաստած է և անոնց կու տայ հաց միայն : Իսկ ջարդէ արկածեալներուն համար տրուած կառավարական նպաստը դադրեցաւ : Միայն նպաստ պիտի տրուի կոյրերու, ծերերու և խեղանդամներու : Որով, անոնք որ անլուր դժբախտութիւններէ և տառապանքներէ հալածուած՝ օրական քանի մը տասնոցով կէս կուշտ կէս անօթի կեանք մը կը քաշքշէին քանի մը ամիսէ՝ ի վեր, վերահաս ձմրան օրերուն նպաստէ բոլորովին զուրկ պիտի մնան : Ուրեմն ի՞նչ պիտի ընեն անոնք : Անոնց վիճակն երեւակայեղ փորձելն իսկ, հաւատացէք, սոսկում կ'ազդէ մարդուս :

Բամպակի բերքն որ այս արգասաբեր երկրին գլխաւոր հարստութիւններէն մին կը կազմէ, կ'ըսուի թէ այս տարի նուազ եղած է, և աշխատող ձեռքերու համար նետեւարար գործը պակսած : Այսին որ այնքան աժան

ու առատ է եղեր ուրիշ ատեն, հիմա էլ զի 2 դրոշմ է, թէ՛ ողողումներու պատճառաւ նուազելուն և թէ՛ ջարդի և կրակի ատեն բնակարաններու մէջ ժամանակին ամբարուած մթերքը տուններուն հետ մոխիր դառնալուն հետեւանօք: Սուղ են կ'ըսուի նաև բոլոր այն բաներն՝ որոնք ժամանակին չափաւոր գիններով կը վաճառուէին: Աղու թիւնը մէկ կողմէ, ցուրտը միւս կողմէ և դրամի բացարձակ չզոյութիւնն ուրիշ կողմէ, կեանքի բոլոր այս գմեղակ եւ անհանդուրժելի պայմաններուն մէջ ի՞նչ պիտի ըլլայ այս ձմեռ կիլիկիոյ հէզ ժողովուրդին մէկ մեծ մասին վիճակը. դեռ մէկ քանի տմիս եւս օգնութեան ձեռք ս'ը պիտի կարկառէ անոնց:

Փողոցին մէջ կու գան, կը մօտենան քեզի, կը խոնուին շուրջդ, կու լան, կը ճշեն. հագուստ, կօշիկ չունենալնին կ'ողբան ցաւագին շեշտերով: Իրաւ է, ժամանակին իրենց տրուած է հին ու մին բաներ, բայց ատենք անբաւական են ձմրան: Միջազգայինն անկողին սկսած է բաշխել. կը լսուի թէ Պատրիարքարանէն բաւական թուով վերմակ ճամբայ հանուած են. բայց դեռ բան մը հասած չէ հոս: Հագուստի ու կօշիկի անհուն պէտք կայ:

Ո՛վ ազնիւ քոյրեր, մայրեր, վերջին ճի՛գ մըն ալ, վերջին զոհողութիւնն մըն ալ, ձեր բոլոր ըրածներուն վրայ, չուտով զգեստեղէն փութացուցէք հոս: Այս խեղճները ձեզի՛ կը նային արտասուալից աչքերով և ձեր զրկելիքներուն կ'սպասեն անձկագին:

*

Կուսակալը, Պտեղացի կիներու գործ հայթայթելու նպատակաւ, 4,000 ռսկի դրամագլուխ դրեր է Միսիս Շէֆրրաի տրամադրութեան տակ, որով, յիշեալ տիկինն

իր արդէն ունեցած արհեստանոցէն զատ՝ բացաւ հոս երկու հաս ևս : Տարարախտ այրիներ՝ սուգը սիրտերնին՝ հող կը սորվին շէ- , Դ-ե-րէ , Հասան Պէյլիի , Այնթապի և Տարսնի ասեղներ , ժանեակ հիւսել և դեռ ուրիշ ասեղնագործութիւններ : Գրէթէ 300ի չափ կիներ և աղջիկներ այդ արհեստանոցները կը յաճախեն , որով թէ արհեստ կը սորվին և թէ օրական բան մը կը շահին : Օրէ օր եկող աղջիկներու և կիներու թիւը կ'ստուարանայ և արհեստի մէջ իրենց ըրած յառաջդիմութեան համեմատ իրենց օրականներն ալ կ'աւելնան : Միօսիս Շէփըրտ կ'ըսէ թէ ուրիշ ասեղերու Հայուհիներ մեծ ընդունակութիւն ցոյց տուած են ձեռական նուրբ արհեստներու համար , մանաւանդ օրինակներու ստեղծագործումին մէջ : Կը զարմանայ սակայն թէ Ատանայի կիներն այդ ընդհանուր կանոնէն պզտիկ շեղում մը կ'ընէ : Թերևս արդար պիտի ըլլար խորհիլ թէ անոնք մեծ մասամբ աւելի զբաղած էին արտերու , այգիներու կեանքով , և կամ աւելի ճիշդ՝ վերջին այս աննախընթաց , անլուր տուայտանքներն աղդած են անոնց վրայ և կերպով մը անընդունակ դարձուցած զանոնք՝ առ այժմ լուրջ աշխատութեան մը : Մէկ բառով , կեանքը սկսած է անհամոքսիլ այս դժբախտ քաղաքին մէջ :

Այսքան չարարուած , այսքան ջղագրգռուած ժողովուրդէ մը աւելին պահանջելն արդէն անիրաւութիւն պիտի ըլլար : Եւ յետոյ , այսպէս , կիներէ չահուած օրական քանի մը տասնոցներ պիտի բաւեն քանի մը զաւակներ և կամ բազմանդամ ընտանիքներ ապրեցունելու , մինչև որ բաղձալի դարունը գայ և մշակներ դաշտերու վրայ գտնեն իրենց աշխատանքը : Բացառիկ օգնութիւններ և կառավարական նպաստ անհրաժեշտ կը նկատուին

այս ձմեռ՝ ծայր աստիճան պատահասակո՞ծ այս ժողովուրդին համար :

Վերջին պահուն կ'իմանանք թէ կուսակալին ջանքերով յանձնախումբ մը կազմուած է և ձեռնարկուած՝ ջուրէն փլած կամ մնաստուած տուներուն վերաշինութեան :

Մաղթենք որ այս անգամ հաստատուն բլլան անոնք և ջրհեղեղներու զէմ դնեն, ու շուտով ալ աւարտին :

Հ Ա Ճ Ն Ո Յ Հ Ա Յ Ր Ս Ո Ւ Ր Բ Ը

Հաճոյքը կ'ունենամ տեսնելու Պօլսէն նոր հասնող երկու երիտասարդ ուսուցիչ եզրայրներ Միացեալ Ընկերութեան կողմէ եկած՝ Հաճրն երթալու և տեղւոյն վարժարաններուն մէջ դասախօսելու համար :

Տաժանագին եղած էր ճամբորդութիւննին : Սարսափելի փոթորիկներու բռնուած՝ գրէթէ ամիսի մը չափ թափառեր էին ծովերու վրայ, Իզմիրէն Իսքէնաէրուն, Իսքէնաէրունէն Իզմիր աստանդական, շոգենաւնին առանց կարենալու Մէրսինի նաւահանգիստը հանել զիրենք :

Ահաւասիկ մարդեր՝ իրենց պարտականութեան գիտակ և իրենց կոչումին հաւատարիմ, որոնք Միացեալի պէս ազգօգուտ ընկերութեան մը կողմէ եղած հրաւերին պատասխանելով յանձն առած էին հրաժարիլ ամէն հանգստութենէ և աղէտեալ երկրի մը խորերը մխրձուիլ :

մանուկներ կրթելու, յայտի և սիրտի բարիքը սփռելու և պատրաստելու գաւառի վաղուան մարդը:

Ընկերութեան կողմէ զրկուած գրեւեական պիտոյք սնտուկ սնտուկ հասած էին իրենց ետեւէն և իրենք աւանայ ուշացած ըլլալու խղճահարութեամբը տանջուած՝ տրամադիր և անհամբեր աշխատածքի, կ'սկսէին հանգերծիլ այս առաւօտ իսկ հոսկէ մեկնելու, երբ լուր առնուեցաւ որ Հաճնոց ստաջնորդ Ներսէս վրդ. Գանիէլեան քաղաքս ժամանած էր՝ կուսակալին հրաւերին վրայ:

Երբեք պիտի չհասնամ ուրախութեան այն լայն ժրպիտը զոր հէք տատաղած վարդապետն ունեցաւ իր

դէմքին վրայ, երբ տեսաւ պօլսառաք այս ուսուցիչ եղբայրները : Հակառակ իր ուղեորական խօնջէնքին և կուսակալին հետ ունենալիք իր անմիջական տեսութեան, ներսէս վարդապետ կրցաւ ընդ երկար տեսակցիլ հետերնին զպրոցի կարգադրութեանց մասին և տալ անոնց՝ անհրաժեշտ տեղեկութիւններ, որովհետեւ անոնք առաւօտուն կանուխ զէպ 'ի Հաճըն պիտի մեկնէին :

Ո՛րքան փոխուած էր «Սասկան Վարդապետ»ը, տարիքէն կանուխ սպիտակութիւն մը ողողեր էր անոր մազերն ու մօրուքը խարտեաչ, սկօսները չհչտուած՝ ճակտին և այտերուն վրայ և տխրութեան առկայծում մը իր խոնաւ բիւրերուն խոր : Ու ինչպէ՞ս ալ չըլլար վիշտ մնացե՞ր էր զոր չկրէր, տառապանք մնացե՞ր էր որուն կուրծք տալու կոշուած չըլլար ան, սկսելով Սահմանադրութենէն շատ առաջ, ու տակալին տեւելով Սահմանադրութենէն վերջ՝ մինչևեւ մեր օրերը, պահելով միշտ հոգի մը որ խտացումն էր վեհ ու դիւցազնական առաքինութեան :

Շատ լաւ կը ճանչնայի զինքը : Ակիւտար, նոր-թաղի բարոզիչ եղած ատեն՝ առիթը չէր պակասած յաճախ տեսակցելու իրեն հետ : Ուսման և կրթութեան համար հոգի տուող հոգեւորականն էր ան, ժամ առաջ իր ծննդավայրը վերադառնալու և իր հօտին բարօրութեանը համար իր բոլոր կարողութիւններն 'ի սպաս դնելու ականջովը սոչորուող վտարանդին էր ան :

Իր կեանքը շարչարանքի, հալածանքի ու զնդանի երկարատես շարք մըն էր եղած, մինչևեւ որ եկած ինկած էր աքսորի իր վերջընթեր հանգրուանը՝ Ակիւտար ուր կը մնար տարիներէ հետէ, լծակից աքսորական Վեհապետեան Մկրտիչ Սրբազանի հետ : Համիտի օրով իր

բանտի կեանքը խիստ չարատանջ եղած էր յիսկէնտէրուն. հոն, եղեռնագործ քուրդերու առնթեր՝ օրերով պառկած էր շղթայակիր, հողէ գետիններու վրայ. եւ խարազանի անխնայ հարուածներու տակ լալագին՝ սրքան երանաւէտ ու լուսեղէն երեւցած էր Մահն արդեօք իր աչքերուն . . . :

Լամբնէի մէկ խօսքը կու գայ այս պահուս գրչիս տակ. On m'a demandé: «Pourquoi pleurez-vous?» et, quand je l'ai dit, nul n'a pleuré, parce qu'on ne me comprenait point. L'exilé partout est seul.

Բանտէ բանտ, աքսորէ աքսոր թափառիլ. ահա՛ ինչ որ իր երիտասարդութիւնը գիտէր. և երբ օր մըն ալ, Օրմանեան պատրիարքի միջոցաւ կը բերուէր Պօլիս եւ Սկիւտար կը հաստատուէր ան իրրեւ տարագրեալ, լրտեսներ չէին դադրեր իր շուրջ դեգերելէ, իր քայլափոխերը համրելէ և ձերբակալելով զինքը՝ քանիցս բանտ առաջնորդելէ: Սակայն հակառակ իր կորովը ջլատող բոլոր այս տխուր պարագաներուն, նոյն եկեղեցականը կ'ապրէր իր մէջ անյողդողդ և աննկուն, Եկեղեցիէն կ'երթար դպրոցները, դպրոցներէն կ'երթար հոն ուր աշխատութիւն մը կար ընելիք կամ խիղճի պարտք մը կատարելիք: «Կալ ՚ի դմին կոչման». վեղարը գլխուն առած օրէն՝ ինչ ամուր քանդակուեր էր այս խօսքն իր միտքին մէջ:

«Ժողովրդական Քարոզներ»ու պատուական հեղինակը ցորչափ ապրեցաւ Սկիւտար, իր մենարանին անշուք խորշը, — յաճախ հիւանդագին վիճակի մէջ, — մի՛ միակ զգացում մը ունէր որ իր միտքին առանցքը կը կազմէր. սաստիկ, անսահման կարօտն էր այն՝ հայրենի լեռներուն, սարերուն, իր Սխուանին, իր հօտին համար:

Իր մէն մի խօսքը, մէն մի գրուածքը ցաւալի վեր-
յիշումները կը պարունակէին իր տառապանքի օրերուն :
Քանի մը տուն աճա այն ռասանաւորէն զօր գրած էր ափ
յափոյ իր լուսանկարին ետեւ, զայն մեզ նուիրելուն
առթիւ, ասկէ տասնեակ տարիներ առաջ .

Չեռս 'ի ծրևոս սեւեռուն,
Մընակ աչերս մոշորուն՝
Հեռանըկար պաշկերիս
Սիրոյ անեման միւս կեանքիս:

Նայե՛ր դեմքիս մրագնած,
Չիւնն ե կեանքիս փոքորկած.
Իսկ իմ նախիս կնի՞սուներ
Տառապանա՛ցս եմ գիրեր . . . :

Յուշքն անցերոյն վաղախոյս
Վերհերն ունի խորն հոգոյս.
Կարդա՛ր դեմքիս, աչերիս
Ինչ որ կ'ուզես իմ կեանքիս:

Դանիէլեան վարդապետ ուրախութենէ նուազած էր
զրէթէ երբ օրին մէկը խմաց առած էին թէ Համիտ կը
թողլաարէր իրեն կիլիկիա վերադառնալ: Շատ չէր անցած,
անիկան բախաւորութիւնն ունեցած էր Սահմանադրու-
թեան հռչակումն ալ ողջունելու ի՛ր սիրելիներուն մօտ :
Բայց կարծես ժպտան պէտք չէ՛ր որ մնար անօր դէմքին
վրայ, և ազատութեան արեւին սակ ջարդուած կիլի-
կեցիներու սուգը սիրտին մէջ, վարդապետը կրկին բնա-
կիչ արձանագրուած էր Մարաշի եւ Էրզրնի բանտերուն,
Ատանայի, Հաճընցի և Տէօրթ-Սօլցի հայերու հետ մէկ-
տեղ, կախազանի ստուերը յար գլխուն շո՛րջը ծածանուտ:

Ինչո՞ւ : Որովհետեւ երբ զինեալ եւ կատղած խուժանը
Հաճնոյ դուռն էր հասեր ամէն ոք սպաննելու եւ ամէն
ինչ աւարելու եւ աւերելու համար , այս քաջարի եկե-
ղեցականը Ղեւոնդեանց իրրեւ ճշմարիտ յաջորդ՝ խաչ ու
զէն 'ի ձեռին' առաջքն էր ինկած իր ժողովուրդին եւ
ցվերջ խրախոյս տուած անոր , Ինչո՞ւ չպո՞ւնէ՞ն համար :
Հրացանները կը պայթէին շարունակ , ամբոխը կ'ոռնար
դիմացէն : Օ՛ն անդր , քաջերուն քաջակերանք : Գոյու-
թեան պահպանման այդ ահեղ ոգորումին մէջ որ ժամեր ,
օրեր տեւած էր , Հայր Սուրբը նուազած կ'իյնար յան-
կարծ խաչը ձեռքը , վասն զի խունկի բուրմանց վար-
ժուող իր սուեզերը վառօղի հո՛տ կ'առնէին միայն , եւ , դը-
պիրներու պատգաճիկ ձայներուն սովոր իր լսելիքը՝ մա-
հասաստ բոմբիւններով կը լեցուէր անդուլ , այսպէսով
սրչափ արդարացունելով իր հօգութեան կցուած ու՛ր
տիտղոսը . . . :

Ահա այս « Սասկան վարդապետ »ն էր որ շարաթ-
ներով արգելաններու խորը տուայտելէ վերջ , ազգին
կողմէ եղած հաւաքական դիմումներու շնորհիւ կը խու-
սափէր կախազանէն ու կրկին կը նուիրուէր դպրոցներու
բացումին , ժողովուրդին զարգացման , անոր բիւր բիւր
ցաւերուն դարման տանելու տառապագին գործին : Որ-
բանոցներէն վերջ Միացեալի վարժարաններուն խնդիրը
կար , Միացեալէն վերջ Ազգանուէր վարժարաններուն
կարգադրութիւնը , յետոյ այրիներու համար արհեստա-
նոցներ հիմնելու աւագ ու կենսական հարցը :

Մեծ էր սուգն , ու չքաւորութիւնն ահաւոր . քան
զի Հաճըն հակառակ ջարդէ զերծ մնացած ըլլալուն՝ իր
կտրիճներէն կը կորսնցունէր չորս հազար հոգի՝ հեռաւոր
արտօրէից մէջ , ուր անոնք գացած էին տքնիլ իրենց

բահուրքիչով . որով այրիներու , որբերու և անպաշտպան կարօտելոց թիւը մէկէ՛ն ՚ի մէկ ստուարացիք էր Հաճնոյ մէջ : Իր քարքարուտ դիրքով և չրջականերով՝ Հաճըն զուրկ էր մերձակայ դաշտերէ , վարօցանի համար , — գըլխաւոր զբազումը գաւառի հայունհաց մէկ կարեւոր մասին : Անհրաժեշտ էր ուրեմն արհեստանոցներ բանալ , գործ , հաց հայթհայթել անսուազ այրիներու : Ներսէս վարդապետ այդ ուղղութեամբ ալ տակաւին շատ ջանքեր ունէր թափելիք :

Անձուն կարեկցութեամբ կը նայիմ այս վշտահար եկեղեցականին որ տարիներու բանտերէ և աքսորներէ վերջ՝ այսօր ալ հարուածեալ իր հօտին կսկիծը սիրտին մէջ , կը վազէ , կը դիմէ ամէն ո՛ւր որ պէտք է , կը մխիթարէ , կը սրտասպնդէ իր յուսարեկ ժողովուրդը , գերմարդկային ճիգերով կը տքնի ամոքելու ծովածաւալ ցաւեր , արտունջներ ու սրահանջներ . . . :

Ժ Ա Մ Ո Ւ Կ Է Ս ' Ի Մ Ի Ս Ի Ս

17 Նոյեմբ.

Այլ ևս մեկնիլ կը մնայ ինձ , քանի որ Ատանայի դպրոցը կարգին էր . մանաւանդ կրցած էի Ներսէս վարդապետը տեսնել և Հաճնոյ Ազգանուէրի դպրոցին մասին ալ տեղեկութիւններ ստանալ իրմէ : Կր մտադրեմ Տէօրթեօլի ճամբով Իսքէնտէրուն ինջնել և հոնկէ Պօլիս դառ-

նալ, որով առիթը պիտի ունենամ նաև տեսնելու Տէօրթ-
Եօլի որբանոցն որուն աղջկանց կրթական հոգը յօժա-
րակամ ստանձնած էր ընկերութիւնս, «Կիլիկիան Որբա-
խնամ»ի առաջարկին վրայ:

— «Երկու որբան ճամբայ է կառքով մինչև հոն»
կ'ըսեն ինձ տեղացի հայեր որոնց համար ցամաքային
ճամբորդութիւնը կարևորութիւն չունի:

Թէև կը վարանիմ պահ մը ստանձին ուղևորելու,
բայց այդ կողմերը գացող եկող այրերու և կիներու վըս-
տահացուցիչ խօսքերը, մանաւանդ տեղական իշխանու-
թեան կողմէ բարձրագոյ ազդարարութիւնը թէ բացար-
ձակ սպառնալութիւն կը տրիէ Վիլայէթին ամէն կողմերը,
համարձակութիւն ներշնչեցին ինձ այդ ուղղութեամբ
ճամբայ իյնալու: Տէօրթ-Եօլէ առաջ, ճամբուս վրայ
երեք տեղեր ունէի հանդիպելիք, Միսիս, Համիտէ և
Էրզին, առաջին երկուքը բոլորովին ընաջինջ եղած,
իսկ վերջնոյն ոչինչ պատահած, քանի որ համակ թըր-
քարնակ էր ան:

Առաւօտուն կառքը կ'սպասէ մեզ կամօրջին գլուխը:
Միտքս բոլորովին պաշարուած թշուառութեան ու ցաւի
այն պատկերներով՝ որոնց հանդիսատես եղած էի մի քանի
շարաթ այդ վատարախա քաղաքին մէջ, հանկէ հեռա-
նալու պահուս վերջին անգամ մըն ալ կը նայիմ կա-
մօրջին այն տեղն ուր աշուղ Միսաքի կախազանը
բարձրացած էր գիշերանց, վերջին նայուածք մը այն
Միհունին որ անքան հայեր էր կույ տուած, վերջին
մնաք-բարս'մ մը Ատանացի քանի մը ծանօթներու որոնք
ընկերացած են մեզի մինչև հոն, և ահա մեր կառքը կը
ստբայ և իր գնացքը կ'ուղղէ դէպ 'ի Միսիս:

Ատանայէն հեռացած՝ բացութիւններու մէջ ենք հիմայ:

Անամպ, հիանալի երկինք մը մեր վերև, անվերջ դաշտադեղատններ մեր շուրջը: Մէկ կողմէն Տաբոսի ձիւնապատ լեռնաշղթան, հանդիպակաց կողմէն՝ մշուշի թանձրութիւններու տակ ծրարուած Ամանոս լեռներն— այժմու կեալուր-Տաղին,— և արեգական գեղամիծաղ փռու մը կիլիկեան այս գեղեցիկ դաշտանկարին վրայ:

Կը թառալի կառքն անընդհատ, ու տեսարանը նոյնն է ժամերով, անփոփոխ, անայլայլ: Մենութեան, ազատ միջոցի, ազատ օդի այդ ծոցին մէջ, շատ բնական տրամադրութեամբ մըն է որ մարդ մը մղուի խորհելու:

Անցեալէն ու ներկայէն, հինէն ու նորէն վերջիչումներ, անկասպակից ու խառն, կը յառնեն միաքիս մէջ, սահող անհետացող դարերը մէյ մէկ պատմական դրուագ կը բերեն յիշողութեանս յանձնել: Յունական, Հռոմէական, Եգիպտական, Ասորական, Սելճուգեան կատաղի արչաւանքներն դէպ 'ի այդ վայրերը՝ պահ մը կու գան երեւակայութեանս առջեւ նկարուիլ ընդ ազօտ:

Կը նայիմ շուրջս, կրկին կը նայիմ երկինքներուն հետ գրկախառնուող լեռներուն, և սալահար վարանք մը կ'ունենամ յանկարծ՝ պատմական աճյնքան անցեալ ունեցող վայրերու մէջ գտնուած բլլալուս:

Հայոց Պատմութենէն մեր ուսած գէպքերուն և անցքերուն թատերավայրերն են զորս ունիմ այս պահուս աչքերուս տակ: Իրա՞ւ է արդեօք: Տաքուկ խանդաղատանք մը հոգիս կը լեցունէ. հրճուի՞լ թէ տրտմիլ իրա՞ւ է որ մենք ալ եղած ենք ազգ մը, մեր ուրոյն իշխաններով, արքունիքով, մայրաքաղաքներով, զօրականներով ու բանակներով:

Երբ Ատանայէն մեկնած՝ աւելի կը սուղուինք Կիլիկիոյ խորերը, կարծես աւելի՛ կ'զգանք ինչ որ Հայու-

թիւնն ունէր անցեալին մէջ տխուր կամ փառահեղ : Տաւրոսի լեռնաշղթան խորապէս դիտած պահուս, անբացատրելի սարսուռ մը կ'անցնի հողիէս, անոր ձիւնէ գագաթները՝ յաճախ խառնուած, կորսուած երկինքի ամպերուն մէջ, անպատմելի, հզօր ազդուութեամբ կը ներգործեն վրաս. և վրդովուն նայուածքս երբ կը յամենայ անոնց վրայ, փոխանակ դէպքի բարձրութիւնները, դէպ ՚ի այդ վեհութիւնները՝ սիրտս խայտանքի սլացք մը ունենալու, ընդհակառակն անիկա ցաւի կծկում մը կ'ունենայ, քանի որ կը խօսին անոնք ինձի տխուր պատմութիւնը հայ արհաւիրքներու :

Կը յիշեմ Բագրատունեաց կործանումէն վերջ Հայութեան բեկորներուն յուսահատ գաղթն ու բնակութիւն հաստատելը Տաւրոսի լեռներուն մէջ, բռնութիւններէ և կեղեքումներէ զերծ մնալու համար. կը յիշեմ Լուսինեան վերջին ապերժանիկ մեր թագաւորին վիրաւոր փախուստն անոր կիրճերուն մէջ, Մամուկներէն հալածական . . . :

Դէպ ՚ի հարաւ, հորիզոնին վրայ, մանիշակագոյն թափանցիկ մշուշներու ետե՛ մուխի թանձրութիւններ մը կը բարձրանան :

— «Շէյխ Մուրատ, Ապատ Օղլու, Կէմիւրգա, երեք հայաբնակ գիւղեր, երեքն ալ քանդուած ու բնակիչները ջարդուած . . . » կ'ունկնդրեմ կառքին մէջէն՝ կառապանին խոսքոտ ձայնին, մինչ անիկա ձեռքի մտրակը կը ժուռածէ դանդաղակի, հորիզոնին այդ կողմը :

Կը նայիմ անքթիթ, կը նայիմ հեռուներու այդ մուխի թանձրութեանց, երևակայութեամբ կը շրջագայիմ այդ սգատխուր աւերակներուն մէջ որոնցմով լիքն

են նոյն գիւղերը, միաքի առջեւ կը բերեմ այն վայր-
կեաններն ուր խելայեղ հայութիւն մը խուժաղուժ կը
մահանար կատաղի խուժանէ մը, և ցաւօտ կուրծքէս
ելած խորունկ ու չոր հաւաչ մը կը մարի իսկոյն՝ շուր-
թերուս վրայ :

Կը թաւալի կառքն անդադար, և երեքուկէս ժա-
մուան գնացքէ մը վերջ հասած ենք արդէն Միսիս :

Միսիս, անցեալի հնագոյն քաղաքներէն մին, նախ-
կին յունական Մորսիւէ սթիան պատմական, Հայ յորջորջ-
մամբ Մամն ստիան, ձիհանի մէկ կողն 'ի վեր բարձրա-
ցող բլրակի մը վրայ կառուցուած զիթխարի գղեակի մը
պէս լայնանիստ, տիրապետող ու վեհաշուք գիրքով մը :

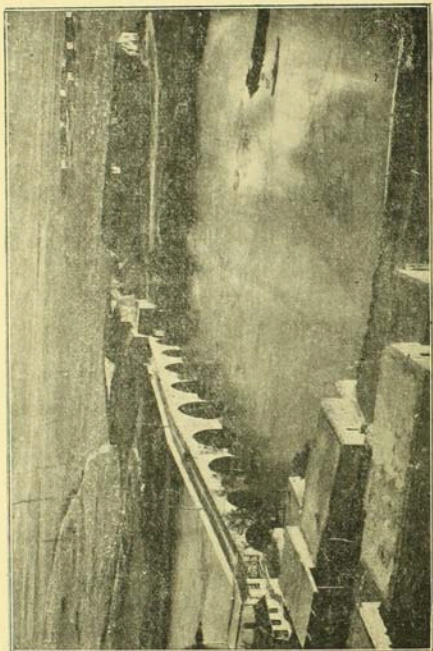
Կառքը կեցած է, ու ձիերն արձակուած : Պէտք է
դադար մը բնել :

Կանգ առած տեղերնիս, բլրակին ստորոտը, գետին
եզերքին, կարգ մը խանութներ փոքրիկ շուկայ մը ձե-
ւացուցած են : Վիմակերտ, հաստահեղոյս կամուրջ մը,
Ատանայինին յար և նման, — թէեւ ոչ այնքան մեծ, —
գետին երկու եզրերն իրարու կը միացունէ. յունական
հարտարապետութեան արդիւնք, որու մասին, կամուր-
ջին սկզբնաւորութեանը, քարի մը վրայ փորագրուած
արձանագրութիւն մըն ալ կայ :

Կ'ուզենք բլրակէն վեր ելլել և տեսնել բուն Միսիսն
իր աւերակներուն մէջ ու տալ անոր մեր Հայու այցե-
լութիւնը : Սակայն ոչ ոք կ'ուզէ առաջնորդել զմեզ, ոչ
մէկ Հայ դէմք կայ շուրջերնիս :

Թէև անձանօթներ տեղւոյն, բայց վերջապէս կը
մազլենք բլրակէն վեր, և արդէն իսկ աւերակներու
կոյտերը մեր առջեւ են, թրքական թաղէն դէպ 'ի հիւսիս :

Ո՞ւր են Հայոց եկեղեցիին փլատակներն, ո՞ւր են

Միսիսի պատմական կամուրջը

Հայոց դպրոցին մնացորդները : Կը թափառինք ածխացած քարերու , փլփլած պատերու մէջ , սիրտերնիս վըշտոտ ու երեակայութիւննիս յի վերյուշումներովն այն թշուառ հայրդիներուն որոնք սուրի և հուրի օր մը խողխող աւած եւ ածխացած էին այդ տեղուանքը :

Սաղազ , արեւոտ միջօրէ մըն է . ամէն ինչ մեռելութիւն մեր շուրջը : Անհուն գետիներ մեր շորս բոլորը կը տարածուին , թաւշոտ կանաչութիւն մը Մամեստիոյ դաշտանկարը կը կազմէ , թեթեւ օդ մը թոքերէ ներս կը խուժէ , անուշութիւն մը մթնոլորտը կը լեցունէ : Կը խորհի մարդ թէ որքան գեղեցիկ ըլլալու էր Մամեստիան՝ երբ շունէր ան արիւն ու աւերակ : Դրախտանման երկրի մը գոգը , մաքուր , հանդարտ քաղաք մը , հիանալի իր դիրքով , իր օղով ու իր տեսարանով :

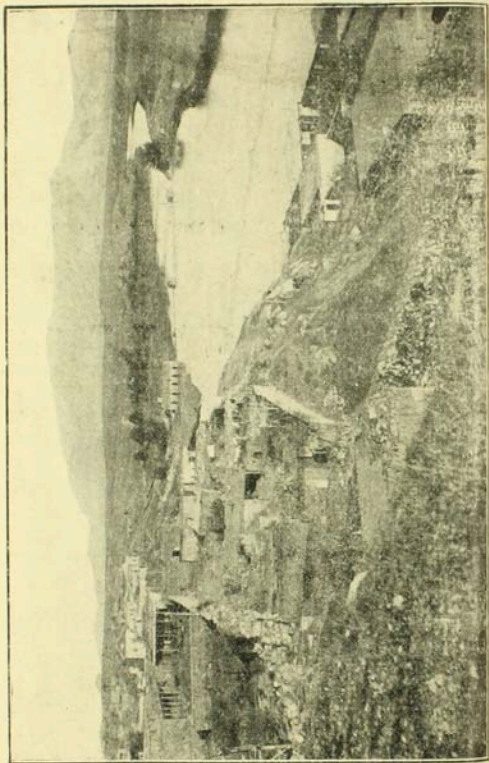
Ու հիացումիս հետ՝ դարձեալ վերյուշում . Ռուբինեանց Լեւոն Ա . թագաւորն էր որ առաջինանգամ Յունանց ձեռքէն առած էր այս քաղաքը : Երջանիկ եւ յաղթական օրեր զոր մեր Պատմութիւնը պահած ունի իր էջերուն մէջ թաքթաքութիւն . . . :

*

— « Հայոց եկեղեցին ո՞ր է » կը հարցունենք անձկաւ՝ թուրք կնոջ մը որ մեր դէմը կ'իլլէ , պատի մը դարձուածքին :

— « Չեմ գիտեր » կ'ըսէ ան , պրկուած շրթունքով եւ կը հեռանայ արտօրնօք : Հարցումը կ'ողզենք այս անգամ այր մարդու մը որ դարձեալ անգիտանալ կը ձեւացունէ : Հետաքրքրութիւննիս կը մտրակուի կարծես անցորդներու այս խուսափողական կեղծ պատասխաններուն վրայ , ու կ'սկսինք ման գալ ամէն մէկ աւերակի մէջ և ակնապիշ դեգերիլ՝ գտնելու համար եկեղեցիի կամ դպրոցի ո՞ր և իցէ հետք :

Հիւան գետն ու Միսիսի բնդիանուր տեսարանը

Յանկարծ կը տեսնենք պատու շրջափակուած պարտէզի մը մէջ միայսարկ տուն մը՝ որուն դրանն ճակատին սպիտակութեանը վրայ կապտագոյն կիրով հայ տառեր կան, Մ=ԴԴ գրուած ։

Աչքերուս մէջ թացութիւն մը կ'զգամ եւ սիրտս ցաւագին խանդաղատանքով մը կը լեցուի երբ կը խորհիմ այն ձեռքին վրայ՝ որ հազար գուրգուրանքով այդ քանի մը գիրերը փակցուցած էր իր տանը ճակատը ։ Այսօր ապահովարար այդ ձեռքը յոշոտուած կամ այրուած էր . . . ։

Պարտէզէն ներս կը մտնենք վարանտա ։ Ոստիկան մը կը դիմաւորէ զմեզ ։ Նոյն հարցումը կ'ուզենք իրեն ալ ։ Այս անգամ սակայն մարդը բլրակին մէկ եզրը կ'ստաջնորդէ զմեզ անխօս եւ հոն ցոյց տալով տերակներ՝ կը հեռանայ մեր քովէն, գրէթէ շտապ քայլերով ։

Քանդուած է եկեղեցին, իսկ այրած է դպրոցն որ անոր կիցն է ։ Ի՛նչ օրեր, երբ այդ ածխացած շէնքը դպրոց էր եւ Միսիսցի տղեկներ, կայտառ, ճառագուն, գիրքերնին անութնին, կու գային հող հայերէն ուսանիլ, կու գային բա՛ն սորվիլ . . . ։ Այդ տղաքն ո՛ր էին արդեօք, ո՛ւր էին անոնց ճնողները . . . ։

Դպրոցին մէկ սեւցած պատուհանէն դուրս կը նայիմ ։ Սքանչելի՛ է ։ Անմիջապէս անոր քովէն կ'սկսի տարածութիւնը մարգերուն, զմբխտագոյն, ծածանուտ ։ Ու մտածել թէ՛ Միսիսցի տղան այդ տեսարանն ունէր հաւապալօր իր ուսումնարանէն դիտուած ։

Պարտէզին մէջ գտնուող քանի մը շիրիմներու առջև ալ կանգ կ'առնենք պահ մը, ու մեր գլխիկոր դարձը կ'սկսինք բլրակէն վար ։ Մեր դէմը կ'ելլէ սակայն այդ վայրկեանին մարդ մը, ո՛վ բախտաւորութիւն, շ=, մը,

տեղացի հացագործ մը, որ ծանօթն է մեր կառապանին: Հարցումներու անվերջ տեղատարափ մը կ'սկսինք: Սուգը սիրալին մէջ և արցունքը աչքին՝ կը պատասխանէ խեղճ մարդը մեր բոլոր հարցումներուն: Կը պատմէ մեզի թէ Բա՛ն Գա՛ն Կո՛ն է որ Կո՛ն է Կո՛ն է Կո՛ն է Կո՛ն է Կո՛ն է:

Ի՞նչ էր արդեօք այդ հրաշքը:

— «Տեսէք, կ'ըսէ մեզ, Միտիտի մօտ գտնուող մի ուրիշ բլրակ ցոյց տալով. հոն, այդ բլրակին տակ քարայր մը կայ խորունկ և սոսկալի՛ մօթ. հազիւ կրցայ վազելով ինքզինքս այդ քարայրը նետել. ետեւէս եկան մարդասպանները, բայց վախերնուն չի համարձակեցան ներս մտնել, և որպէս զի ես ներսը մօխէն խեղդուիմ, ճիւղեր ու մացառներ վառեցին քարայրին բերանը, յետոյ քարերով փակեցին անոր անցքը: Ներսը դողէս մահուան գուռը հասած էի: Չեմ գիտեր ինչպէս, մէյ մըն ալ տեսայ որ քարերը քակուած էին, ետքէն իմացայ որ հոնկէ անցնող գնչուներ իմանալով որ Կո՛ն է մը ազատատանած է հող, գտնէ զիսկը կողոպտելու միտքով՝ քակած էին անցքին առջեւ զիղուած քարերը, սակայն կրկին վախնալով ներս մտնել, ձգած դացած էին: Արդէն երեք օր վերջն էր որ կրցայ պահուրտած որջէս դուրս ելլել...»:

Հէ՛զ արարած, խոր լիրապէն ելլող նոր Լուսաւորի՛չ մըն ալ ասիկա: Փրկուած կեանք մը ունէր, փրկուած ՚ի զին այնքան արհաւիրքի ու տանջանքի:

Կը շարունակէր ան իր ցաւալի պատմութիւնը: Միտիտի մէջ 80է աւելի տուն այրած էր, և 350է աւելի անձեր ոչխարի պէս մօրթուած կամ հրկիզուած էին, քանի որ Միտիտի մէջ չկար ո՛չ մի եւրոպական ընտանիք, ո՛չ մի եւրոպական դրօշ՝ ուր կարենային ապաստանիլ

մատնատական Հայեր: Չորս բուրբ դաշտ, ամայութիւն, իսկ Միսիօս մէջ իսլամ, մի՛ միայն իսլամ:

«Ասիկա Թէրզեանի տունն էր, կը յարէ մեր հացագործը, շուկայի մօտ աւերակոյտ մը ցոյց տալով, հոն ապրտտանամ 20») Հայեր կատաղի դիմադրութիւն մը ըրեր են, բայց վերջ ՚ի վերջոյ կրակի բողբոլ մէջ ամէնքն ալ մտերացեր են: Իսկ հոն, — կը շարունակէ ան դարձեալ, Միսիօսէ դէպի Ճիհան նայող եզերքին մօտ ցոյց տալով միաւորի շէնք մը, — 50 - 60 անգէն Հայեր հազար տանջանքներով խողխողուած են, ու իրենց արեամբ ամբողջ ներկուած են գետինն ու պատերը»:

Ու դեռ քսամնելի պատմութիւնը կ'ընէ ան բարասր խժգժութեանց, որոնց ենթարկուած էին անտիրական Հայեր: Չմտնար նաև մեզ ըսելու սոսկալի արարքն արի կնոջ մը, որ իր ութը հատ աղջիկներուն մազերը պինդ մը իրար էր հիւսեր, որպէս զի իրենց տունը հրդեհուած պահուն՝ չկարենային անոնք դուրս փախչիլ և իյնալ կատղած խուժանին պիղծ ձեռքերուն մէջ:

Հապա այն աղեկն որուն վրայ կազ թափած են՝ և լուցկի տայով, մինչ ան բոցալաւ՝ ահարկու սատումներ կ'ընէր, « Եաշասճն հո բրիէթ, եաշասճն ատալէթ » երգած է վայրագ խուժանն անոր դէմ, տանտաղոսի ծիծաղներով:

Ալ շէին լսեր ականջներնիս՝ ինչ որ հացագործը կը շարունակէր պատմել կերկերուն ձայնով մը, անվերջ ողբի մը պէս: Կ'զգայինք միայն թէ աչքերնիս մթազնամ էին վիշտէ ու ցաւէ երբ կ'իջնէինք բլուրն ՚ի վար և կառք նստած կը հեռանայինք, մեր ետին թողլով Մամեստիան, երբեմնի հայրչատ, սիրուն, պատմական այդ քաղաքն իր փլատակներուն սև կործանումին մէջ յուսահատ:

Գ Ի Շ Ե Ր Մ Ը Ի Հ Ա Մ Ի Տ Ի Է

Կէս օրէ վերջ մնկնամ ենք Միսիսէն: Իբր զաշտերու մէջէ եռաձի կառքերնիս արազրնիժաց փախ կուտայ, կառապան Պօղոսին կանչամ գեղջուկ ու խեղճուկ երգին հետ, — միա՛կ կենդանութիւնը շուրջի անձայնութեան և ամայութեան մէջ:

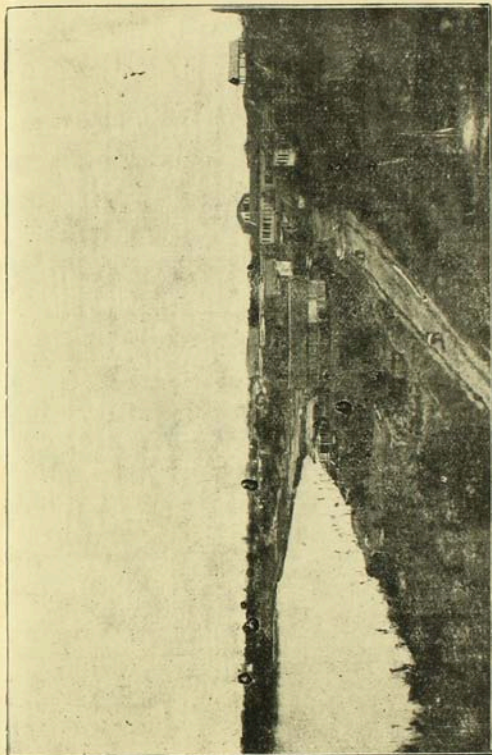
Հորիզոնին վրայ յանկարծ կը պարզուի Երլան Գալէն, հսկայաբերձ, վեհապանծ ու պերճ, դարաւոր բողոքի մը պէս դէպ ՚ի երկինք սլացական:

Առաջին անգամն է որ կարօտարազձ աչքերս կը վայելին Փոքր Հայքի լանջքին վրայ բարձրացող բերդ մը որ հին հին դարերէ ՚ի վեր կանգուն կը մնար՝ պատմական մարտերու յուշքեր, յազթանակներ ու պարտութիւններ իր վիթխարի զանգուածին մէջ խտացուցած:

Այդ կարկատուն վեհութեան ՚ի տես, անասելի հրճուանք մը կ'սկսի թափ տալ սիրտիս: Անցեալ փառքերու, վաղնջական դիւցազնութեանց և ամենի ոգորումներու կոթող մըն էր այդ, սեպ ապառաժի մը բարձունքը խրոխտարար կառուցուած:

Երանութիւնը զոր լիութի զգացած եմ, աւա՛ղ, ի՛նչ շուտ կ'սկսի խոյս տալ ինձմէ, երբ անգութ մտածումը նոյնհետայն կու գայ միտքս խարանել: Անշե՛ւ, ամէն ինչ անշե՛ւ մեզ համար. լաւագոյն բաներէն ի՛նչ կը մնար արդէն մեզ՝ անագորոյն կերպով դուժ շեշե՛լի մը առնթեր:

— «Լե՛ւնէ՛ Բե՛րդ կ'ըսուի եզեր ատիկա, բայց շարափոխութեամբ Ելլե՛ն եզամ է Լե՛ւնը» կը յարէ Պօղոս,

Ընդհանուր տեսարան «Համիսիէ» գիւղաբնակավայրի

ետեւ դառնալով և մտրակին բունն երկարելով դէպ
ի այդ բարձրութիւնն ամպածբար :

Հէգ կիլիկիա . անունի մը յիշատակն իսկ զլանալ
Քու մէկ աւերակիդ , անունի մը հմայքն իսկ եղծանել
այսպէս . . . . . :

Վշտոտ լուսթիւն մը կը փակէ մեր շրթունքը : Երեւ-
ւակայութիւնս թափառայած բոլոր այն չարութեանց շուրջ
որոնք նիւթուած էին միշտ՝ բնաջինջ ընելու համար այս
աշխարհէն Հայն ու իր յիշատակը՝ ժամերը կը սահին , և
կեազուր - Տաղիի բարձանց հովը կու գայ զովացունել
մեր խեղճ գլուխները :

Երբեմն հեռուներէն , մեր տեսողութեան կը հանդի-
պին յարգէ ու եղէգէ կերտուած խեղճուկ ու ցած ար-
նակներով գիւղեր՝ Թուրքի , Չէչէնի կամ Չէրքէզի . և
անկարելի է չխորհիլ թէ այդ ցածութեանց տակ ի՞նչ
ցածութիւններ որոճացած է անյիշատակ ժամանակներէ
հետէ մէջի բնակչութիւնը , խուժուժ , անուս և անուպայ :

Անցած ենք . ա՛լ մեր ետեւն է Երլան Գալէն , միշտ
բարձր , միշտ վէս :

Մայրամուտ խոնարհող արեւին ճառագայթները բեկ-
բեկ լոյսի մեղմութիւններով կը պարուրեն սա արտերն
ու Համիտիէն՝ որ ա՛նա մեր դէմն է , ճիհանի ձախ ա-
փունքին , տափարակ դաշտագեանին վրայ , թաւուտքի
մը ետեւ , իժի պէս գալարուած ու պահուրտած :

Համիտիէ , չարագուշակ ու սե՛ւ . գիւղաքաղաք , ճշմա-
րիտ ս'րջ մը մարդ-գազաններու արխնաքամ ջոլիբին . . . :

Հասած ենք վերջապէս , ու մե՛ծ դժբախտութիւն ,
պէտք է գիշերել հոն : Կառապանը կ'առաջնորդէ զիս
տեղացի հայու մը , դեղազորձ ներսէսի մօտ , — ամբողջ

Համիտիէի մէջ հիւսիս-արեւմտեան խողխողումէ հրաշքով ազատած, տապարի հարուած մը գլխուն ուտելէ ետք:

Երբ օթեւանի մը մէկ խորշը գիշերային կայքս կ'որոշեմ, մութէն առաջ կ'ուզեմ իմ տաժաննի ու արտարայն կատարել արկածեալ վայրերու, վասն զի արշալոյսին պիտի մեկնինք:

Քսամնիկի գէմքեր կը վիտան ամէն կողմ, գոհներու մէջ, շուկան, հրապարակներու վրայ: Ուղեկիցէս կ'իմանամ թէ կէս դարու հնութիւն ունի այս աւանը. նախկին յորժորժումն է եղեր Եարսուվաս՝ որուն բնակիչները Ռուսիայէն գաղթած են հոն՝ Նոզայ-Թարթար կուշուած բարբարիկ ցեղ մը: Անոնց դրսերեւոյթը կը խօսի որոշակի բոլոր այն ճիւղաութեանց մասին որոնց արձագանգ եղան թերթերն ամէն ազգութեանց:

Քանի մը փողոց զեզերելէ վերջ, ա՛հա ծայր կու տան աւերակները: Հարկ չկայ նկարագրել. միեւնո՛յնն են անոնք ինչ որ տեսանք Ատանա, ինչ որ տեսանք Միսիս, Հայ-Գիւղ և ուրիշ տեղուանք, որոնց վրայէն բարբարոսութեան մուրցքն անցած էր՝ քանդելով կեանքեր ու բոյներ, ժամերով, օրերով իրարմէ հեռու զիւղեր և աւաններ, ամէն ո՛ւր որ Հայն իր տունն ու տեղը ունէր:

— «Հոս է Հայոց եկեղեցին», կ'ըսէ ուղեկիցս կանգ առնելով աւերակոյտի մը առջև: Եւ մինչ ես ներս կը մտնեմ աւերն իր լրումին մէջ դառնօրէն զգալու, ան զիտելէ վերջ ինքնամիտիս վիճակս, աչքերը յառած կը մնայ որմերուն եզերք կղկղանքի այն նողկալի կայտերուն որոնցմով ապականած էր արդէն սրբավայրին մթնոլորտը:

— Ի՛նչ... կը բացազանչեմ զայրագին:

— Այո՛, վայրագութեան բոցը դեռ չէ մարած անոնց կուրծքի տակ: Այսքան արիւնէ և կրակէ վերջ, տակա-

ւին կը յամառին գարշանքի նշաւակ դարձունելու ինչ որ
Հայունն է և անոր կրօնքինը :

Փլփլած պատեր, այրած սուցած քարեր անվերջ՝
անհասանում, որոնց ՚ի տես իսկոյն կը ցցուին աչքիս
առաջքը՝ սրահար, թոպամահ եւ ճենճերմահ մը նահաշ
տակուողներու ցաւագին ուրուանկարները՝ շարան շարան :

Քիչ մը անդին է փլատակները Մարաշցի Ղարթի
տունին՝ ուր ապաստանած երկերիւր Հայեր յուսահատ և
վայրավատին զիմադրութենէ մը վերջ՝ մարխի պէս
վառուած եւ աճիւնացած էին :

*

Մութն իջած է, և աւելի քան երբեք սարսափը
թափանցած է հոգիէս ներս :

Լոյս մը, Տէր, բոլոր այս սուութիւններուն մէջ,
կաթնցո՛ւր սփոփանքիդ յոյսը բոլոր այս դառնութիւն-
ներուն առջեւ, մինչեւ ե՞րբ այսքան ծանր խաչի մը բեռը
մեր տկար ուսերուն . . . :

*

— Հոս ուրիշ հայ չկա՞յ բնաւ, կը յարեմ ճամբան,
ընդունելիք պատասխանիս մասին գրէթէ զողահար :

— Աւրիշ հա՞յ մի . . . ինչ կ'ըսէք, այտեղի Հայոց
ցանկը նախօրօք պատրաստուած եւ ըստ այնմ զանոնք
ջարդելէ յետոյ, ձիհան գետը թափուած են անոնց դիակ-
ները համբանքով : Միայն թէ կիներէ ու աղոցմէ 750 հոգի
մը յաջողած են ապաւինելու Տիկին Սապաթիէի տունը,
նաեւ անոր բամպակի գործարանը : Հոգ ամիսէն աւելի
իրենց բնակութիւն և պարէն հայթայթուելէ վերջ, բոլորն
ալ մեկնած են Ատանա, ուր կը դանուին այժմ : Այրե-
րէն ալ թերեւս մաս մը կարենար ազատիլ, եթէ ջարդը

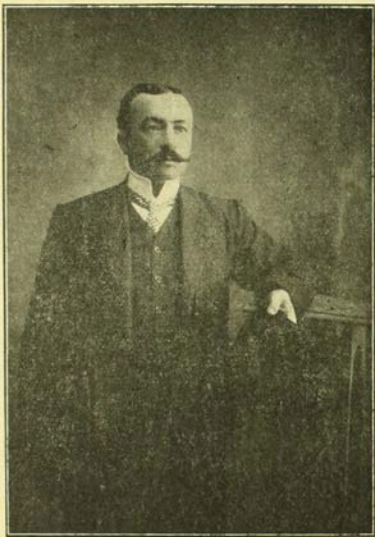
չուկայէն չսկսէր յեղակարծ և մանաւանդ Սապարիէի
ընակարանն ալ Համբաիէի մէկ ծայրը չգտնուէր :

Սապարիէ ընտանիք

Առաջուց իմացած էի արդէն այդ պաշտելի անունը ,
ՄԱՏԱՄ ՍԱՊԱՐԻԷ . գիտէի այդ կնոջ ու իր արի որդ-
ւոց աննախընթաց հայասիրութիւնը . սիրտս լի էր հիմայ

երախտագիտութեամբ . շնորհակալութեան քանի մը բառ
պիտի բառէ՞ր մի՞թէ . այդ քան բարեգիւ ժողտարէն : Քիչ
չեսոյ ներս կը մտնենք նոյն տիկնոջ յարկէն . յուզուած
եւ սրտասարսի :

Շարլ Սապարիէ

Անուշ, բարի գէմքով տարիքոտ ֆրանսուհի մըն է ան, որուն ձեռքը կը թօթվեմ եռանդագին, երախտապարտ հայու անկեղծ զգացումներս փութալով յայտնել անոր, որ իր կարգին կ'ընդունի զիս այնպիսի ջերմ ու գթոտ վերաբերումով մը որուն փայփայանքին տակ՝ ա՛լ կը հաւատամ մարդկային ճշմարիտ եղբայրութեան:

— Ըրածնի՞ս ի՞նչ էր որ, զաւակս. երանի՛ թէ կարելի ըլլար մեզ աւելին իսկ ընել. հազա՛ր եղուկ այն հէք հայերուն. ի՞նչ էր անոնց յանցանքը: Երեւակայութենէ դուրս, սոսկալի բան էր. մինչեւ զերեզման անհնար է որ գէլ՛ փայրկեան մը մոռնամ անոնց պատահածները: Յիմարեցուցիչ բան էր, օ՛հ, սոսկալի բան էր. . . .

Ու պատուական ֆրանսուհին յարտատուս փղձկեալ՝ պատմութիւնը կ'ընէր այն սև օրերուն, ահարկու մղձաւանջներէ տանջուողի մը կարկամեալ զիմագիծերով:

— Մինչեւ մահ, մինչեւ զերեզման անկարելի է որ մոռնանք, կը կրկնէին նոյնպէս իր ամուսինը՝ Մ. Տօռէ եւ իրենց դուստրը՝ Տիկին Անթուանէթ Պալեան, բարեբար այդ հրեշտակը Համիտիէի այրիներուն և որբերուն:

Երեսունհինգ տարիէ ՚ի վեր հող հաստատուած ֆրանսացի անզուգական այս ընտանիքը բարբարոսութիւններու ըոյն դարձած այդ անապատին մէջ առաքինութեան ու կարեկցութեան ուխտիսի մը յասնութիւնն էր ինձ համար:

— « Ի՞նչ, կը պատրաստուէիք մեկնի՞լ, կը ձայնէ Տիկին Անթուանէթ՝ երբ ոտքի ելլելս կը տեսնէ. միթէ կարելի՞ բան է. մենք ձեր կաթողիկոսը կրցինք հիւրասիրել հոս, ողբացեալ Պապիկեան և ուրիշներ պատուեցին զմեզ իրենց ներկայութեամբ. հիմակ թող տանք որ երթաք և խանի մը անկիւնը գիշերէք. օ՛ն, դուք մերն

էք՝ որքան ատեն որ Համբարիէ մնաք » : Ու իր խօսքերուն միացունելով շնորհալի շարժում մը , Տիկինը թեւէս բռնած՝ կ'ստիպէ ինձ նստելու եւ հանգչելու :

Ընթրիքէն յետոյ , հետզհետէ հիւրեր կը հասնին , Ռէժիի յոյն պաշտօնեաներ , տեղւոյն ամբողջ «հայ լայնի»ն , ինչպէս կ'ըսէր Տիկին Անթուանէթ , հեղնոտ քմծիծաղով մը :

Ջարդի պատմութիւնները մեր գիշերային խօսակցութեանց առանցքը կը կազմէին . ամէն ոք կոտորածի օրերէն անտեսուած դրուագ մը կը բերէր մէջ , ուրիշ մըն ալ կը պատմէր թէ 1909 ապրիլ 1 ի ցորեկին ինչպէ՛ս Սարը Գաարն , ահեղ Գատաստանի պատիժներուն արժանի այդ դատաւորը հրօսարակը կանգնած՝ Աղատութեան ու Սահմանադրութեան դէմ անլուր հայճուշներով կը դօտեպնդէր արիւնարբու խուժանը , թէ ինչպէ՛ս շրջականերէն եկած հեծեալ Չէրքէզ ու Խրիմցի ասպատակներ վայրենօրէն յարձակած էին Հայ բնակչութեան վրայ , սուրերնին չկահելով և փամփուշտներնին արձակելով յուպէտ յուկամ . . . :

Մորմօք ու գայրոյթ ամէնուս ներսն են ամբարուած : Նոյն պահուն արար երիտասարդի մը ընկերակցութեամբ՝ մեր ասպնջական յարկէն ներս կը մտնէ Չէրքէզ մը իր տոհմային տարազով :

— Լէօ Չատէներէն , Սալիմ պէյի եղբայր՝ Ասլան պէյն է , մեկուսի կը ներկայացունեն ինձ , մինչ ես երկիւղով մը նորեկին կը նայիմ , չհանդուրժելով կարծես անոր ներկայութեանը :

— Աս մարդը , Հաճընի մօտ՝ Շար գիւղը փրկողն է , կ'աւելցունեն քովէս :

— ??? . . .

— Այո՛ , բացարձակապէս վստահ ենք այդ մասին :

Կրնար ըլլալ, բայց չեմ գիտեր ի՞նչ թերահաւատութիւն մը կ'արմատանար հողւոյս մէջ, այդ խիզախ դէմքին նայած պահուս, ցորչափ գիտէի թէ այնքան երկասայրի եղած էր չէրքէզական սուրը Հայոց բնաջնջումի գործին մէջ: Հիմայ Ասլան պէյ ալ ներկաներու ասուլիսին խառնուած՝ կ'սկսի իր համակրութիւնը յայանել Հայերուն հանդէպ, նզովելով ամբողջ վոհմակը մարդախոշոշ խուժանին:

— Մէրսին խարսխած Ֆրանսական զրահաւորներէն անընդհատ հեռագիր կու գար մեզ՝ իմանալու թէ վտանգ մը պատահած էր մեր ընտանիքին, — կը կցէ Տիկին Սապաթիէ, տխուր ժպիտով մը, — մինչ հարցունող փրնտըռող չկար սեւ ճակատագրին անձնատուր Հայերուն վիճակը . . . :

Արիւնհեղութեան իր վագերային պաշտօնը կատարելէ դեռ եւս չպարտասած՝ խուժանը պահ մը եկած էր ափ առնել զուրը Տիկին Սապաթիէի եւ քաղցած գայլերու պէս ոռնալով՝ ուզած էր յարձակմամբ խորտակել ու ներս խուժել, ո՛չ թէ Ֆրանսացի ընտանիքը մահացունելու, այլ հոն ապաստանող Հայերը միայն սրածելու համար: Այն ատեն Տիկին Սապաթիէի որդին Մ. Շարլ առաջին յանդուգն քայլն առած էր վարմունքի մը որ զինքը մինչեւ հերոսութեան պիտի բարձրացունէր: Դուռը բանալով անվիհեր կանգնած էր ան սեմին վրայ, ու չէնքին վրայ ծածանող եռագոյն դրօշը ցուցունելով՝ գոչած էր մարդասպաններուն:

— Ն-ի- դէ- շ-ը-ի-ե- Վ-ը-ը-ը-ե- — Գ-ը-ը-ը- — Գ-ի- Լ- յե՛րոյ
Վ-ը- — Գ-ը-ե- . . . :

Ու խուժանը վա՛տարար յետս ընկրկած էր նոյնհասայն:

Օրերով, շաբաթներով լացած էին եօթը հարիւր ա՛յսչափ այրիացեալ կիներ եւ որբացեալ մանուկներ, զիրենք հարուածող դժբախտութենէն խելայեղ, և Տիկին Սապաթիէի ասպնջական յարկին տակ պատսպար՝ կերակրուած էին անոր ջաղացքներուն ալիւրովը, պառկած էին անոր բամպակի հակերուն վրայ, եւ ամիսը բուրորուած էր այսպէս հեծեծանքով և օրհնութեամբ :

Մխիթարութեան խօսքեր պիտի բաւէին անոնց, Աստուած իմ . ի՞նչ ըսել, երբ ամէն բան կորած էր, ամէն բան փլած, այրած, մահացած : Սապաթիէ ընտանիքը միասին լացած էր անոնց հետ, տարաբախտ մեր Վեհափառն ալ եկած դառնօրէն լացած էր անոնց հետ եւ Հալէպի ֆրանսական հիւպատոս՝ անզուգականն Ռօքրֆէրրիէ ողբացած էր անոնց հետ, և ամէն կողմ կարելի բոլոր օգնութիւնները փութացունելէ յետոյ, իր պաշտօնատեղին վերադառնալուն, երիտասարդ հասակին մէջ կը մեռնէր նահատակի մահով մը, յանուն Հայութեան տքնող ու մարտիրոսացող մարդու մը անմոռանալի յիշատակը թողլով մեր ամէնուն սիրտին մէջ :

*

Գիշերը յառաջացած է. հիւրերը կը մեկնին : Վերի յարկը կ'առաջնորդուիմ : Մինակ եմ հիմայ, սգատխուր նորանոր յիշատակներով ուղեղս ծանրաբեռնուած :

Ու մթութեան մէջ, մեծ վէռանտային եզրն արձանացած, կը դիտեմ հեռուն՝ աստեղազարդ կամարին տակ քնացող չարաչուք Համիտիէն : Ամէն ինչ աղջամուղջի և լուսութեան մէջ թաղուած է :

Ականջիս մէջ կը հնչեն տակաւին արեան եւ քանդումի խօսքերն որոնցմով ապրեցանք վարը՝ քանի մը

ժամեր . աչքիս առջև կը պատկերանայ գրօշակն որուն
յուսաչող ծալքերուն տակ եկած էր կծկուիլ Հայութեան
մէկ բեկորը : Կը թուիմ լսել հեռաւոր արձագանգներն
այն ողբերուն ու կոծերուն որոնցմով թնդացած էին
այս յարկերը , շարաթներ ամբողջ սարսափի ու սուգի :
Քունը խուսափած է արտեւանունքէս :

ԷՐՁԻՆԻ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐԸ

18 Նոյեմբ.

Առտուն կանուխ , իսնին բակին մէջ հայ կառա-
պանը լծած է կառքին ձիերն ու եկած է ինձ իմաց տալու
որ մեկնելու վայրկեանը հասած է :

Արու հայութիւնը սպառսպո՛ւռ սրածուած վայրի
մը՝ Համիտիէի մէջ ամբողջ գիշեր մը կիսաքուն օթե-
ւանած , արշալոյսը ծագելուն՝ վերջին անգամ՝ մըն ալ կը
նայիմ սգալի այդ գիւղաքաղաքին վրայ , սոսկումի յետին
նայուածք մըն ալ կը ձգեմ շուրջիս Նօղայ-թաթարի գէմ-
քերուն եւ աչքերուն — որոնց մէջ յար կը վառի տենչն
արիւնի եւ աւերի — , ու շտապաւ կը կծկուիմ կառքին
անկիւնը :

Մտրակը կը շաչէ ձիերուն գաւակներուն , բաշերը
կը թօթվըւին պերճօրէն : Քանի մը շրջաններ , և ահա

մեր ետեւն է Համիտիէն — այժմու ահաւոր յորջորջմամբ՝ Էօրֆիէն(*) իր աւերներով, արհաւիրքներով, իր հայակու ճիհանով եւ իր 500 զոհերու դառնակսկիւծ յիշատակով ողբագին. իսկ մեր դէմն է անծայրածիր դաշտադետին մը ամայի ու անմշակ, հեռուն՝ հորիզոնն երիզող վէտ 'ի վէտ շղթան դարաւոր լեռներուն, — վեհապանծ ու լուռ վկաներ՝ գործուած ոճիրներուն և նախճիրներուն:

Դաշտերու մենութեան ծոցը, հեռուէն սուրացող ձիաւորներ զուրկ չեն ազգելէ սրտազող մը՝ սարսափով ա՛րդէն լեցուած մեր երեւակայութիւններուն, մինչ անդիէն ուղտերու դանդաղաքայլ երթը հանդիսաւոր տեսքը կ'առնէ կարծես եզրիստական կարաւանի մը:

Ահագին ճամբայ կայ դեռ կտրելիք անցնելիք, երեկոյին Տէօրթ - Եօլ հասնելու համար:

— «Էրզինէ ձեր անցքին, սա դրամը հոն տեղի բանտարկեալներուն բաժնէիք և կամ Միհրանիկին յանձնէիք որ իր ընկերներուն տայ,» կարեկիր ձայնով մը ինձ բսած էր Դանիէլեան վարդապետ, Ատանայէ մեկնած ատենս, եւ իր վտիտ քսակէն տուած էր մէկ օսմանեան ոսկի, խնդրելով միանգամայն որ իր ողջոյնները տամ այդ տարաբխաներուն:

Սրբազան յանձնարարութիւն մըն էր այս զոր կատարելու համար ինձ վստահուիլը գոհութեամբ եւ զիտակից երախտագիտութեամբ մը կը համակէր զիս: Մէկ հատիկ ոսկի մըն էր այդ՝ զոր Հաճընցին, իր քաղցին և մերկութեանը մէջ գթոտ, կը զրկէր իր բանափ եղբայրներուն, աւելին չկարենալ ընելու ցաւովը տողորուն:

Կէս օրն անցած էր ու մեր կառքն անընդհատ կը

(*) Կատարութիւնն այս անունն ալ շնչեց 1910 Մայիսին եւ ձիհան կոչեց զայն:

թաւալէր դաշտերու մէջէ, աշնանափերջի արեւին անուշ պայծառութեան տակ :

Յանկարծ, կառապանը հորիզոնին եզրը յորդ կանաչութիւն մը ցոյց տալով :

— «Կը տեսնէ՞ք, տիկին, կը ձայնէ դէպ ինձ դառնալով. այդ տե՛ղն է էրզիւնը բայց հնար եղածին շափ քիչ կենալու է հոն, բանտարկեալները շուտ տեսնելու է, որպէս զի իրիկուան ուշ չմնացած հասնինք Տէօրթ-Եօլ » :

Ալ կը նայիմ ակնապիշ, յիմարի մը պէս սեւեռուն հոն, այն կէտին ուր Հայ բանտարկեալներ պիտի գտնէի՝ լոյսէ և արեւէ զուրկ շէնքի մը խորը հիքօրէն բանտուած, հեծեծագին և յուսահատ, կնռնռնէն և էրէնց նաւնէրը ըստ ինչի մննէրէ որ ըստ ինչի ըլլարը մը ըստ ինչի ըստ ինչի : Որքան հեռուէն նշմարուած ստուերները կերպարանք կ'առնէին, որքան շէնքերը կ'անջատուէին դաղարներէն և մեր կտուքը կը մօտենար այդ գիւղաքաղաքին, ա՛յնքան յուզումը կը մրրկէր ներսս ու ճակատս կ'այրէր անձուկէ :

Հասած ենք էրզին, կտուքը քաղաքատան դուռին առջեւ կը կենայ :

— «Հոն հասնելնուդ, Պատերազմական Ատեանին կը ներկայանաք, բանտարկեալները տեսնելու փափաքնիդ կը յայանէք, անոնք անմիջապէս կը թոյլատրեն » ըսած էր Հայր Սուրբը :

— «Եսաս՛՛գ» կը գոչեն յանկարծ դրան քովերը կանգուն երկու զինուորներ, հրացանը ձեռքերնին, դէպ ՚ի դուռ յառաջանալու պահուս : Նորէն փորձ մը ներս մըտնելու. կրկին «Եսաս՛՛գ» կը ձայնեն երկուքը մէկ, արար զինուորի իրենց յոխորտ ու կոկորդային շեշտովը :

Ինչ պիտի ըլլար արգելքի այս բացագանչութիւնը,

պահականոցին նախադուռէն իսկ, մինչ Ատանա այնքան զխրութիւն կայ բանտարկելոց այցելելու եւ անոնց հետ տեսակցելու : Ինչպէս ներկայանալու էր Պատերազմական Ատեանին :

Յանկարծ կը յիշեմ այն քարզը զոր ստացած էի կուսակալէն, ճամբորդութեան ատեն զխրութիւններ գտնելու տեղական իշխանութեանց մօտ : Ու կը ներկայեմ զայն բաց դուռէն ներս : Սպայ մըն է որ կը փութայ կարգալ եւ զիս ներս հրամցունել :

Կը մտնեմ դեղեկոտ քայլերով : Նրբանցքներն ուսկից կ'անցնիմ, սանդուղներն ուսկից վեր կ'ելլեմ, ամբողջ անցքիս վրայ կը հանդիպիմ զօրքերու եւ սպաներու : Պատերազմական Ատեանն որուն վերջապէս կը ներկայանամ՝ բանտերու մասին խառնուելու ուղղակի իրաւունք մը չունենալը յայտնելով, կը յանձնարարէ ինձ երթալ ուրիշ պաշտօնատուն մը. եւ այսպէս վայրկեանները կը յաջորդեն ընդունա՛յն ժամերու, մինչ ես տաղակալի թափառում մըն է որ կը կատարեմ պաշտօնատունէ պաշտօնատուն : Կը հասնիմ վերջապէս զօրանոց և կը ներկայացուիմ հաղարապետին :

— Անկարելի բան է որ դուք այսօր կարենաք բանտարկեալները տեսնել, կը յարէ զօրականը կտրուկ ձայնով մը :

— Անկարելի՞, խնդրեմ, ինչո՞ւ, յառաջ կը բերեմ, անձկութեան տաք հեղեղ մը գլուխս 'ի վար կրելով :

— Մեր զօրարածինը դեռ երէկ գիշեր հասաւ հոս և մենք անտեղեակ ենք ամէն բանի : Բացարձակապէս անկարելի է որ դուք զանոնք տեսնէք այսօր : Սաստիկ խճողուած է ներսը :

— . . . Դրամ ունիմ քովս, իրենց պիտի յանձնեմ :

— Դրամը մեզի կու տաք, մենք իրենց կը յանձնենք
և ընկալազիր մը կ'առնենք :

— Բայց . . .

— « Կ'աղաչեմ, բայց մայց չկայ, անկարելի է » : Եւ
յանկարձ ֆրանսերէնի դարձունելով .

— « Բնական չէ ձեր այդ խնդրանքը, Տիկին, »
հազարապետը կը յարէ օրինապահ և վճռական ժէսթով մը :

Բնական չէ՞, արդեօք օրինակա՞ն չէ ըսել կ'ուզէր :
Ի՞նչ բան բնական չէր սակայն . արդեօք բնակա՞ն բան
մըն էր հուրի եւ սուրի մասնուիլը բիւրաւորներու, կա-
խաղան բարձրացուիլն անմեղ կտրիճներու եւ բանտերու
խորը տուայտիլն օրինապահ քաղաքացիներու որոնք
միակ մեզք մըն էին գործած . — Աչէ՛քէ՛ պէ՛տէ՛ն ի՛նչ
պէ՛տէ՛ն :

Ու վայրկեանները դարձեալ կը սահին :

— « Կը փափաքիմ անպատճառ տեսնել դանոնք,
չա՛տ կ'աղաչեմ » կը ձայնեմ նորէն, բոլոր մնացած ոյժս
ժողովելով :

— Ազգականնի՞դ են :

— Ո՛չ :

— Բարեկամնի՞դ :

— Ո՛չ :

— Ծանօթնե՞ր :

— Ո՛չ . ազգակիցներ, Հայեր են, զորս կ'ուզեմ
տեսնել եւ այս դրամը իրենց յանձնել :

— Բոլորնիս ալ հիմայ օսմանքիներ ենք, տիկին :

— Այո՛, օսմանցիներ են զորս կ'ուզեմ տեսնել,
եւ՝ օսմանցիս :

— « Պահ մը սպասեցէ՛ք սա սենեակը », կ'ազդարա-
բուի ինձ, և կ'առաջնորդուիմ սենեակ մը :

Ձինուորի խուց : Կ'զգամ որ ահուդողը զիս պաշարած է իսկոյն : Ձէն ու զբահ պատերն 'ի վար , ամէն կողմ : Հազիւ նստած մահճակալի մը ծայրը , կ'անդրադառնամ այն միջավայրին ուր կը գտնուիմ հիմայ : Ծիշդ մօտս զէնքեր ու փամփուշտ , զինուորներ դուրսը , թուրք բնակչութիւնը քիչ մը աւելի հեռուն , և դաշտերու անսահման ամայութիւնն՝ ա'լ աւելի հեռուն :

— « Բանտարկեալներու ցանկի տետրակը պիտի բերուի եւ պիտի նայուի թէ Միհրան անունով մարդ կ'այ հոն » , կու գայ ըսել ինձ նազարապետը դուռէն , առանց մտնալու ինձ յիշեցունել վերասին թէ բնական չէր խնդրանքս :

Դարձեալ մտատանջ վայրկեաններ , և հուսկ ապա կը ծանուցուի ինձ թէ Միհրան անունով մարդ չկար բանտը :

— « Երանի՛ թէ չըլլար , բացարձակապէս վստահ եմ դժբախտաբար որ Միհրանը հո՛ս է , հո՛ս » կը կրկնեմ , այս անգամ արցունքի թացութիւնը զգալով ականողիքիս մէջ , ինչ որ չեմ գիտեր թէ արգահատանքի՞ էր թէ զայրոյթի :

Կրկին հրաման մը , և երեք ժամու տաժանելի շըրջանէ մը վերջ , կը վերադառնանք հոն ուր գացած էինք առաջին անգամ :

— « Ինձի՛ պարտ էիք զիմել՝ բանտարկեալները տեսնելու համար » , կ'ըսէ ինձ բարի դէմքով զինուորական մը որ նոյնպէս զօրաբանակին հետ նոր հասած էր նախորդ իրիկունը :

Պէտք էր ե՛ս գիտնայի թէ որո՛ւ հարկ էր զիմել . ահա հարց մը որուն լուծումն 'ի զո՛ւր որոնեցի իմ չարչարուած գլխուս մէջ :

— « Թէեւ բացարձակապէս արգիլուած է բանտ եր-

թալնիդ, բայց բացառութիւն ըլլալով՝ անոնցմէ մէկը հոս կը կանչեմ, դրամնիդ կը յանձնէք և իրեն հետ կը տեսնուիք», կը յարէ բարի զինուորականը, գութի եկած անվերջ դիմումներէս և ապարդիւն երթեւեկէս :

== «Թո՛ղ այդպէս ըլլայ» կը գոչեմ ճարահատ, սիրտի բոլոր դառնութիւնս ուզելով թափել չեմ գիտեր որ՞ւ վրայ. քան զի օրը կը տարածամէր և դեռ 3-4 ժամու ճանապարհ մը կար Տէօրթ-եօլ ժամանելու համար :

Սրտատրոփ սպասման վայրկեաններէ վերջ, հեռուի հրապարակէն մարդ մը սիգապանծ կ'առաջանայ երկու սուխաւոր զօրքերու մէջ տեղէն և կու գայ կը մանէ պաշտօնատան այն սրահն ուր կը գտնուիմ այդ պահուն : Տէր Մեկքօնեան Միհրանիկն է, Տէօրթ-եօլցի այն պատուական երիտասարդն որ իրեն և իր 20,000ի հոգիի չափ նմաններուն կեանքը փրկելու համար, Զօք-Մարզուանը զիչեր ցերեկ ոգի ՚ի բռին պաշտպանելու աններելի՛ յանդըգնութիւնը գործած էր . . . :

Կը նայիմ անոր, ինչպէս կը նայի մարդ կենդանի հերոսին, ճշմարիտ դիւցազնին՝ հիացիկ և անխօս : Համեստ արտաքին մը որ ազնիւ ու պարտաճանաչ քաղաքացին կը շեշտէ : Միջանասակ, թիկնեղ, խուռացած սև մօրուք մը հատած կզակի մը շուրջ, և բոցեղ աչքեր թխագեղ դէմքի մը վրայ յարաշարժ :

Ի՛նչ խօսիլ նոյն պահուն արիարա՛նց այդ կտրիճին որ հազիւ վայրկեան մը արեւի և լոյսի կենսականութիւնը վայելելէ վերջ, պիտի երթար դարձեալ իր խանդն ու երիտասարդութիւնը խամբել զնդանի խոնաւ նկուզին մէջ, անտերունչ և անյոյս՝ հայրենի կտուրին կարօտովը տառապելու :

Սփոփանքի պայմանադրական խօսքեր կը խուսա-

Միեռան Տէր Մեկոնեան բանօի հագուստով

Փին կարծես չուրթերէս արտարերուելէ :

*Կը հարցունեմ իր բանասկից միւս հայ ընկերներու
մասին :*

*— «Երեք հոգի Տէօրթ-Նօլէն ենք, Սահակ քնյ. Տ.
Գէորգեան, Պետրոս Փէլթէքեան ու ես. հինգ ալ Հաճընէն» :*

կըսէ ան շեշտակի նայելով աչքիս մէջ, փնտռելով հոն յոյսը, կեանքի եւ ազատութեան թեթեւ պաղպաղում մը՝ բերուած թերեւս հեռուներէն, վերերէն, բարձրերէն :

Բռնագրքոսիկ ու անհոգի ժպտա մը կ'ուրուագծուի յանկարծ Միհրանիկի դէմքին վրայ. եօթն ամիսէ 'ի վեր բանտին խորը մտոցուած, այլափոխուած ժպտա՞մը, այն միակ թանկագին պարգեւը զոր իր բարի հոգին կ'ուզէ տալ զինքը տեսնել եկող եւ իր վիշտով համակուած ազգակիցի մը 'ի մխիթարութիւն :

Ու պէտք է միշտ թրքերէն խօսիլ, քան զի հոն են մեր բարի գինուորականն ու սպան, որոնք օրէնքին այդ մասին անաչառ ըլլալը կը շեշտեն անընդհատ :

— Պօլիս դարձիս բան մ'ը ըսելիք ունի՞ք մէկուն :

— Բարեւներ, բարեւներ ամէնուն :

— Որո՞ւ սակայն :

— Ո՛հ, բարեւներ ամէնուն, ամէնուն . . .

Չայնը կոկորդին մէջ խեղդուած է ա՛լ, և նայուածքնիս իրօրմէ կը խուսափին, ցոյց չտալու համար իրարու այն թացութիւնը զոր ունինք մեր կոպերուն ծայրը :

— Վերջին խնդրանք մի, տիկին, կ'ազերսէ ան՝ հազիւ լսելի ձայնով մը. Տէօրթ-Եօլ երթալնուդ՝ պիտի ուզէի որ մեր տունը, մայրիկիս տունը իջնէիք և բարեւներս տանելով հոն մնայիք :

Կարելի՞ էր մերժել ~~բարեւներէն~~ ~~էն~~ ~~իւրեքնէն~~ :

— «Ամենայն սիրով, կը յարեմ հլու հաւանութեամբ մը. սիրալիբ բարեւներս բանտակից ընկերներուդ» : Ու իր դատապարտեալի ձեռքը սեղմելով կը բաժնուինք իրարմէ :

Կը քալէ ան դարձեալ սիգարար, երկու սուլնաւօր

զօրքերու մէջ տեղէն : Փողոցի մարդեր գարշանքով մէկ կողմ կը քաշուին՝ անցք տալու համար հայ բանտարկեալին , այդ «յանցատոր»ին , ու կը տեսնեմ զինքը հրապարակին վրայ , որ գլուխը հպարտօրէն ետեւ դարձուցած , տիրական ձայնով մը կը պօռայ :

— «Կառապան , անպատճառ տիկինը մեր տունը պիտի տանիս» :

Ու քիչ յետոյ ան կը մտնէ իր սև բանտէն ներս , գետնայարկ նկուղ մը քառակուսի , որուն շորս բոլորն ու նո՛յն իսկ վրան կը վխտան պահապան զօրքեր հրացանակի :

Անգութ էր վայրկեանը : Ա՛ն , պատուական Միհրանն , — անձնուէր , անձնուրաց մարդը — կը մտնէր գարշելի բոյնն սճրագործներու եւ յանցապարաներու . իսկ ես ապիկար մը , ոչնչութիւն մը անոր քով , կ'ելլէի կառքս , վերջալոյսի ազուոր արեւու մը տակ , դաշտերու պայծառ գեղեցկութիւններու մէջէն իմ **ուշտ** գնացքս շարունակելու . . . :

Ծանր կը ճնշէր հիմայ այն ազատութիւնը զոր ունէի , ինքզինքս անարժան կը գտնէի անոր , քանի որ ետիս , խոնաւ , զգուելի որջի մը մէջ կը թողուի ճշմարիտ մարդեր , ճշմարիտ արի դաւակներ :

Ոսկի մը կը դրուէր տասնեակ մը հայերու առջեւ , այսինքն թիակ մը ձիւն՝ ամառուան արեւին տակ : Այդ գումարը քանի՞ օր պիտի բաւէր անոնց , բանտի շորաբեկ սեւ հացը կրծելէ կզակնին յոգնած՝ քանի՞ ժուժ տաքուկ կերակուր մը պիտի ճաշակէին անոնք : Եւ յետոյ , բանտարկեալին համար խորտիկէն գերադաս ու քաղցր՝ ծխախոտը կար . արդեօք ի՛նչ հաճոյքով անոնք ծուխի պիտի վերածէին ոսկին , ու տախտակէ անկողին-

ներու վրայ տախտապար՝ ի՛նչ հեշտութեամբ սիկառին հետ իրենց վիշաք պիտի մխային : Օ՛հ, չքաւորութիւնը բանտարկեալներուն համար : Օրէնքէն անտեսուած եւ Արդարութենէն մոռցուած մարդերու թշուառութիւնն որպէս զի կատարեալ ըլլար, պէտք էր որ անոնք ազքա՛տ ալ ըլլային :

Հի՛մայ կ'անդրադառնայի անոնց կացութեան, հի՛մայ կ'զգայի կարծես աճաւոր իմաստն այն պարբերութեան զոր եկեղեցիներու մէջ յաճախ լսած էի մանկութեանս օրերէն ՚ի վեր, թութակարար յեղյեղուած պնակ լըջագայողներու կողմէ .

— Զնորնէ պնակն է, անորն Գ՛ անէ+ . . . :

. . . Շեփորի մը ձայն յանկարծ թնդաց միջոցին մէջ եւ սթափեցուց զիս այս խոհերէս : Զինուորական հրաման մըն էր որ կը տրուէր երեկոյեան այդ ժամուն :

Ու գերագոյն յուզումիս մէջ, երկարաձգուած ու սուր երաժշտութիւնն ինձ թուեցաւ լալազին աղազակը Հայ բանտարկեալներու, ուղղուած մեծերու, հզօրներու, հայցելով անոնցմէ արդարութիւն, օգնութիւն ու գթութիւն * :

(*) Այցելութենէս քանի մը ամիս վերջ, կայսերական իրատէ մը ապառ կ'արձակէր Հաճընցի եւ Տէօրթ-Եօյցի այս բանտարկեալները, բաց ՚ի Հաճընցի իննետասանամեայ Գարեգին Աճէմեանէ որ էրզինի բանտին առջեւ կախազան քարձրացաւ տարապարտուց : Մահէն օր մը առաջ, բանտակից ազնիւ հոգիներ իմանալով անոր հասցէին արձակուած վճիռը, բաշտած էին պահակները զաղտամխել՝ փախուստը զիրացունելու համար զտապարտեալ ընկերնուն որ սակայն մերժած էր սպօրինի այս միջոցը, փախնալով որ իր փախուստէն վերջ ուրիշ բանտարկեալներու կեանքը պիտի վտանգուէր, ի՛նչ անձնագործութիւն :

Գ Է Պ Ի Տ Է Օ Ր Թ - Ե Օ Լ

Շուրջս գտնուող իրերէն եւ պարզուող տեսարաններէն այլ եւս ոչինչ կը նշմարեմ կարծես . ա՛յնքան սրտաբեկ եւ ընկճուած ինկած եմ կառքին խորը , բոլորովին անձնատուր խորին թախծութեան մը :

Չէր բաւեր ունենալ ա՛յնքան զո՛ւարեբութիւն , քուք եւ սուգ , կրել ա՛յնքան ցաւ ու ցնորք , տեսնել ա՛յնքան ռիս ու մախանք , ու դեռ պէտք էր որ հայորդիներով լեցուած տեսնէինք բանտերը Պօստուումի , Էրզրնի , Ատանայի , Մարաշի ու չղիտեմ ս'ր տեղերու : Ընչազուրկներէ , վիրաւորներէ , որբացեալներէ , քաղցէ ու լացէ հալուժաչ անձերէ զաա՛ պէտք էինք ունենալ դեռ եւս անիրաւեալներ , գրպարտուածներ , կալանակապներ , շրջ-թայակիրներ , և 'ի վեր քան զամենայն՝ ունենալ կախազան բարձրացած եղկելիներ , գողցես մինչեւ նատիր իջեցուցուած տեսնելու համար Հայ Թշուառութիւնը . . . :

Էրզրնը բաւական հեռու է ալ մեր ետե : Կառապան Պօղոսի արձակած գոռուգոչով ու մտրակի հարուածներով՝ երկվարները մոլեգին սասումներ կ'ընեն , մինչ անդրուվարը թաւալելէ աւելի կը սուրայ հիմայ թաւուաներու եզերքէն : Անասուններուն անօրինակ վազքէն գո՛հ , մանաւանդ մութը դեռ չկրօսած Տէօրթ-Եօլ հասնելու հաւանականութեանը վստահ , բարի մարդուկը ցայն վայր զգացած երկիւղներուս դէմ զիս ապահովելու մտածումով .

— « Այ ասկէ ետք բոլոր դէմերնիս ելլողները Հայ են , մի՛ վախնար » կը ձայնէ քովս 'ի վեր ու շմուռնար

խարազանք շաչեցունել ձիերուն զաւակին, որպէս զի անոնց բնթացքը չդանդաղի :

— Իրա՛ւ, բոլորն ալ Հա՛յ են :

— Շատք, Կարելի է որ հանդիպինք քիւրտերու կամ թուրքերու, բայց անոնք շատ չեն : Հազիւ քանի մը թրքարնակ գիւղեր կան այս կողմերը :

Այն ի՛նչ Պօղոս խօսքն աւարտած եւ գլուխը դէպ' առաջ դարձուցած է, թաւուտքի մը ծայրէն կը նշմարուին չորս ձիաւորներ :

— Հիմակ ասոնք հա՛յ են, Պօղոս :

— Հա՛րկաւ, հա՛րկաւ :

Արդէն պէտք ալ չկար հարցունելու. շէնք ու շնորձ կար վրանին : Ո՛ւր էին այն դէմքերը դժնեայ որոնց սովորած էինք զիպելու, մերթ ընդ մերթ՝ արտերէ, դաշտերէ ու ձորերէ մեր երկօրեայ ուղեւորութեան պահուն : Հնա՛ր էր միթէ մարդ կարծել արիւնուուշտ նայուածքներով և արձաւրալից կերպարանքներով այդ լեռնոցինները : Կրեակցի գաղթականներ, Թաթար, Չէրքէզ, Չէչէն, Ֆէլլահ՝ գեղջուկներ, աղտի, կեղտի եւ վայրագութեան նողկալի պատկերներ՝ ցնցոտիներու կոյտ, քածեր՝ երկայն անձուպ գտակներ գլուխնին, լղրճուկ վարչամակներով պարուրուած, արևատար խանդրած դիմագիծերով, լաճեր՝ բոկոտն, կիսամերկ, մուրտ կուրտ, յետոյ գրասաններ հետերնին՝ իրենց տէրերուն պէս նկուն, անշնորձ ու գարշելի, կքած՝ աղտեղի իրեղէններու բեռին տակ : Աւելի՛ արջերու, լեռի թափառիկ անասուններու վո՛հմակներ բոլոր ատոնք, քան թէ մարդու կերպարանք ունեցող էակներ :

Մեր դէմ ելլող շինականները հիմայ ս՛րչափ հեռի էին ատոնց նմանելէ : Կու գան կ'անցնին մեր քովէն,

համեստ, մաքուր ու կոկիկ վրայ-գլուխներով, առանց նոյն իսկ մեր գոյութեամբը զբաղելու:

Կառքը կը թաւալէր զաւթթափէ մը՝ նոյն արագութեամբ որով ճամբայ ելած էր. հողին վայրէջքը հեազհետէ կը շեշտուէր, և ասիկա ոչ նուազ նպաստաւոր պարագայ մըն էր կառքին գնացքը փութացունելու համար: Հեռուն, կ'սկսի պարզուիլ ծովը՝ միապաղաղ, փալփրլուն. ու մենք կարծես դէպ 'ի հոն կ'ուզուինք հիմայ խօլարչաւ, դէպ 'ի լուսաւոր այդ ընդարձակութիւնը, լոյժ ու թափանցիկ:

Մեր շուրջ՝ Բնութիւնը խաղաղ ու լոկն՝ լի է խորհուրդի խտացումներով, օրուան տարածամած այս պահուն: Ստուերները կ'երկարին բլրակներու և առլեփներու կողերուն: Եւ ամայութեան գիրկը, լոյսի փախուստին առջեւ, ամէն ինչ նախճիբի օրերու խոկումն ունի կարծես, ճանապարհ, թաւուտք, հորիզոն՝ ամէն ինչ: Ահա՛ Գուզուլուճուն, Գոմո՛րը կլիկկիտոյ որուն բնակչաց անլուր վայրագութիւններուն ականատեսս վկաններն եզած էին սա դաշտերն ու ծմակները:

Ոլոր մոլոր մեր գնացքի պահուն, ընդհուպ մեր դէմ կ'երեւայ վիթխարի հոծոյթ մը կանաչութեան. ու երբ կը պատրաստուիմ հարցում ուղղելու կառապանին, ան ինձի դառնալով կ'ըսէ.

— «Օճագլըն է սա երեւցածը. մէջէն պիտի անցնինք, անկէց անդին Տէօրթ-Եօլ հազիւ կէս ժամ կը մնայ». և եռանդեամբ կը մտրակէ դարձեալ քրթնաթոր նիւսերը ձիանին:

Քառորդ ժամ վերջ կառքերնիս առուակի մը եզրը հասած էր, և անիւներն ականակիտ ջուրերուն մէջ լուացուելով՝ կ'անցնէինք դիմաց: Օճագլըն էր ուր մտած էինք:

Ինձ այնպէս թուեցաւ թէ անտառ մըն էր ուր կը
խորասուղուէինք. բայց շուրջիս ծառերը փոխանակ
կնձնիններ, կաղնիններ, կաղամասններ կամ սօսիններ ըլլա-
լու՝ հսկայ նարնջենիններ էին ամբողջովին:

Connais-tu le pays où fleurit l'oranger? Արդարեւ
չէի տեսած կեանքիս մէջ երկիր մը ուր նարնջենին ծաղ-
կէր եւ անոր ոսկեգոյն պտուղը հասուննար ոստերու
վրայ: Առուակին ջուրերը ճեղքելով՝ դէպ ՚ի նարնջաս-
տան մեր մուտքը յափշտակութեամբ մը համակեց հոգիս:
Միթէ գիւղ էր Օճագլըն. երազանքի դիւթաշխարհ մըն
էր ան ուր կը սուգուէինք աշնանափերջի գեղեցիկ իրիկ-
նամուտի այս պահուն: Մեր գլխուն վերեւ՝ նկարչային
անհուն տաղաւար մը զմրխտագոյն պաստառով, որուն
երեսը տերեւներու քմայական բացուածքով տեղ տեղ
քճքճուած՝ երկինքի կապոյտն ունի իբր բեհեզէ կար-
կտան. հաճելի զովութիւն մը, լոյսի ու թոյրի անպա-
տում քաղցրութիւն մը, նարնջենիի յետամնաց ծաղիկնե-
րու բոյրը՝ միջոցին մէջ ծածանուտ, մինչ ուրեք ուրեք
նարինջներ ցոլքեր ստացած իրենց այտերուն՝ կ'ոսկեվառին
կանթեղներու, մանրադիտական արեւներու հանգունակ:

Դեռ ո՛չ մէկ հեաք բնակչութեան, ո՛չ մէկ շէնք,
ո՛չ մէկ տեղ՝ երգումարդ. ծառաստանին մէջէն կ'առա-
ջենք շարունակ: Բուններու անսահման բաւիղի մը խո-
րէն՝ կը նշմարենք յանկարծ գեանէն 2-3 մէթր վեր
բարձրացած նոր տախտակի նեղ նեղ շերտեր որոնք իրենց
համաչափ հեռաւորութեամբ և վրան խոյրի ձեւ միառ-
բումով՝ միայարկ հիւղակի կմախքն են կազմած: Որքան
կը մօտինք, այնքան նոյն ոճով անակներ կը յաճախեն մեր
տեսողութեան, բոլորն ալ իրարմէ անջատ, դէս ու դէն:
Կը դիմեմ նորէն կառապանին տալիք ծանօթութեանը:

— Տեսնելու էիք ասոնք ինչ տուներ էին առաջ, կառավարութիւնը հիմակ անոնց տեղ այս մէկ սենեակով խրճիթները կը շինէ. բայց տեսնենք ե՞րբ պիտի աւարտին ասոնք ալ, քանի որ կ'ըսուի թէ դրամը պակասած է: Ասոնց բոլորին տէրերն ալ ողջ են և ջարդի ատեն Տէօրթ-Եօլ փախած, կարօտ, աղքատ, ամէնակա՛ն բանէ զուրկ: Միայն հոստեղի քահանան Տէր Պօղոս՝ տեղացի 42 հայ երիտասարդներու հետ շարուած՝ հրացանի բռնուած է Թուրունճը գիւղին մէջ. իսկ Տէր-Պապային գլուխը կտրուած և ցիցի անցուելով քանի մը օր պտըտցուած է այս կողմնւր, խուժանին Թուքումուրին առարկայ...

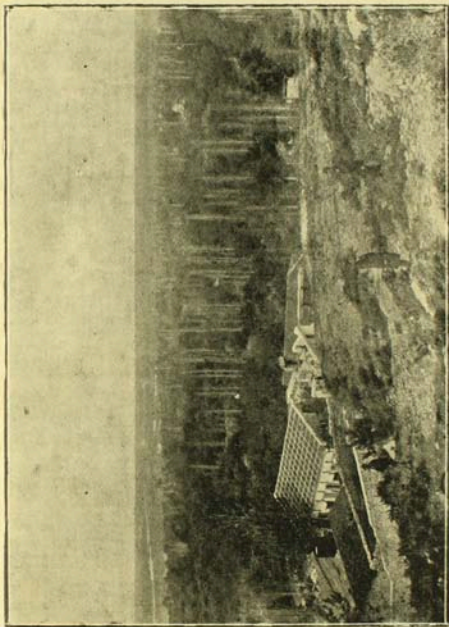
Նարնջնիններու անբձային հրապոյրն, անոնց խնկաւէտ հովանիին տակ գտնուած ըլլալու հաճոյքս շատ շուտ փախ տուած է ինէ՛ այս մահասարսուռ պատմութեան ունկնդրած պահուս: Յետոյ տողանցումը կայ առջեւ սա ողորմուկ, խարխուլ խղիկներուն, և անոնց առնթեր՝ տխուր փլատակները երբեմնի փառաւոր և ամրակուռ տուներուն: Առ երի այս աւերակաց՝ ա՛նա լքուած, անտերունչ մնացած պարտէզներ գրախտանման. հասուն, աղուոր նարինջներով բեռնաւոր ստեր՝ հակած սեւ սեւ քարերու վրայ, բնութեան խաղերուն և անցորդներու քմայքին ենթակայ:

Ճամբան կը հանդիպինք խումբ մը քուրդ բանւորներու որոնք աշխատանքէ դարձին՝ քար կը նետեն ծառերուն, եւ ա՛նա 5—6 նարինջ մէկէն կը թափին անոնց ոտքերուն տակ: Տեսնելո՛ւ բան է ուտելու կերպերնին:

— «Կեալուրի ապրանք է, կերէ՛ք, կերէ՛ք, հէլաղ է...» կը գոչէ Պօղոս կղպուած ակօաներուն մէջէն, կատաղութեան ձայնով մը:

Անցած ենք Օճագլուէն, և այս անգամ, քիչ մը հե-

սուն, Ամանոս լեռանց մէկ քղանցքին տարածուած կ'ե-
րեայ Տէօրթ-Նօլ: Հուսկ ուրիմն կը հասնինք հոն: Ամ-

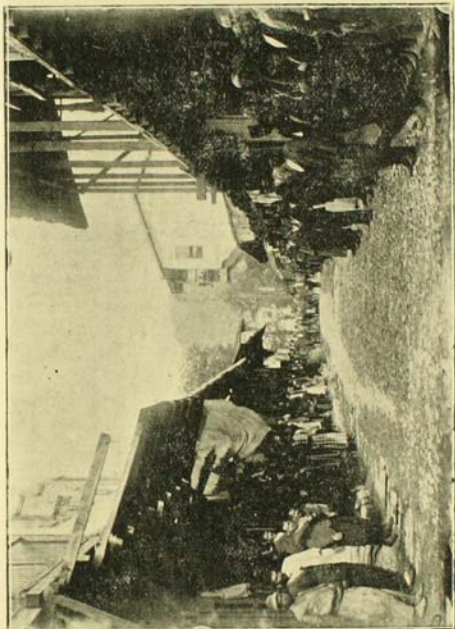

Տէօրթ-Նօլի բնօրինակ սեւարանը

բողջ գիւղաքաղաքը, հետուհն, ծառերու և քարերու կոյտ մըն է կարծես. ոչ մէկ շէնք, ո՛չ մէկ կարկառուն կերտուածք՝ որ անոր մէջ բնակչութեան մը գոյութիւնը մասնէ : Մտաւեր, նա ինձի ծառեր անվերջ՝ Չօք-Մարգուանի մէջն ու դուբար, խօսացած նոյն իսկ անոր շուրջի պատերուն վրայ, անտեսանելի պահելով զայն ամէն ակնարկէ, և — ինչպէս գիտենք — ամէն ալ վտանգէ :

Մտիք սկսած է իջնել այլ ևս, երբ կը հասնինք ինքնապաշտպանութեան դափնին իլոզ քաջորդիներու այս բնակավայրը : Կատապանն Էրզրնի բանափ Միհրանիկին խորխտ հրամանին նազանդ՝ զիս կ'իջեցունէ Տէր Մելքոնեանենց տունին առջեւ : Ան՝ բանափն խորր տառապագին, իսկ ես՝ իր բնակարանին մէջ կը գտնեմ ամէնէն լայն ու սրտազին « սպիջականութիւնը : Տնեցիներուն անո՛վ մանաւանդ կրկնապէս սիրելի կը դառնայի, որովհետեւ տեսած էի իրենց որդին՝ իմ պատճառաւս պահ մը արեւու լոյսին ելած և ազատ օդ շնչած : Անշուշտ բան մը կար իմ վրաս՝ ուղղակի Միհրանիկէն եկած . . . :

Ողբայի էր տեսնել բանտարկեալ հայու մը հայրենի կտուրը : Նստած տեղը յանկարծ աստիճան եզեր էր հայրը — Չօք-Մարգուանի բարի ու ծերունազարդ քահանան, — երբ օրին մէկըր զաւկին՝ մօտուան դատապարտուած ըլլալն իմացուցէր էին անոր : Մայր, քոյր ու եղբայներ այս կրկնակ զատնազէտ հարուածներուն տակ՝ արցունք և հառաչանք ունէին միայն : Հեազհետէ իջնող մութին թանձրութեանը պատճառաւ, որոշակի ոչինչ էի նշմարած շուրջս, մինչեւ որ հասած էի վերի թաղ՝ ուր կը գտնուէր Միհրանի ծնողական յարկը : Սաչափը գիտէի ստոյգ, թէ շուկային միջուղիէն անցնելէս վերջ՝ գրէթէ

Տէօր-Նօյի շուկան եւ Ամանոսի կաթարը

անընդհատ պատերով շրջափակուած պարտէզներու քովէն, նարնջենիներու տակէն անցած էինք, վազու՛ն ջուրի

մը մերթ վրայէն ու մերթ առ եզերը : ևւ այսպէս , ըստ-
ուերներու , սոսափիւններու ևւ կարկաջներու մէջէն հա-
սած էինք Տէր Մելքոնեանց սգաւոր բնակարանը :

Կառքէն վար իջնելնուս՝ կ'իմանամ թէ Իսքէնաէրուն
ժանտատենդ էր ծագած ևւ ~~պարտաւոր~~ հաստատուած :
Լուրը սակայն ստուգութեան կը կարօտէր , և անոր վերջ-
նական ճշդումը կարելի պիտի ըլլար ընել առաւօտուն
միայն : Եթէ այս տարածայնութիւնն իրականանար , Իս-
քէնաէրունի ճամբան կը զոցուէր դէմս ևւ Ատանայի
ճամբան կը մնար ինձ բռնել նորէն , — երկօրեայ տաժանա-
գին ուղևորութիւն զոր կատարած էի մէն միայնակ՝
երկիւզներով ևւ անձուկներով , ևւ զոր վերստին ձեռք
առնել յուսահատական էր ինձ համար :

Ք Ա Ջ Ե Բ Ո Ի   Հ Ա Յ Բ Ե Ն Ի Ք Ը

19 Նոյեմբ.

Այգուն այգուն կ'արթըննամ , ջղագրգիւ տազնապի
մը մասնուած : Զարթիսում վիճակիս մէջ՝ ճիգը կ'ունենամ
իրականութեան անդրադառնալու : Իրաւ էր արդեօք ,
դարձեայ՝ կ'անձրեէր , տեղատարափ կ'անձրեէր , Հարաւի
հով մը լուսամուտները կը դզրդէր ևւ յորդառատ ջուրի
շխրատք մը կը վրդովէր աւօտի անդորրութիւնը : Ի՞նչ

սխախի ընէի եթէ թօնընկէցներէ բոլորովին խաթարուէին կառքի ա'րդէն ա'րուած պողոտաներն ու դերբուկները՝ ցեխի ու ջուրի լճացումներով, եւ այսպէս միանուագ փակուէր դէմս Ատանայի ուղին :

Մրտաբրոյի կը մօտենամ պատուհանին : Երեցածը կապարագոյն երկինք մըն է ուրիշ բարակ անձրեւ մը կը մազուէր մեղմօրէն : Բայց ջուրի շառաջածայն ազմուկը՝ հանդիպակաց դիէն հոսող ազրերակն է եղեր որուն չէի անդրադարձած նախորդ գիշեր, մութի, խոնջէնքի, եկող գացողներու եւ տխուր լուրերու թո՛նուրոհին մէջ :

Քանի մը ժամէն՝ Իսքէնտէրունի համար շրջող զըրոյցը ստուգութիւն է արդէն, և մենք չուելու համար կամայ ակամայ մեր ակնարկը կ'ստիպուինք ուղղելու դէպ 'ի այն կողմն ուսկից եկած էինք : Անհրաժեշտ է սակայն մի քիչ հանգիստ առնուլ, և կառապանս կը խոստանայ զիս վերադարցունել հետեւալ առտուն իսկ, եթէ երբեք անձրեւը չսաստկանայ :

Համակերպած՝ զիպուածին այս կերպ կարգադրութեան, կը մտադրեմ այցելել այդ մէկ երկու օրուան մէջ դպրոց, ևկեղեցի, որբանոց ու բոլոր այն վայրերն որոնք պատմական դարձած էին այլ ևս՝ վերջին փայլուն ինքնապաշտպանութեան առթիւ :

Մեր մօտերն է Միացեալին բացած դպրոցը, վերի թաղին ևկեղեցւոյն շրջափակին մէջ : Ընկերութեան կողմէ զրկուած երկու ուսուցիչներ ստանձնած են ահագին թուով ուսանողաց դաստիարակութեան գործը, հազիւ մէկ երկու տեղացի դասատուներ ունենալով իրենց արամադրութեան տակ՝ իրր օգնական :

Հոգեկան սիրտանք մըն է տեսել դպրոցականներու լեզէտը—Տէօրթ-Եօրի ապագայ այդ ներկայացուցիչք, —

ումանք չարվարաւոր, ուրիշներ ամուսններ չազած, մէկ քանիններ տարատով, և ամէնո՛ւն ձեռքը դիրքի ու տես-
րակի նեա՝ անխուսափելի կերպով նարինջ ու նարինջ :
Պարտէզն ուր տղաք իրենց զրօսանքի ժամերը կ'անցու-
նեն՝ ծածկուած է այդ պտուղին կեղեւներուն տակ :
Կայտառ գէմքեր ունին ամէնքն ալ, ժիր, մտացի աչ-
քերով . բայց ափսո՛ս որ մայրենի բարրատին գլխովին
անգիտակ՝ անձնուր տղայ շինականի կոչօ թուրքերէն
մը ունի յար իր շրթունքին վրայ : Ու ինչպէ՛ս չանդրա-
դառնալ նորէն դպրոցի աւագ դերին որ կոչուած է կա-
տարել վաղուան Հայութեան այս մատաղատի երամին մէջ :

Չանգակը կը նշէ . դաստմուտի ժամն է : Տղայոց
այդ մեծ զանգուածը մասերու բաժնուած է հիմայ : Խուժ-
բերէն մին դասատուի մը առաջնորդութեամբ եկեղեցի
կը մտնէ, չոն, գետինը ծալապատիկ նստելու եւ ուսա-
նելու . ուրիշներ կ'երթան առաջնորդարանին մէկ փոքրիկ
սենեակը . մնացեալ մասը կը քաշուի շրջափակին վրայ
բացուող դասարաններու պէս տեղեր մը՝ շարք շարք
զրասեղաններով, որոնք սակայն, — թէ՛ դասարան, թէ՛
զրասեղան, — շատ անձուկ կու գան ուսանող մանկու-
թեան այդ հոծ խոնու մին առջեւ : Տեղի այդ նեղուածքը
նկատի առնելուուն էր որ Չօք-Մարզուանցի երիտասարդ-
ներ ձեռնարկած էին մեծ ու փառաւոր վարժարանի մը
կառուցման . որ կիսաւարտ մնացած էր չոն, ժամին
քովիկը, Ջարդի ահեղ ուրականը կիլիկիոյ վերեւ շրջե-
լուն նեաեանօք : Ե՛րբ պիտի ըլլայ արդեօք այն օրն ուր
Չօք-Մարզուանցի սաներ իրենց նորակերտ դպրոցին սե-
մէն ներս մտնեն և չոն, մաքուր սրահներու մէջ, առատ
օդով և առատ լոյսով՝ աշխատին ու կրթուին :

Անպայման վիշտով մը կը լեցուիմ երբ փողոցի մը

ծայրը՝ չէնքէ մը ներս կը մտնեմ որուն «Աղջկանց վարժարան» անունը կու տան : Գետնի վրայ յարկ մը , օդու լոյս շատ դժուարաւ ընդունելու պայմաններու մէջ : Աւելին կայ . ութսունի մօտ աշակերտուհիներու հոգը յանձնուած Էջ՛կ վարժուհիի : Հէ՛ք ծնողներ , այն հաւատքն ունին թէ իրենց աղջիկները դպրոց յաճախելով բան կը սորվին . . . : Մէկ երկու փողոց վար , կրկին աղջկանց վարժարան մըն է այցելածս . հոն ալ յիսուն սանուհիներ կան՝ յանձնուած դարձեալ Էջ՛կ վարժուհիի խնամքին :

Հասած ենք վարի թաղ : Վարի ժամուն մօտերն ալ կայ մանչերու դպրոց մը : Հոն , այդ շրջափակին վրայ նայող չէնք մը կայ ուր նորոգութիւններ կը կատարուին և ուր քանի մը օրէն պիտի յամբուին արձանագրուած երկես ոտքեր , պաշտօնական բացումը կատարելու համար Սրբանոցին : Ընդունուելիք աղջիկ որբերու թուոյն համեմատ՝ վարժուհիներու ընտրութիւնը կ'ընենք , տեղացի ներկայացուցիչի մը խորհրդակցութեամբ , եւ կ'արձանագրենք անոնց գրինական պիտոյքը :

Անձրեւը դադրած է ալ , և արեւը գեղածիծաղ կ'երևի ասմազուն երկինքէն , մարգարտայեռ սաւանի մը վերածելով գետնի ցօղաթուրմ գալարիքը : Դպրոցէ դպրոց դեզերումներուս պահուն՝ չէի կրցած դեռ հիացմամբ գըրաւուիլ այս պատմական Տէօրք-Յօլի դիրքերով ու տեսարաններով , ծառերով , պատնէչներով ու քաջերով : Դաղաքին ամայի մէկ թիկունքին վրայ արձանացած՝ սխրանքով կը դիտեմ հիմայ շորս բոլորս :

— « Սա ալ ձինդի մէթէրիզն է » կը ձայնէ մէկը քօովէս , ցուցածասն երկարելով քիչ մը հեռուն՝ մարտկոցի ձև բանի մը ուղղութեամբ :

== ձինդի Մէթէրիզ . . .

— Այո՛, մեր գլխաւոր պաշտնէջներէն մին եղած է ասիկա, նշանաւոր «Թապիա» մը՝ ուրիշ հրացանի առաջին պայթիւնը լսուեցաւ պաշարման օրերուն, երբ խուժանը մեր վրայ յարձակած էր :

Այսքանը բաւական կ'ըլլայ որ մտովի փոխադրուիմ իսկոյն ~~չէր~~ եւ անոնց ցաւատանջ ու փառանջ վերջիլու մեներոյն ապրիմ քանի մը ժամեր : Ո՛հ, անգոհական ու զարհուրելի այդ օրերն որոնց մէջ բովանդակ Տէօրթ-Եօյլին անքուն աննկուն՝ ~~հաշ~~ զիմակալեր էր ժամէ ժամ . . . :

. . . Ապրիլ 2 ի առաւօտուն, ժամը ճիշդ 2 ին էր որ լուր հասած էր հոս թէ երկրին մէջ խլրտում կար, ահա որ և աննախընթաց խլրտում մը եզրայրասպան : Մերձակայ ազարակներու վրայ յարձակումներ կ'ըլլային, սպանութիւններ կը գործուէին հոս ու հոն : Ինչ էր աս, մահազին անսառաքութիւն : Շատ շտեկեր, ահա վիրաւոր հայ մըն է որ քաղաք կը հասնի հե՛ ՚ի հեւ, մազապո՛ւր փախած հեռակայ ազարակի մը մէջ ակզի ունեցող ջարդէն, եւ իբր ականատես վկայ, երկու ընկերներուն մօրթուրը կը գուժէ :

Սահմակեցունող է լուրը, բերաններ աքցանուած են անձուկէ : Ասանք չէ սակայն սպոժեւու : Պէտք է միջոցներ խորհիլ ~~ինչնպէս~~ ~~հարկ~~ ~~հարկ~~, պէտք է որոբիլ, պայքարիլ՝ ~~որչ~~ ~~հարկ~~ ~~հարկ~~ : Ու Տէօրթ-Եօյլ մէջն ու դուրսը մուսնափիկներ կը չրջին իսկ յն՝ ժողովուրդին ազդարարող թէ վայրկեանը վճռական էր հարկ անհրաժեշտ էր որ ամէն մարդ զէնքի զիմէր, փրկարար այդ գործիքին, քանի որ Մահուան ուրուն կերպարանք էր առեր յեղակարծ և ցցուեր Հայութեան առջեւ՝ քստմնելի ծառայութեամբ մը . . . :

Հայ գիւղացին դարուց 'ի վեր զէնք սուր չէր տեսած,
Դաշար թողուց, սուր հրացան բարձի ճեղ առաւ:

Ահարեկ ու վրդովուն, ժողովուրդը հրապարակն է
խմբուած: Ամէն ականողիք սարսափի եւ պակուցման
արտայայտութիւններ ունին, տղամարդիկ մտածկոտ,
ինքնամփոփ, իսկ կիներ՝ տարօրինակ գեղձումի մը
անձնատուր:

Կրկնակ ժողովներ կը գումարուին ծերերու եւ երի-
տասարդաց, խորհելու համար թէ ինչ պէտք էր ընել:
Որոշումը միահամուռ արուած է հուսկ ուրեմն, պէտք է
ճշդէճշդներ կանգնել, և շուտով, 'ի քթթեւ' լ ական:

Զարմանալի՛ քաղաք. իւրաքանչիւր սուռն արդէն
պարտէզի մէջ է շինուած, ամէն պարտէզ իր ամուր
պատն ունի, և պարտէզներու շարքն այսպէս կազմած է
պատնէշներ: Այսչափը շրաւեր սակայն: Երիտասարդ բա-
զուկներ աներեւակայելի արագութեամբ դործի ձեռնար-
կած են. կիներ իրենց մօտն են, տղաք նմանապէս:
Չեռքէ ձեռք կը խլաին, կը թոխն քարերը, հիստուած
պատեր վայրկենապէս հասակ կը նետեն, կը խցուին
փողոցի բերաններ, բացաստաններու մէջ խրամատներ
կը պեղուին, անպատասպար մնացած վայրեր քարի դէզեր կը
բրգտեան ու պատնէշներ կը կառուցաին յուրան յուրան:

Քար պէտք է, մի՛շտ քար: Ըւ Տէօրթմ-Եօլցին — փառք
Նախախնամողին, — առատօրէն ունի իր արամադրութեան
տակ: Տեսայ, մատներովս շօշափեցի զանոնք, փայլուն,
ողորկ ու վիթխարի գայլախազներ, դիրուտար չեղջա-
կոյտներ՝ խարակի բեկորներու *:

(*) Զօր-Մարզուան ինչպէս կ'ըսուի. ծովածոց եղած է ժա-
մանակին. յետոյ ծովն է որ փախ տուած է իբժէ կէս ժամու հե-
ռաւորուածամբ:

Պատնէշներու աշտարակումին հետ, բարիչ և արթնամիտ այս մարդիկ կ'զբաղին նաև իրենց զբօսի Օճագլըցիներու և Էօզէյրլիցիներու ազատագրութեան գործով, զանոնք իրենց մօտ կը փոխադրեն փութանակի, և ամէնքը մէկ կ'ըլլան երկու բլուրի մօտ պատկառելի բազմութիւն մը:

Միեռան Տէր Մեկոնեան՝ պաշարման միջոցին

Մինչև գիշերուան ժամը մէկ՝ քիչ շատ ամէն բան կարգադրուած է . մարակոցներու ետին՝ պահակները ծունր կրկնած կ'սպասեն սրտաթունդ , ակնդէտ ծկլտալով քարերու ծակոտիքէն :

Քաղաքին մէջ , պատահաբար պատանդ մնացող 57 թուրքերէն երկուքը կը զրկուին էրզին՝ Ասաֆ բաշայի մօտ , կառավարական պաշտպանութիւն մը խնդրելու համար օրինաւորապէս . բայց պատգամաւորք կը մնան անվերադարձ , և Տէօրթ-Եօլցիք՝ անպատասխանի :

Ան ասեն է որ — ժողովներու որոշումով — մութին մէջէն ճամբայ կ'ելլէ Միհրանիկ , երկու կարիճներու ընկերակցութեամբ Իսքէնտէրուն երթալու գաղտագողի ուղիներէ , (քանի որ ջարդարարներ կը վժային՝ ամենուրեք դարանամուտ) , օգնութիւն հայցելու համար հոն գանուող Եւրպ . հիւպատոսներէ :

Խաւարչտին է գիշերը : Քամի , փայլակ և անձրեւ աւելի՛ տաժանելի կը դարձունեն անոնց երթն ամայի ու մութ ճամբաներէ :

« Քիչ մը հեռուն լոյս մը կ'երեւի ծովափին վրայ ցուլացած : Փայասու Բերզն է ատիկա , ուրկէ դժոխային վայնասուններ կը բարձրանան հիմայ : Հոնդիւններն են ատոնք հայ բանտարկեալներու՝ մէկիկ մէկիկ մօրթուելու վրայ . . . :

Ականջը հողին փակցուցած՝ Միհրան ստէպ ստիպուած է պառկելու թաւուաներու վրայ , հովին շշուկը կարենա՛լ զանազանելու համար ոտնաձայնի աղմուկներէ :

Կը քալին , կը քալեն անոնք գայթ 'ի գայթ՝ ձախաստանի մը մէջերէն , երբեմն հալածական ճազարներու պէս արագ , երբեմն ողնիներու պէս զանգազազին : Բայց ճամբան չաւարտիր : Միհրան առ խարխափ գացած

ասեն՝ տեղ տեղ կ'ընայ, դիակներու բաղխելով, և հազիւ հազ կարող կ'ըլլայ ձեռնունայն վերադառնալ Տէօրթ-Եօլ, առանց Իսքէնտէրուն հասնելու, առ յաւէտ կորուսած ճամբու իր ընկերներն ալ :

Ամբողջ ժողովորդը մէ'կ սիրտ, մէ'կ հոգի եղած է : Մօտալուտ ազէտին մտածումն ինչ շուտ սեղմած ու կռած է զիրենք : Փոքր միւս ևս, և ա՛նա վաղորդա՛յնն է որ պիտի լուսնայ՝ մէջտեղ հանելու եղբրական թատերարեմը սա հեթանոս խաժամուժ ամբոխին որ գիշերն ՚ի բուն Չօք-Մարզուանի բուրբախքն է հսկած, զինեալ եւ սպառնացայտ :

Պէտք է ուտեստ հասցունել անոնց որոնց վիճակուած է հսկել քարերու ետեւ. պէտք է վառօդ հասցունել անոնց որոնք պիտի կռուին հայերու կեանքին փրկութեանը համար. պէտք է ամէն կերպով, ամէն միջոցներով թեթեւցունել տաժանքն անոնց որոնք պաշտօնն ունին թշնամին վանելու : Իրենց ամբարները տրամադրելի ըրած են ա՛յնքան բուխսիրտ կերպով օտար տեղերէ եկող հազարա՝ որ հայերու՝ Քէօր-Օղլուեան Իսքէնտէր, Չէք-մէեան Շիքրի, Գարա Եաղուպեան Եղբարք, Տէր Մելքոնեանք, Քիւշիւք Սարգիսեան հաճի Բակոր և որդիք, Պալեան գերդաստան ևն. ևն. :

Դեռ առաջին գիշերն է ասիկա դողի և անդոճի : Առաւօտեան դէմ ձիաւոր մը կը հասնի քաղաք և ողիկ ողիկ գալով կը պազատի Տէօրթ-Եօլը իններուն, որպէս զի կարելին ընեն օգնութեան հասնելու համար խեղճ Նաճառլըցիներուն * որոնք նոյն գիշեր կատաղի խուժանէ մը պաշարուած՝ ա՛նեղ դիմադրութիւն մը ըրած և թըշ-

(*) Նաճառլը՝ Համբոխէի դէմ գիւղ մը, Չօք-Մարզուանէ 9 ժամ հեռու՝ ժողկերէն :

ճամփին վայրկենական մէկ ցրուումէն օգտուելով յաջողած էին 'ի փախուստ աճապարելու դէպ 'ի Տէօրթ-Նօլ, ճամբան վերստին խուժանէն հալածական: Հարիւր տասը անուոր ժողովուրդ մըն էր եկողը: Կիներն ու փոքրիկները մէջերնին առնելով, արի նաճառլըցիք բոլորածեւ շղթայ մը ձեւացուցած՝ ալետատան կը խուժէին դաշտերէ վար, մոլեգին յառաջխաղացումով մը, իրենց թիկունքէն գրոհող ճիւղակներուն հետ մարանչելով անդու: Տակաւ կ'սպառէին գնդակները. ճամբան երկայն էր եւ խուժանը գամ քան զգամ կը մերձենար ու կ'ստուարանար: Անվրէպ մահն էր որ կու գար:

Օգնութեան ազաղակը թնդացեր էր սակայն Տէօրթ-Նօլի մարակոցներուն ետին: Խումբ մը քաջեր Միհրանի առաջնորդութեամբ կ'անցնէին սպառերէն դուրս, հեծեալ, զինեալ, արշաւելով կայծակնընթաց և խնդրուած օգնութիւնն ընծայելով հալածական եղբայրներու, 'ի գին ամէն հնարիմացութեան և զոհողութեան...:

Կէս օրի մօտ էր երբ ուժասպառ ու վիրաւոր նաճառլըցիներու խառնազանձը մուտ կը գործէր քաղաք, — — — — — Կողովներու մէջ գիզուած մանկիկներ, քանի մը երախայ մէկանց շալկըւորած կիներ, իյնալէ ելլելէ խոտուցներնին ցաւցուցած ծերեր, ճորճրրացող մամիկներ, ճակատներնին կասպած պատանիներ, աղջիկներ կարգ կարգ, — ամբողջ ցուցադրութիւն մը սոսկումի, վիշտի և թշուառութեան: Վէրքերէ արիւն կը հոսէր, աչքերէ արցունք, դէմքերէ կեղտ ու մուր: Բայց հասած էին վերջապէս Տէօրթ-Նօլ և ակաստան գտած, խնամուած, կերակրուած, — — — — — ճիշտ այն պահուն՝ ուր արեւը դեռ չխոնարհած՝ Փղշտացիներ իրենց յարձակումը կ'սկսէին քաղաքին վրայ,

վոհմակ վոհմակ ունեւձայն . . .

կոտորելու, քանդելու և ջարդելու մոլուցքովն արբշիւ :

Մարդկային մըջնահոծութիւն մըն է որ պատնէշնե-
րուն դիմաց կը խլրտի, կ'եռեկի, կ'առաջանայ ու կը
մռնչէ անդադար : Դեռ ո՛չ մէկ փամփուշտ արձակուած
է դարանակալ հայորդիներէ : Թող թշնամին թափէ՛ր
զայրոյթը, գնդա՛կ տեղար, պուս՛ր ու մօտենար. հայե-
րուն զէնքերը փոքր էին ու տկար, կապարներն ալ ան-
զօր՝ հնօտները հասնելու :

Եւ ա՜հա, սրուած իմաստուն նշանի մը վրայ, ճինլի
Մէթէրիզէն կը գօսգոսան հրազէնները, սոսկալի նա-
հանջի մը մասնելով թշնամին : Բայց վհատիլ չգի-
տեր ան . ճէպէլը Պէրէքէթի հրէշ կառավարիչին՝ Ասաֆի
բաշխած «մալզէր»ները պատուակա՛ն էին ու կապարներն
անթիւ անհամար . . . : Եւ այսպէս, երկուստեք, կատալի
հրացանաձգութիւնը տեսած էր մինչեւ գիշերուան ժամը
երեք . ծուխով ու բոմբիւններով լեցունելով բովանդակ
միջնօրտը :

Ապրիլ 3ը սակայն կոչուած էր և՛ս առաւել ահուկի
համայնապատկերի մը վրայ լուսնալու : Այս անգամ Չօք
Մարզուան միայն հիւսիս, արեւմտեան դիէնչէր որ յար-
ձակում կը կրէր, այլ ամենուստ՝ համահաւասար ուժ-
գնութեամբ, յոգնախուռն խուժանի մը կողմէ : Կապարի
թօնընկէց մըն էր որ ընդ առաւօտն կը տեղար դիմացէն,
մինչ Տէօրթ-Եօլցին զէնքի եւ ռազմամիթերքի իր ողոր-
մուկ պաշարն ունէր լող . բայց յոյսը, ցվե՛րջ՝ դիմադրե-
լու եւ յաղթահարելու յոյսը յար կը պլպլար ներսի դին,
քան զի մեծ էր հաւատքը զոր ունէր ան իր քարերուն
ու ծառերուն վրայ որոնք ամէն ռազմիկ և ամէն տանիք
ծածկած՝ գնդակներն իրե՛նք էին միայն ընդունող . և

երբ քարերը կը մնային անդրդուելի, անխլիրտ, անդին կապարակոծ ծառերէն կանանչ անձրե՛ւ մըն էր որ կը տեղաբարձ Բանապոսիկ, անողոք տերեւաթա՛փն էր ատիկա գարնանագեղ նարնջենիներուն՝ ճակատամարտի փոթորիկին տակ մէկէ՛ն ՚ի մէկ աշնանացած . . . : Սղարը կատարեալ էր ու մղուած կուր՝ արիւնահեղ :

Յանկարծ ազիտողորմ ճիշեր կը բարձրանան քաղաքին խորերէն : Լսեցէ՛ք, յուսահատ ազազա՛կն է կիններու և տղայոց՝ խմելիք ջուրին չգոյութիւնը դուժող . . . : Պաղ Պաշխէն եկող և Չօք-Մարգուանէն անցնող ականակիտ և յորդառատ ջուրը պատուական դադրա՛ծ էր հոսելէ : Գարա Քիսէի խուժանը վարող Ինճէ Արապ յաջողած էր հեռաւոր թումբերը խորտակել և ջուրին ընթացքն այլուր խտտօրեցունել :

Ո՛չ մէկ հոր կար, ո՛չ մէկ ջրամբար, ո՛չ մէկ ազբերակ քաղաքին մէջ համօրէն . ո՛չ ուրեք ջուրի մթերք, քանի որ Տէօրթ-Եօլցին սովորութիւնն ունէր ջուրի պէտքի պարագային՝ տունէն դուրս ելլելու և փողոցներուն մէջէն մշտահասան կարկաջող առուակի՛ն միայն դիմելու : Լուս՛ծ էր այդ առուակը . մաքուր քարերու գոգէն սորսորոզ արծաթի ջուրը չկա՛ր այլ ևս . վիմուտք, սուազ ու ջրուղի ցածքա՛ծ էին բոլորովին :

Ի՛նչ ընել պէտք էր : Վաղը քսան հազար մարդիկ ջո՛ւր պիտի պօռային . ծարաւը պատճառաբ պիտի դառնար, պատուքը՝ տանջանք, ու թշնամիին գնդակներն առ ոչինչ գրող հայորդին պիտի նուաճուէր և զգեանուէր հուսկ ուրեմն պատպակի ահեղ ներգործութեան տակ :

Գերագոյն որոշումը տրուած է : Պատնէշներէն դուրս պէտք էր նետուիլ, այս անգամ վեր, դէպ ՚ի լեռ մագլցիլ և հոն բանակող խուժանին հետ լանջք լանջքի կուռելով

կամ անէանալ եւ կամ ջուրին տիրանալ վերտօին :
Կ'ընտրուին անձնուէր, անձնուբաց քաջեր, ընդ որս եւ
Միհրան : Ստոյգ մահուան գի'րկն է որ պիտի գիմնն
ատենք, անհաւատար գուպար մըն է որ պիտի մղուի
Ամանոսի մէկ կողին վրայ, հաղարաւոր հայերու գո-
յութեան պահպանումն ապահովելու համար :

Քահանայ մը, « զինուոր Հայոց Վասուծոյ », այդ
մահասարսուռ բողէին կը մօտենայ քաջերուն եւ շուշփան
վերցունելով ձեռքի սկիւնին վրայէն՝ հազորդ կու տայ
անոնց : Ամէն սք ծունկ չոքած՝ աղօթքի մրմունջներ կը
բարձրացունէ երկիւղիւ եւ հաւատով, մինչ հազորդուողք
այդ սրտագին օրհնութեանց մէջ՝ աւելի քան երբեք ա-
րիացած կ'զգան ինքզինքնին : Համբոյրներ, « Հայր մեր » ներ,
փղձկումներ, մնաք-բարովի ձայնէր արտասուազին . . .
Հոպ'օն, ճանապարհ : Եւ ահա տասնեւհինգ հայդուկներ
կողմնակի արահետներէ հասած են լերան կուշտը, թըշ-
նամիին ետեն անցած եւ գայն գնդակելու դրազած :
Մի'եւնոյն վայրկեանին, վարէն, խորքի մարտկոցներէն
հրացանաձգութիւնը կը շարունակուի, այնպէս որ թըշ-
նամին կ'ստիպուի խկոյն գիրքը թողուլ եւ ՚ի փախուստ
չտապել . . . :

Յէտայինները շուտ շուտ կ'իջնեն սողոցներու անտա-
ռէն վար, առ սոս Ամանոսի, ու թեւերնին հանգրիճած՝
երջանիկ դրազումն ունին ջուրին խորտակեալ թուրերը
չիակելու : Առուն կարկաջահոս իր գնացքը կ'ուզէ
վերտօին դէպ ՚ի Տէօրթ-եօլ : Անսահման է ժողովուրդին
ուրախութիւնը . խելայեղօրէն ինկած ջուրին վրայ՝ կը
լեցունէ ան իր դոյլերը, թակոյկներն ու կուժերը, դարա-
լիբ կը լեցունէ շարունակ սովն ինչ որ անօթ է կամ կա-
րելի է անօթի վերածուիլ . անտուկ, արկղիկ, համբարոց :

Իսկ քաջորդիք ջուրին վերստացումէն անպայման սոնք՝ անվտանգ կը վերադառնան քաղաք ասպետական զնացքով մը, և փոխանակ հանդչելու՝ կ'երթան նորէն կայկայիլ պատնէշներուն ետև, իրենց պաշտօնին սկսելու համար:

Մէկ ժամ միայն տեսած էր սակայն, ափսոս, ժողովուրդին հրճուանքը, վասն զի փրփրած կատաղած խուժանը կրկի՞ն կասեցուցած էր ջուրին ընթացքը՝ ժամուան մը հեռաւորութեամբ փողբակներէ . . . : Այլ ևս անհնար էր վերստանալ զայն. ապարդիւն էր ամէն փորձ. հաւաքուած ջուրը պէտք էր խնայողութեամբ գործածել միայն:

Պաշարման, կռիւի, հրացանաձգութեան ու սարսափի օրեր իրարու կը յաջորդէին միշտ. ո՛չ մէկ նշոյլ յոյսի, դուրսէն ո՛չ մէկ օգնութեան հաւանականութիւն: Օճագլըցի թուրք մը միայն՝ Պայթար զատէ Հասան, — ճըշմարիտ բացատրութիւն մը իր շուրջ վիտացող համազգի կայէններուն մէջ, — կ'աջողէր հեռոհեռէ բերել և պատնէշներէն ներս մտցունել գիշերանց՝ հօթանասունի մօտ հայեր՝ զորս գաած էր առդին անդին, եմակներու մէջ կամ ժեռուտքներու ետև, բարբարական-սարսարական, նօթի ու կիսամեռ: Ու խորհիլ թէ վազրբու և բորենիներու գարշելի այդ ջոյիրներուն մէջ կրնայ գանուիլ եզեր Բռք Բը՝ իր կեանքն իսկ վտանգի դնող, հարստահարեալ հայերու փրկագործումին համար: Նոյն այդ վեհօգի թուրքը կը մատուցանէր դեռ Տէօրթ-Եօլի հայոց ա՛յնպիսի անգին ծառայութիւններ՝ որոնց քով ազատուած քանի մը տասնեակ անձերու կեանքն իսկ և իսկ ոչինչ կ'արժէր: Ենչսօր յարգանքով ու երախտագիտութեամբ բերան կ'առնէ Տէօրթ-Եօլցին « Պայթար զատէ » անունը:

Գիշեր մը նորէն շշուկ մը կը շրջէր մարտկոցի մը

քովերը : Ծանօթ է՝—էլ ինչէր կրցած պատասխանել
այն անձն որ ստուերի պէս նշմարուած էր քարերուն
դուրսի գին : Թափառական հայ մըն էր իրօք որ աչք
սուած մահը՝ հետու տեղուանքներէ սողն 'ի սող հասեր
էր մինչև հող : Ազգութիւնը ստուգելու համար Հայր-
մար մը դուրցել կու տան անոր , կ'ընդունուի ներս : Ժա-
մերո՞վ չէր կրցած խօսիլ խեղճը , լացած էր , խնդացած ,
յետոյ կովերու պէս բառաչած : Եւ երբ խելարերած էր ,
սկսած էր պատմել թէ ինք բնիկ Հասան-Պէյլիցի * մըն
էր , հրաշքո՞վ փրկուած Յի հողիներու այն խումբէն որ
գէպ 'ի Տէօրթ-Եօլ ճամբայ էր ինկած : Խումբը թշնամի-
ներէ հետապնդուած՝ քիչօրցեր էր երթալով , մինչև որ
Յի էն միայն ինք էր ողջ մնացեր , ապաւինած իր քա-
ջընթաց սրունքներուն և այն պաշտելի «նեախչ»ին որ կը
լեցուէր կը լեցուէր ու կը պարպուէր՝ բացաւայրերէ ,
գահաւանդներէ , պախաւէժ վիհերէ իր անձը թանդու-
ղած ստեն : Հէք շուտիկ երիտասարդ որ ճամբուն ըն-
թացքին՝ իր խօսեցեալին ձեռքէն բռնած՝ սուրացեր էր
ընդ երկար , բայց վերջապէս թշուառ առնակոյսը զգա-
ցեր էր որ գուճերը կը կթոտէին , վազելէն ու թասալէն
շունչը կը բռնուէր և մահուան թալուկը կու գար իր
իր մարմնոյն վրայ՝ սաստկապէս անողօք :

— « Կարողութիւն չմնաց վազելու , ո՛չ իսկ քալելու ,
կազկանձեր էր նէ : Ուստի կը նախընտրեմ մեռնիլ քո՛ւ
գնդակովդ , քան թէ գերի իյնալ սրտոնց ձեռքր : Յանուն
Աստուծոյ , մեռցո՛ւր , քուկին զէնքո՞վդ մեռցուր զիս

(*) Հասան-Պէյլիցի հայերէ շուտեր փոխած էին Խընտըճախ որ
երկրորդ Տէօրթ-Եօլ մըն էր դարձած , բնակիչներուն զիցցականակած
զինադրութեամբը :

ու փախի՛ր գնա՛ . . . : Նշանած ազան համակերպեր էր նոյնձեւտայն իր հոգեհաստորին սոսկալի հրամանին :

Ասդին՝ ճակատամարտը կը սաստկանար երթալով . ոգորումը բուռն էր ու պաշարումը՝ սոսկալի : Հարկ էր հնարքի դիմել , Իսքէնաէրուն լուր հասցունել հիւսպատաներուն , վիճակնին պարզել անոնց , քան զի կեանքը տանկի չէր այլ ևս . բայց ինչպէս երթալ մինչև հող : — Խորհուրդ մը կը յղանան Տէօրթ - Եօլցիք . դիւրատար նաւակ մը կը շինեն ու կը մտադրեն գիշերանց ծովեզր տանիլ , ջուր իջեցունել դայն և անո՛վ փութալ Իսքէնաէրուն : Չորս երիտասարդ ուսամբարձ ճամբայ կը հանեն կուրը , — քսան հազար հայերու կեանքին այդ փրկանօթը կամ դագա՛ղը նորակերտ , — և իրենց տրեխնեւրուն անազմուկ քայլափօխով կը յառաջեն դէպ 'ի ծովափ :

Անէ՛ծք . ամէն տանն ամայի եզող այդ կողմերը խուժանք լեցուած է հիմայ , գիշերն 'ի բուն անքուն և սպառնական . . . :

Երկրորդ հանելի՛ յուսախարութիւնն էր ասիկա զոր զայրագին կ'ողջունէին ոգի 'ի բոին միշտ պայքարող Տէօթ - Եօլցիք : Առաջինը՝ տեսնելնին . սպացուցանելնին է նախորդ օր , թէ իրենց կազապարն երով թափուած կապարն եր կրկին իրենց կը վերագառնային թշնամիին դէնքի փողերուն մէջէն . . . :

Հրամաններ , հրահանգներ կը արուին խկոյն՝ առժամապէս գումարուող ժողովներու կողմէ : Մարակոցներու հատեւ , քարակոյտերու և ծաւերու ստորտա դարանող հայեր պարաին հակել , աչալո՛ւրջ գանուիլ դանխլարար բոլոր անոնց վրայ որոնք պիտի ժաէին պատերէն դուրս սպրդիլ գիշերայն : Ժողովներու կեղակարծիքն արդարեւ կ'իրականանայ նոյն օրն իսկ , երբ պահակներ 'ի միման

կը նշմարեն երկու ստուերներ որ անձայն անշշուկ կը սողոսկին խրամէ մը դուրս և դէպ ՚ի թշնամիին կողմը կ'շտապեն : Օձիքնին ձեռք կու տան անդրէն և առօք փառօք կը բերուին : Երկու եզրայրներ են . ձեռուընին , գրպաններն ու ծոցերնին լի է գնդակներով , պաշարով և ուսեստեղէններով : Կը դանդաշեն , կը կակազեն , բայց կը խոստովանին վերջապէս թէ ՚ի դին չնչին գումարի մը՝ օրերո՞վ թշնամիին գոգն էին լեցուցած Տէօրթեօլցիներուն կապարները , զացած իմաց տուած էին նաւակ մը ծով փոխադրելու . ծրագրեր , ջուրը կտրելու գազափարը , թոււմբերուն գաղտամեսա խորշերը , բոլորը , բոլորը . . . : Սև մասնութիւնն իր գլուխն էր ցցած . ահա որ Յուդաներ երկու բիւր հայերու կեանքին հետ կը խաղաղին , ծովածառայ բնակչութիւն մը կ'աշխատէին բնաջրնջումի գատապարտել՝ քանի մը արենադոյն և արիւնի գին սակիներու փոխարէն . . . : Ե՞րբ արդէն մեր դէմը չենք ունեցած վասակներ , ամէն անգամ որ հայ ցեղն իր ճգնաժամային բուզէն է ապրած : Դարերու ընթացքին քանի՞ քանի՞ անգամներ չենք հետապնդուած միթէ հայադաւ . հրէշներէ , որ հիմակ ալ , արիւնի այս օրերուն՝ կեանքի համար մարտ մղող արիարանց այս մարդկանց շարքին մէջէն չեղէր վերստին սինլքօր մը , սպիրտա մը , ցածոգի արարած մը՝ Հայութիւնը փճացունելու լրբենի համարձակութեամբը սողորուն . . . : Այդ ջուխտ մը ճիւղակներուն կուրծքին կամ քունքին մխուելիք կապարը մեղք էր . քաջերու բազուկները շատ ի՛նչ էին անոնց պիղծ մարմիններուն դպչելու համար . տկար սեռին զայրո՞յթը միայն կը բաւէր գանոնք զգեանելու : Եւ ահա կիներ ու աղջիկներ քարերով կ'օպիճներով կը յարձակին վրանին և վայրկենապէս շանսատակ կը հանեն գանոնք :

Իրական մասնիրջներուն քով, տգէտ, տխմար ազգամիտաս անձեր ալ չէին գագրած գոյութիւն ունենալէ այդ օրերուն: Պաշարուամի վեցերորդ օրն էր, երբ «մուհապպէթճի»* Սուրբ Աննիկ կը պոռչըտար թէ Քրիստոս չէր զէնքէն, որ չէր զէնքէն, որ չէր զէնքէն: Ատոր կը ձայնակցէր գլխապետ մը՝ Սարգիս ազրար: Միհրան այդ ազազակն իմանալուն, կը խոյանայ վերջնոյն վրայ և մօրուքէն բռնելով կը հրամայէ անոր՝ անմիջապէս թշնամիին դէմ կլիկ ու իրր մարտկոց կանգնիլ հօն, քանի որ կարող էր էր չէր չէր արձակուած գնդակներն արհամահել: Ողորմելին զզջացած է արդէն ըսածին վրայ: Պաղանի տեղեր պահուըտող «մուհապպէթճի»ներ դուրս կը հանուին և կ'աշխատցուին շարաշար, անոնց պինդ գլուխներուն մէջ մտցունելու համար սա գազափարը թէ «ո՛չ միայն ազօթիւք կեցցէ մարդ, այլ և... զէնքով:

Անգին Ասաֆի մեծ գործունէութեան մէջ էր. մալդէրներու և փամփուշաներու առատ մթերքովը յղփացած՝ նոր նոր ջոկատներ Չօք-Մարդուանի վրայ կը զրկէր անգազար. սուտի, կեղծիքի ու նենգի կը զիմէր, դառու խարդաւանանք կը նիւթէր, հրէշային ծրագիրնե՛ր կը յղանար ամէն վայրկեան: Օր մըն ալ յանկարծ լուր կը զրկէր թէ ջուրը պիտի վերագարձունէր Տէօրթ-Յօլցիներուն, պայմանաւ որ անոնք ալ իրեն յանձնէին հօն մնացող թուրքերը: Սև կարծիք մը արմատացած էր իր մէջ

(*) «Մուհապպէթճի»-ութիւնն արտաոց ազանդ մըն է որուն հիմնադիրներն եղած են վերոյիշեալ երկու անձինք: Ամայի վայրեր կը քաշուին ազանդուորք. ծակուծուկ տեղեր կը մտնեն սողմելու համար: Ամուսնութիւնը բացարձակապէս արգիլուած է նոյն ազանդին հետեղաց համար: Եթէ պատահի որ ամուսնացեալ մը անգամակցի իրենց, պարտի զգոյշ կենալ գաւակ ունենալէ:

թէ 'ի դիպահոջ կեցող այդ անձինք կեղեքուած , պրզ-
ծուած կամ մնացուած էին հայերէ . մինչդեռ խեղճ ժո-
ղովուրդը — հաւատարիմ վեհանձնութեան եւ հիւրոյթ քի
մէջ իր դարաւոր համբախն , — ինքզինքէն զրկելով
զանոնք էր կերակրած , ջուրի ողորմուկ պաշարէն մեծա-
գոյն բաժինն անոնց էր հանած , կարծես գլխովին ար-
գարացուցած ըլլալու համար « էմանէթէ խըյանէթիլիք
օլմազ » թուրք առածը : Պատանդ մնացող այդ թուր-
քերը վերջապէս յանձնուեր էին Ասաֆի , բայց ջուրը
չէր եկեր նորէն : Դեռ եւ անյազ իր շարամէտ դիտումնե-
րուն մէջ , լուր կը տարածէր Ասաֆ ամէն կողմ թէ
Տէօրթ-Եօլցիք ապստամբեր էին . ուստի զօրք կը խնդրէր
կատալարութենէն , զանոնք նուաճելու համար :

Ագրիլ Տին , երեկոյեան գէտ , սե կէտ մը նշմարուած
էր հեռուները , Միջերկրականի միապագաղ ջուրերուն
վրայ : Այդ կէտը կը մեծնար , նաւու մը կերպարանքը կ'առ-
նէր եւ Տէօրթ-Եօլի ուղղութեամբ ծովեզր կը մօտենար :

Յոյսի եւ ուրախութեան սարսուռ մը կ'անցնի
պաշարեալ ժողովուրդին ներսէն . սիրտեր կը արօփեն ,
գէտքեր կը ժպտին : Օգնութիւն մըն էր անշուշտ որ կը
հասնէր յանկարծուստ տարաշխարհէ , ովկիանոսներէ :
Անգլիական « Տիանա » շոգենաւն էր անիկա :

Հրացանաձգութիւնը կը դադրի երկուստեք : Մարդեր
կ'ելլեն նաւէն՝ զինուորականի համազգեստով եւ եկեղե-
ցականի տարազով : Լուր կը հասնի Տէօրթ-Եօլ , քանի մը
մարդիկ զրկելու բանակցութեան համար՝ որ կը կատար-
ուի ծովեզրը , Չայլը գիւղին մէջ : Կ'առաջարկուի հայոց՝
զինաթափ ըլլալ եւ Միհրանիկը յանձնել , փոխարէն ստա-
նալու համար ջուր , ազատութիւն ու խաղաղութիւն :

Խոստումի դրժումներ չա՛տ տեսած էր Տէօրթ-Եօլցին .

չէր կրնար գիտակցարար իր վիզը դնել նորէն թշնամիին սուրերուն տակ . անընդունելի էր այդ պայմանը : Պատուիրակներէն Փէլիթէքեան Պետրոս կը պատասխանէ . « Մենք չէ՛ թէ ուզած անձերնիդ , այլ յետին ձե՛րն իսկ չենք կարող յանձնել . ձեզի խօսուածին պէս ապստամբներ չենք մենք . . . » : Բանակցութեան եկողներ նոյնութեամբ կը մեկնին :

« Տրանա » ցուկը դարձուցած՝ իր ճամբան կը շարունակէ դարձնալ բաց ծովերուն մէջ , քաղաքակիրթ ազգաց իր ներկայացուցիչներով անհոգ , անզգած՝ տարարախա Հայուն այդ գերագոյն ճգնաժամին հանդէպ . մինչ ասոյն հրացանաձգութիւնը սկսած է արդէն , ամէն ատենէ աւելի ուժգին ու կատաղի :

Ճգնաժամ . ճիշդ բառն էր ասիկա : Ապրիլ 22-ը հոգեւոր էր . կեանքի փրկութեան կանխնքն էր որ կ'առկայձէր ու կ'սպառնար շիջանելու : Թշնամիէն արձակուած գնդակներ գուրգուրանքով կը հաւաքուէին ծառերու և քարերու տակէ , և արօյրէ ու պղինձէ ամաններու միացած՝ կը ձուլուէին անդադար՝ գնդակի վերածուելու համար : Մշտապահանջ պէտքին առջեւ կը սակաւէր ու կ'սպառէր սակայն ամէն ինչ որ մետաղ էր . դիմացէն կռուող բազուկները կ'ուժոյնային , և օրերու մահազին անհետացման հետ՝ օգնութեան յոյսն ալ կ'անհետէր սիրտերէ :

Կարգը կիներունն էր հիմայ որ մարտկոցներու շուրջ երթային պարսպունել իրենց ուղեորութիւնը , խրախոյսն ու եռանդը :— « Մի՛ վհատիք , եղբայրներ , եթէ գնդակները հասնին , մենք քարերով կը փախցունենք թշնամին . . . » կը գոչէին անոնք միարեբան . ու իրենց ձայնը նոր օյժով մը կը գինէր քաջերը՝ ցլերջ աննուած մնալու համար :— Ապրիլ 14 ի իրիկունը հորիզոնին վրայ

սեւ կէտ մըն էր որ կը նշմարուէր կրկին . օսմանեան յաճանաւ մըն էր եկողը : Ամէն ակնկալութենէ յուսախար եղող Տէօրթ-Եօլցին բնական էր որ խանդավառութեամբ չընդունէր անոր երեւումը : Նոր առա՞մ մը ունէին արդեօք բեմադրելիք :

Այս անգամ սակայն 500 օսմ . զօրքերու նեա ցամաք կ'ելլէ նաև . ամերիկացին Մսթըր Բէնէտի , ներկայացուցիչ զրկուած Իսթէնտէրունի շորս նիւպատօսներու կողմէ : Յաջորդ առաւօտուն , առա՞նց զինաթափ ըլլալու առաջարկի , երկուստեք եզած համաձայնութեամբ մը՝ Տէօրթ-Եօլ կը վերադառնար ջուրը , զօրանոցը կը յանձնուէր օսմ . զօրքերու և Մր . Բէնէտիի գերմարդկային ջանքերուն շնորհիւ՝ խուժանը կը ցրուէր տակաւ առ տակաւ : Փրկարար դեր մըն էր այդ մարդուն կատարածը : Ինք չէր մնկնած Տէօրթ-Եօլէ , ցորչափ չէր ողջունած քաղաքին խաղաղութեան ամբողջովին տիրելը : Ի՞նչ ուրախութիւն էր ան , երբ ջուրը միւսանգամ կը հոսէր նարնջնիններուն տակէն , և մեծ ու պղտիկ ինկած անոր հոսանքին վրայ՝ օրերէ՛ ՚ի վեր ցամաքած իրենց քիմքերը կը թրջէին : Անպարագրելի ի՞նչ երանութիւն էր ան , երբ հրացանի բոմբիւնը չէր լսուեր այլ ևս , ու գիշերային անդորրաւէտ քունը կը փակէր աչքերը :

Բայց Տէօրթ-Եօլցիին սարսափը չէր վերջ գտած տակաւին . անիկա մեծ պատուհաս մըն ալ ունէր անցունելիք : Ապրիլ 29ի երեկոյին , Բու՛նի Չալուչ անուն Սկիւտարցի մի ոմն հասարակ զինուոր , Չօք-Մարդու անի հազարապետին կողմէ լաւ մը գինովցած՝ կ'սկսէր դէնք պարպել զօրանոցին վրայ , պարզապէս կարծել տալու զխուժմով թէ Հայերն սպստամբած էին նորէն . . . : Եւ ա՛հա , անձրևայոյզ օդով մը , փայլակի և որոտումներու նեա՝ կը գոռան թնդա-

նօթները քաղաքին վրայ ու գնդակներ կ'արձակուին անհամար փողերէ : Ընդհանուր է անդոհը Տէօրթ-Եօլլի մէջ և խուճապն աննկարագրելի : Խելացեղ, դիւանար, թաքստոցներ կ'որոնէ ժողովուրդը . լեռներն ու անտառները կը փախչին կրկեր . ումրահար կ'ըլլայ մայր մը իր երկու զաւակներով , հինգ մանուկներ օտքի տակ կ'երթան : Ու Տէօրթ-Եօլլիին որ երկու շարաթուան պաշարումի ատեն 3 մեռեալ և 5 վիրաւոր միայն ունեցեր էր , քանի մը ժամուան մէջ կ'ունենար 8 մեռեալ . . . :

Ումրակոծումը կը շարունակուէր , փամփուշտներն անվերջ կը տեղային քաղաքին վրայ : 'Ի պատասխանի , ո՛չ մէկ հրացանաձգութիւն Տէօրթ-Եօլլիներու կողմէ : Հայոց այս իմաստուն վարժունքը հազարապետին գործին չէր եկած երբեք . տակաւին «կեալուր» ջարդած չունէր ինքը . նպատակն էր նենգամիտ միջոցով մը Հայերը պատասխանատու , յանցաւոր հանել ու կտորածի փողը հնչեցունել իսկոյն : Ակնյայտ կ'երևէր դաւաճանութիւնը . սպաներ , ստորադաս անձեր բողոքի ձայնը կը բարձրացունեն հուսկ ապա իրենց պետին ապօրէն ընթացքին դէմ , լուսթեան դատապարտելով հրետանի և հրացան : Ու իրր նոխազ քառութեան՝ հազարապետին վայրագութեան , Բուհի Չափուչ կախազան կը բարձրանայ նոյնհետայն :

Հեռեեալ օր , երբ Ֆրնս . , անգլ . ու իտալ . հիւպատոսներ Չօք-Մարզուան եկած՝ կը տեսնեն քաղաքին աւերեալ մասն ու անթաղ դիակները ու ումրերէն ամխացած մանկիկներու , կը հաւտացունեն անօնց թէ պատճառը Բուհի Չափուչն էր , որ ահա չուանին ծայրն էր , իր արժանաւոր պատիժը գտած . . . : Արդարութիւնը գործադրուած էր , սա ամենուրեք տիրող Արդարութիւնը . . . :

Որքան կը թարթափէի անցեալի յիշատակներու մէջ, հիացումս ա՛յնքան կ'աւելնար այս մարդոց մասին որոնք գիտցած էին հերոսաբար պաշտպանել ինքզինքնին, իրենց բնասնիրքներն ու հարեան գիւղերու հազարաւոր հայ բնակչաց կեանքը, գիտցած էին կռուիլ անվնաս և անպարտելի մնալ 15օրեայ իրենց թունա դիմադրութեամբ:

Եւ ի՞նչ էր ըրած Տէօրթ-Եօլցին. — Խռչչէ՛ք դռնդռն: «Կարելի չէ վիճիլ որ ամէն քաղաքական ընկերութեան առաջին օրէնքն է ինքզինքը փրկելը»: մեծ օրէնագէտներու ամենապարզ վճիռն է ասիկա: «Գերագոյն օրէնքն ինքզինքը փրկելն է» ըսած է Կիկերոն: Տարբեր բան մը չէր Տէօրթ-Եօլցիներուն ըրածն ալ:

«Նուիրական օրէնք մը կայ, — հանուր մարդկութեան կ'ուսուցանէ դարձեալ Կիկերոն, — օրէնք՝ չգրուած, բայց որ ծնաւ մարդուն հետ, օրէնք կանխագոյն օրէնագէտներէն, աւանդութենէն, բոլոր գիրքերէն, զոր բնութիւնը մեզ ընծայեց՝ քանդակուած իր անմահ օրինագիրքին մէջ ուրկէ մենք քաղեցինք զայն, օրէնք նուա՛գ ուսումնասիրուած քան զգացուած, նուա՛գ սերտուած քան զուշակուած: Այդ օրէնքը մեզ կը գոչէ. — Ամենամեծ վտանգի մը պահուն, պատրաստուած նենգով կամ բռնութեամբ, ընչասիրութեան կամ ասելութեան դաշոյնին ներքեւ, Ի՛նչ-Ի՛նչ-Ի՛նչ-Ի՛նչ-Ի՛նչ զի՛նչ շէ՛նչ-՞՞՞ է»: Ու Տէօրթ-Եօլցին օրէնքին համաձայն էր շարժեր, երբ պաշտպաներ էր իր և իրեններուն անձը:

Օրինագիրքին դիմենք նորէն. «Ու նախայարձակութեան անիրաւութիւնն ա՛յնքան իրաւունքներ կուտայ զո՛հին, որ նախայարձակը չկրնար վկայութեան բերել օրինաւոր պաշտպանութեան բացառութիւնը, չքմեղելու համար բռնութիւններ ընդդէմ անո՛ր որ կը հար-

կազմուի ինքզինքը պաշտպանելու հարկին, նոյն իսկ չափազանցութեամբ» : Բայց Տէօրթ-Եօլցին չափազանցութեան իսկ չէր գիմած և չափ օրինաւոր կերպով ինքզինքը պաշտպանած՝ իր նախայարձակներուն, այդ ախարոյզ խուժանին դէմ :

Հարցունենք դարձեալ : Ուրիշ ինչ էր ըրած Տէօրթ-Եօլցին . — Օճագլըցիներուն և Նաճաուլըցիներուն օգնութեան էր փութացած : «Ո՛հ, ինչ գեղեցիկ շարժում մըն է, — կը գոչէ անգլիացի մեծանուն իմաստասէր-իրաււարանը՝ Պէնթհամ, — որ մեզ կը մոռցունէ անձին « փտանդն ու զմեզ կը վազցունէ՝ հասնելու մեծ փտանդի մը առաջին աղաղակներուն : Օրէնքը պարտի զգուշաւոր նալ տկարացունելէ քաջասրտութեան և մարդասիրութեան մէջ եղած այդ վեհանձն միտօրութիւնը : Օրէնքը « շատ աղէկ բան մը ըրած կ'ըլլայ եթէ մեծարէ ու վարձատրէ զանի՛ որ ատենակալի պաշտօնը կը կատարէ հարըստահարեալին շնորհիւ : Շատ կարեւոր կ'ըլլայ հասարակաց փրկութիւնն եթէ ամէն մարդ ինքզինքը նկատէ իրր բնական պաշտպան ուրիշ ամէն մարդու » : Օրէնքը սակայն ինչ ըրած էր այն մարդոց որոնք փութացած էին իրենց նմաններուն օգնութեան, և Ինքնապաշտպանութեան բնական իրաւունքին գիմած էին . — Բանտ նետած, խարազանած ու շղթայած էր զանոնք, Տ. Կէորգեան Սահակ քահանան, Տէր Մելքոնեան Միհրան ու Փէլթէքեան Պետրոս :

Եւ ամէն անգամ որ նախկին պաշտօնանկ երկու Պատերազմական Ատենաններու անդամներ իրրեւ նոր Պիղատոսք կը դատէին այդ չէք Նազովըցիները, ձաղկումի, չրուշակի և հարցաքննութեանց խտտութեան ենթարկելով զանոնք, Սաղմոսերգուին խօսքն էր որ կու գար պատշաճիլ այդ եղկելիներուն .

այն կարօտ այրիներուն եւ որբերուն որոնք վասնզի օր
ձը եկան լեցուիլ Չօք-Մարզուանի մէջ և ս'լ չկրցան ելլել
անկէ դուրս, գոյքերնին թալանուած եւ տուներնին
ամբողջ հրդեհուած ըլլալով . . . :

Ա Ռ Ա Ք Ե Ա Լ Ի Ն Ծ Ն Ն Դ Ա Վ Ա Յ Ր Ը

22 Նոյեմբ.

Տէօրթ-Եօլէ Ատանա դարձիս, կ'որոշնք միասին
երթալ Տարսոն: Ազատեան Արուսեակ որ իրբեւ մանկա-
պարտիզպանուհի պաշտօնավարած էր հոն երկու տարի,
անշուշտ լաւ կը ճանչնար տեղացի հայութիւնը, դպրոցն
ու եկեղեցին, անոր պատմական վայրերը, մանաւանդ ա-
կանատես՝ Տարսոնի ջարդերուն ու հրդեհին, գիտէր անոր
մահասարսուռ վայրկեաններն ու մոխրապումի ողբագին
պատմութիւնը:

Կիրակի առաւօտ մըն է, երբ ինք Մէրսինէն — ուր
կը պաշտօնավարէ հիմայ, — իսկ ես Ատանայէն գալով,
զիրար կը գտնենք կայարանին մէջ, ուրկէ կ'ուղղուինք
դէպ 'ի ներս:

Մխացոյ մոխրակոյտերու քովէն, փրփրած խու-
ժանի մը ահարկու մռնչիւններուն մէջ և անոր արիւն
կաթոյ նայուածքներուն տակ, մահուան ու կեանքի մէջ
տարութերող բոպէի՛ մը փախուստ տուած էր ան Տար-

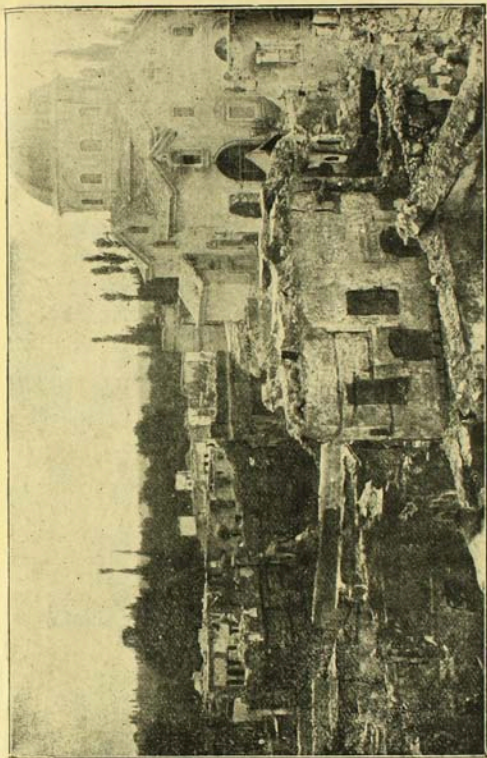
սոնէն , դողդոջ և ուժասպառ , և հիմայ , մի քանի ամիսներու հողովումէ մը վերջ , առաջին անգամն էր որ կը վերագտնար սարսափով լքած իր պաշտօնավայրը :

... Անցած էին քյունական թաղէն և ամերիկեան վարժարանի լայն ու մաքուր փողոցէն . դեռ ո՛չ մէկ հետք քանդումի : Սիրտերնիս կը տրօփէր սակայն ուժգին . կը մօտենայինք անշուշտ Աղէտավայրին , պիտի տեսնէինք անշքացած , կործանուած բոյները կիլիկեցի մեր չուառ քոյրերուն ու եղբայրներուն , կրկին հանդիսատես պիտի ըլլայինք վայրերու՝ ուր Հայութեան Մառը ճիւղակոտոր եղած՝ իր ոստերէն արիւնէ արցճւնք էր կաթեցուցած . ականջալուր պիտի ըլլայինք վերստին կոտորածի ազելսարչ պատմութեանց :

Հո՛ս ալ նոյն աւաչը , նո՛յն հատաչը , նո՛յն կոծը լալազին , վհատութեան եւ անձկութեան նո՛յն նուպան որով տոչորուած՝ կը հեծէր կիլիկեան միսս աւերեալ վայրերու Հայութիւնը : Նո՛յն կործանարար թաթը պտըտած էր ամենուրեք : Ինչպէ՛ս չիշել հիմայ սա խօսքը զոր կարծես հայոց թշնամի եւ անոնց կերտածը միշտ քանդելու պատրաստ այս խուժանին համա՛ր գրած ըլլար Պուալօ .

Comme on voit les frelons, troupe lâche et stérile,
Aller piller le miel que l'abeille distille.

Հարկ չկար ուղեկցիս հարցունելու թէ ո՞ւր էր Հայոց թաղը . քանի որ փլատակներու աշխարհը կ'սկսէինք մտնել : Քարեր ու քարե՛ր համասփիւռ , իրենց թաւալգլոր ու սմքած շեղջակոյտին մէջ խտացունելով ամբողջ եղերերգը՝ քանդումի սեւ օրերուն : Ինչպէ՛ս հնար եղած էր այդքան ամբակուռ շէնքեր հրդեհել , այդքան պինդ հիւսուած պատեր հիմն 'ի վեր տապալել . . . : Հինգ հարիւրէ աւելի տուն՝ աւեր աւերակ . . . :

Ս. Ասուածաժին Նկեղեցին եւ շաւրակ Տարսնի

Միակ շէնք մը սակայն կը բարձրանայ այս ընդհանուր աւերածութեան մէջէն, միակ շէնք մը կանգուն կը մնայ՝ իբրև տխտանեան ամբակուռ վկայ անցեալ շքեղութեանց, իբրև սգատխուր հանդիսատես իր շուրջի բարբարոս կործանումին . . . : Եկեղեցին է ան, վեհափառ ու գեղակերտ :

Քանի՞ երրորդ կործանումն էր այս գեղեցիկն Տարսնի, երբեմնի բազմամարդ ու բարգաւաճ մայրաքաղաքին Ռուբինեանց, քանի՞ երրորդ անգամն էր որ բոցերու կը մասնէին զայն և անոր զաւակները՝ չարաչար կը կոտորուէին . . . :

Երևակայութեանս առջեւ կը պատկերանար Լեւոն Գ. գթած և մարդասէր արքան, որ սուրի եւ հուրի օրերէ վերջ իր գանձերը կը բանար հարուածեալ ժողովրդեան առջեւ, անոր նպաստ կը բաշխէր, անոր աւերեալ շէնքերը կը նորոգէր և աիտիել կը ջանար թշուառ քաղքենիներ որ Եգիպտոսի սուլթաններէն հարստահարեալ՝ կը մնային անպատասպար : Ո՛վ պիտի ձեռք կարկառէր կեանքի այդ շէք նաւարեկեալներուն՝ լաստի բեկորէ՛ մը իսկ զուրկ . . . :

Դէմ առ դէմ կու գանք երկսեռ մանկութեան մը, որ յաւարտ պատարագի՝ եկեղեցիէն դուրս խուժած է, իր կիրակնաւուր տարազին մէջ իսկ խեղճ ու արգահատական : Սիրուն, անմեղուկ պղտիկներ են ամէնքն ալ, — կիլիկեան երբեմնի այդ փառապանծ մայրաքաղաքին բնակչութեան ձագուկները, վերջին վայրագութիւններէն մազապուր ճողոպրած խլեակները բոլոր :

՛Ի տես այսքան աւերումի, ՛ի տես այս հրեշտակային

դէմքերուն, յանկարծ ընկերուհիս կը փղձկի դառնօրէն, կը հեկեկայ գալարող ցաւի մը հզօր թափովը. — սիրտի անզուսպ զեղում մը՝ զոր անհնար է երեւակայել: Պըզտիկները շուրջը խմբուած են. իր զաւակներն են անոնք, իր շարաշար աշխատանքի պտուղները, բոլորն ալ դարումար եղած: Օրիորդը հազիւ կրցած է արցունքը սրբել, ու հիմայ զբաղած է զանոնք գգուելու. Լեւոնիկը, Տիրանն, Արաքսին, ամբողջ այս տարմը բունազիրկ թըռչնիկներու: Մորմոքալի հարցումներ ամէնուն. ծնողքնին ո՞ղջ էին, իրենք ո՞ր դպրոցը կ'երթային: Հայու դպրոց յաճախող այդ տղեկները հիմայ ցրուած՝ օտար վարժարաններու նստարանները լեցուցած էին: Եւ երեւակայել խոցոտող վիշտն ընկերուհւոյս որ այս բոլորին վրայ ա՛յնքան գուրգուրացած էր, սիրտու մի՛տք էր մաշեցուցած՝ զանոնք Հայու զաւակներ պատրաստելու համար...:

— «Յաւալի բան է, խի՛ստ ցաւալի է մեր վիճակը» կը յարէ յուզուած շեշտով մը Գանձապետեան Սարգիս, հոգաբարձութեան ատենապետն որուն տեղեկութիւն կը հարցունենք դպրոցի մասին. «Մեր տղաքը դժբախտեղած են: Իրաւ է թէ շնորհիւ ինքնապաշտպանութեան և կամ եւրոպական հաստատութիւններ ապաստանելով, հազիւ 150 հոգիի չափ անձի կորուստ ունեցանք, — առանց շրջակաները մէջը հաշուելու, — բայց նիւթական կորուստնիս խիստ մեծ է. խեղճ են տղաքնիս, ո՛չ դպրոց ունինք, ոչ վարժապետ, ո՛չ դրամ, ո՛չ վարժուհի: Տղայոց մէկ մասը կը յաճախէ օտար վարժարան. իսկ անոնք որ պահանջուած պզտիկ գումարն ալ չեն կրնար տալ՝ ստիպուած են փողոցները թափառելու: Դպրո՛ց բացէք մեզի, կ'ազալեմ. ըսէ՛ք ձեր Լ՛նկերութեան, դպրո՛ց բացէք: Յանուն Տարսոնի մանկութեան, կը պաղատիմ ձեր ըն-

կերուհիներուն, դպրոց բացէք մեզի, ատով մեծագոյն բարիքն ըրած պիտի ըլլաք» : *

«Դպրոց, դպրոց բացէք մեզի» : Այսպէ՛ս կ'աղա-
ղակէ Կիլիկիոյ տարաբախտ հայութիւնը՝ ջարդի, կողո-
պուտի և սարսափի օրերը հազիւ անցուցած և այն ի՛նչ
սպիացուցած իր սիրտի արիւնոտ վէրքերը :

Երբ ժողովուրդ մը, դեռ սուգը սրտին և արցունքը
աչքին, չապահոված իր ամենօրեայ հացը՝ «դպրոց» կ'ա-
ղաղակէ միայն, բարոյական կորովի մը վսեմ ապացոյցը
տուած կ'ըլլայ արդարեւ : Եւ ինչո՞ւ վհատիլ . այդ կորո՞վն
է որ պիտի վեր առնէ զինք իր ինկածութենէն, բարձրացու-
նելով նաև իր շէնքերն ալ, իր կործանուած պատիւն ալ :

Դպրոցի համար եղած այս խանդաղատալից վերա-
բերումը լոյսի գաղջ հոսանք մը կ'իջեցունէ վրդովուն
սիրտէս ներս, և աւերակներու այդ կոյտին մէջ, չքա-
ւորութեան պատկերներու զիմաց՝ հոգիս կը թուի գտած
ըլլալ սփոփանքի կուռն մը խաղաղաւէտ :

*

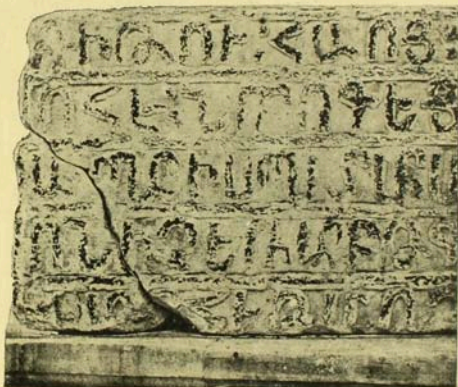
— «Աւերակներէ դուրս, — կ'առաջարկէ մեզ գան-
ձապետեան, իր բարի ու ազնիւ մարդու փափկանկա-
տութեամբ, — քիչ մըն ալ երթանք տեսնել, եթէ կը
փափաքիք, մեր քաղքին փառքերը, Թարսուսի թան-
կագին հուսթիւնները» :

Ինչպէ՛ս չփափաքէինք : Ո՞վ չէր իմացած անունը
Պօղոս առաքեալի ծննդավայրին, Տարսոնը՝ Կիւղնոս
գետի ափանց վրայ հիմնուած՝ վաղնչական քաղաքներէն

(*) Ուրախ ենք որ Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկ-ը բացաւ 1910
փետրվարին՝ խնդրուած աղջկանց դպրոցը, զրկելով հոն կարող մանկա-
վարժուհի Օր. Սիրանոյշ Ուկանը, գոհացում տալով այսպէս Թարսուսի
Հայոց բաղձանքին :

մին աշխարհիս : Իր հնութեան ապացոյցը չէին կազմեր արդէն պատմագիրներու այլ ընդ այլոյ վարկածները : Ոմանք Յունաց , ուրիշներ Ասորեստանցոց Սարգանարազ թագաւորին կամ Շամիրամ դժխոյին կը վերագրէին այս քաղաքին հիմնուիլը : Եւ այսպէս , դարուց 'ի դարս , ազգերէ ազգ փոխանցուած էր ան ու եկած հասած մինչեւ մեր օրերը : Երրորդ դարուն ապրող հուշակատր հետտր երմոզինեայ և Աթենոզորի հայրենիքն էր ան , հուսկ ուրեմն պանծալի մայրաքաղաքը կիլիկեան արքայից ,

ուր Լեւոն Բ . թագաւոր կ'օծուէր , ընծաներ ընդունելով աշխարհիս չորս ծագերէն , եւ իր լուսամիտ , ժողովրդաւէր ու վեհանձն վեհապետի հանգամանքով բարիք մը

կը դառնար իր երկրին և հարեան ժողովրդեան : Եւ դեռ պանծալի շարքը կար կոստանդիններու , Օշիններու , Հեթումներու ևւ այլոց :

*

Կը հասնինք «Փանճրզ Գարու» որ Տարսոնի հին պարիսպին արեւմտեան դռնն է , փլուզումէ կորացած ու կամարակապ , արդիւնք հայկական ճարտարապետութեան , կառուցուած՝ Հեթում Ա . ի օրով : Այդ դռնին վրայէն կէս մէթր մնծութեամբ վէժ մը հանուած եւ պահուած է Հայոց եկեղեցին , վրան յետագայ արձանագրութեամբ ,

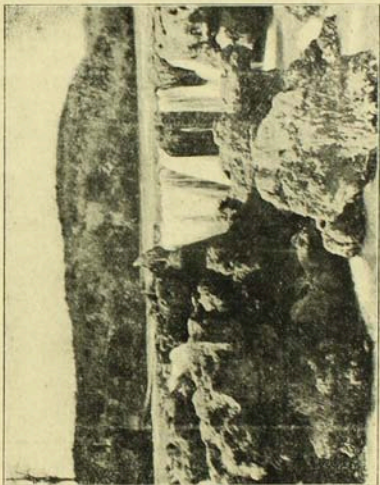
Հ ե թ ու ռ մ Հ ա յ ո Յ . . .

Կը նայինք այդ կիսաւեր դռնին որ իր անշքութեանը մէջ իսկ՝ շեմ գիտեր ի՛նչ մը ունի , ուղղակի մեր սիրտին խոսող :

Կ'առաջնորդուինք յետոյ քաղաքին մօտերը գանուող ջրվէժներն որոնք «Առ թիւ յիրէն» կը յորջորջուին : Չուրը , հեռուներէն խոխոճեկով եկող ջուրը հազարումէկ քարի պատառուածքներէ և ձերպերէ անցնելով՝ դարվար կը կը հոսի ժանկեկանման փրփրումներով : Խիստ յանկուցիչ և նկարչային է տեսարանը . շրջակայ բացութիւններու մէջ , հերձուած , սղոցածեւ ապառամներ կը լուացուին շարունակ հեղեղատին ջուրերէն որոնք ուրեք ուրեք կը վազեն հեղիկ զգչիւնով , ալլուր՝ շառաչածայն գահավիժումներով : Հայաշխարհի նիակարա՛ն էր այս :

Չառիժափէ մը վար կ'իջնենք եւ առուակէ մը անցնելով կը մանենք ծառաստան մը , ուր քիչ մը յառաջանալէ վերջ՝ մեր դէմը կ'ելլէ վիթխարի թանձր պատ մը որուն կողին վրայ երկաթէ շերտի նման դռն մը կայ պզտիկ , ծա՛կ ծա՛կ եղած , տեղացի թուրք ազոց

նշանատու թեան թիրախ ծառայած ըլլալուն . . . : Գան-
ձապետեան գրպանէն խոշոր բանալի մը հանելով կը բա-

Քրկ.ժԲ Տարսնի

նայ զայն և զմեզ ներս առաջնորդելով կը յայտնէ տեղ-
ւոյն՝ Հայոց գերեզմանատունն ըլլալը, Տէ՛ծէ՛—+ կոչուած :

Գերեզմաննոցին յատկացեալ գետնին երկու կողմերը,
քանի մը մարդահասակ բարձրութեամբ, քառանկիւն,
լայնանիստ թանձրութիւններ մը կան որոնք ոչ դուռ
ունին, ոչ պատուհան և ի՛նչ պարունակելնին անստոյգ :

Սոյն հարբ Լամբրոնի Յերդ ինդիմաց՝ Սինապ. կոչուած յեմէ:
 մը հանուած է Էւ պահուած Տարսոնի Սիկոցիցն:

ԸՆԳՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Կամաւ անմահ բարեբարիս՝
 Որ է պատճառ հանուաց զոյին.
 Սք. Էւ հզաւտ արեայն Աւօին
 Տր. բազաւտ Լայոց զարմին,
 Կանգնեաց զամբոց այս անագին՝
 Նոցուց որ աս ապաստանին.
 Ըզնիմեաղիւ այս ամբոցին
 Ըզբազազարմքն Կոստընդին.

Որ նա սիրէ մեծ զղիկին
 Որ Ինդրնմար անուն կոչին.
 Աւարեցաւ զամաւ սորին
 Չկէ՞ին (եօրն հարիւր վարսուն ուրին).
 Արդ որ ի սա ապաստանին՝
 Եւ կամ մարմնոյ աչաւ նային
 Տալ փոխարէն զՏէր ողորմին
 Լինել ժառանգ աղեն դրախտին: Ամէն:

(*) 268 [Լայդ. բու.] + 551 [Քա.ի բու.] = 1319 :

Տարանի «Թեֆէ» բազի բնակիչներէն Քիւրճեթի, ի. ՉԱՏԷ ԷՍԱՏ:
Այս բուրբ ղեպէն առաջ, կեանք բանտերու մէջ անցուցած զպղծման եղանակները մըն էր, Սանմանադուրեան հռչակմամբ ազատ արձակուած: Ինքն էր որ ապրիլ 14 Տարանի ղեպին՝ սափրիչ Սերոփի տան մէջ զգառուելու համար

նետուած հայերը կ'ազատեցին կեանքէն մէջէ, եւ մտաւորապէս երեսունի չափ զիրար աչքերու, կանանց ու մանկանց ապաստան կ'ընծայէ իր բնակարանին մէջ: Երկրորդ անգամ զանաւորով, կ'աջողի բոցերու ճոցէն ազատել հինգ Ասանացի սիկիսներ, իսկ մը պանդուխտներ, բնակիչներ ու բնիկ Տարանցիներէն շատեր: Ասանացի հայուհիներ իբր պարզեւ իրենց նուիրելի կ'ուզեն ոսկի մասանի մը եւ այլ զարդանակներ, բայց ինք կը մերժէ վեհանքն. նաբար:—(Այս ծանօթութիւնը քաղուած է Էսասի տուած այն յանձնարարական վկայականէն զոր քստորագրած են Տարանի Բանանան, Բողոք, Բարոզիւր, Գօլէնի քրօճէտօր, Պատր. Ապաստիրակուրեանէն Կրպ. Այնեան եւ Յ. Առտ Եպ.):— Անաւատիկ ՄԱՐԴ ԸՐ՝ Օսմանցի անուցը պերեօրէն պան-

ծացուցող, եղանագործ մը որ մէկ օրէն միւսը դիպածն կը հանդիսանայ հանուր մարդկութեան այրին: «Անուիւնն աղամա՛նց» Զիկայի հզօր բացատրութեամբ:— Էսասի բնթացն ունեցած են յԱսանա՝ 23 հայեր իր տունը պահող Կիւվէն Չատ Կրպարք, Տաւ. Մեմոնա որուն կը պարտին յիսուն հայորդիք իրենց կեանքը:

Աւագէ, կիրէ և կոպիճէ շաղախեայ հսկայ կոյտեր՝ կրաքարի պէս կարծրատորր, հռոմէական բոլորչինուուածքներու նման. և անհնար է աստնցմէ կոպիճ մը իսկ փրբցունել, այնքան ամուր փակած են անոնք: Ըստ աւանդութեան, երկու դամբարաններ ըլլալ կը կարծուին, գերեզմանները Սարգանարադի և իր կնոջ, — Ասորեստանցւոց առասպելական այդ Հերակլէսին դամբարանը գուցէ, որուն մասին Պատմութիւնն իր վերջին վճիռը չէ արձակած ապահովարար:

Անօրինակ, տարտամ սարսուռով մը համակուած ենք երբ կը հեռանանք իր ահաւոր յորջորջմամբ այդ «Տէօնիւք»-էն. դարերու մշուշին մէջ կանգնուած գաղտնիքի և հնութեան այդ պատկասելի զանգուածները խոր տպաւորութիւն կը գործեն մեր վշտակոծ երեւակայութեան վրայ. եւ փոխանակ մեր միտքը սքանչացումի յիշատակ մը տանելու, կ'զգանք որ խորհուրդով ու մթութեամբ ծանրաբեռնուած է ան, ու մեր սիրտը առաւել քան երբեք ճնշուած դամբանական դանդիւրով:

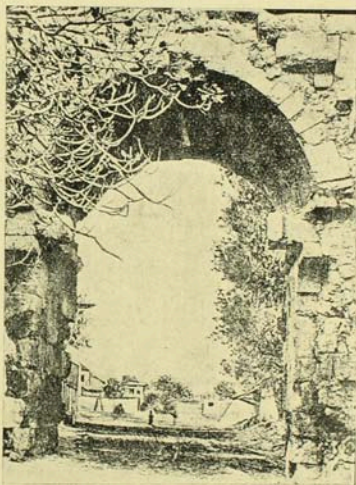
— «Կը տեսնէ՞ք սա բլրակը, — կը ձայնէ քովէս Ազատեան, հեռուն կանաչութիւն մը ցոյց տալով, երբ փլատակաց մէջէն եկեղեցի կը դառնանք, — կը պատմուի թէ Մարկոս Անտոնինոս՝ կղէտպատրա թալուհոյն հետ իր նշանաւոր տեսութիւնը հո՞ր է ունեցեր. իսկ անդին, բլրակին բացութեանը վրայ էր որ կը գանուէին Տարսոնի փիլիսոփայութեան և հետտրութեան համբաւուոր ճեմարանները, հռոմէացւոց ժամանակ . . . »

Եկեղեցի հասած ենք կրկին, և այս անգամ Գանձապետեան գանձարանին մէջ մեզի դոյց կու տայ Գանձըդ Կարուէն բերուած Հեթուհ Ա. ի արձանագրութիւնը կրող քարը, Լամբրոնի Բերդին հանդիպակաց «Սինապ»

կոչուած չէնքէն հանուած արձանագիր վէմ մը, նաև անոր քով Հեթումը կնոջ՝ Լեւոն Բ. ի դստեր՝ Զապէլ թագուհւոյն տապանաբարը :

Սրբազան մասունքներ, պատմական թանկագին րեկորներ, որոնք գուցէ անհետացած ըլլային եթէ ոճրապարտ ձեռքեր խնայած չըլլային եկեղեցիին : Պատմուե-

Գաներգ Գարու

ցաւ ինձ թէ, քանիցս հրձիգութեան փորձեր կատարուեր են տաճարին վրայ, բայց ՚ի վերջոյ անոր հոյակապ կա-

Խոփանկար Տարուցի Այրիկներուց և Օրբերուց

ուցուածքը, մանաւանդ անոր յատակի քարերուն գեղեցկահիւս յօրինուածքը թուրքերն ա՛յնքան հրապուրեր են որ ուղեր են խնայել անոր՝ զայն մզկիթի վերածելու առաջադրութեամբ :

Եւ ահա իուժանային այս փրկարար մտածման կը պարտի այսօր Տարսոնի Հայոց եկեղեցին իր գոյութիւնը, պերճօրէն կանգնած՝ շուրջի մասյլ աւերակոյտերուն մէջ...

Վ Ե Ր Զ Ա Ր Ա Ն

ԱՄԱՆՈՐԻ ՍԵՄԻՆ ՎՐԱՅ

5 ԹՎՅՆՆԻ 1910

Le véritable orphelin n'est pas celui qui a perdu ses parents, c'est celui qui n'a pas ni science ni éducation.

Տարի մըն ալ կը պակօի աճա Հայուն կեանքէն, երթալ աւելնալու համար անոր Պատմութեան վրայ:

Առօրեայ կեանքի մը ետեւէն ընդքարչ ածուող մարդկութիւնը պահ մը կանգ առնելով Նոր Տարւոյն սեմին վրայ՝ լայն շունչ մը կ'առնէ, և յետկոյս նետած ակնարկէ մը վերջ՝ անտեղիտալի պէտքը կ'զգայ աւանդական այն շնորհաւորութեանց, մաղթանքներուն և ծիծաղին որոնք իրենց հետ կը բերեն անսովոր կենդանութիւն մը և նորանոր յոյսեր ապագայի:

Ամանորի այս ընդհանուր ոգեւորութեան մէջ սակայն, ցնծութեան ի՞նչ բաժին յատկացուած կրնայ ըլլալ մեզ՝ Հայերուս. շնորհաւորի և բարեմաղթութեան արդեօք ի՞նչ կերպ բանաձեւ ունինք իրարու փոխանակելիք, երբ աճա մեզ հետ բերած ենք անցեալէն նախճիրի, քանդումի և սարսափի զեհնական տարի մը, երբ մեր սիրահրուն մէջ դեռ կը կրենք սոսկալի կսկիծը՝ բիւր բիւր նահատակ եզրայրներու, քոյրերու և զաւակներու, նաև սգատխուր յիշատակը հայրենի մեր մոխրացած օճախներուն:

Յորչափ մեր միտքն է Կիլիկիան, ցորչափ ամէնուս երեւակայութեանը մէջ դառնորէն կենդանի է Ան իր ընդարձակ արիւնախում արտերով, իր սեւ աւերակներուն կոյտերով, ցնցոտիներու մէջ դողդոջուն՝ ՚հիւժեւ կոծ իր այրիններուն կարաւանով, և անվերջ թափորովն իր բունազիրկ որբուկներուն, մեր կազանդն ալ կ'անշըքանայ իր տօնոյթի հանդիսութենէն: Թշուառութեան և սուգի այդ պատկերը մեր յիշողութենէն անրաման՝ բաւական է արդէն նոյնհետայն մարելու մեր շուրթերուն վրայ ամէն ժպիտ և ամէն բառ խայտանքի:

Այսօր ուր անցեալը կ'անհետի՝ տեղի տալու շատերու համար զուարթ ներկայի մը և յուսալից ասպագայի մը, կեանքի հաշուեյարդարութեան ու փոխանցումի այս հանդիսաւոր շրջանին, դառն չէ՞ յիշել 1909 Յունվար 1 թուականն ուր Կիլիկիա չէն էր ու բարգաւաճ, ուր Կազանդը կը տօնուէր հայկական երգիքներու տակ, — հանին ու պասլը բազմած աւանդական սեղանին գըլուխը, մինչ հարսեր, զաւակներ ու թոռներ պատկառանքով կ'երթային համբուրել անոնց ձեռքերը, փոխարէն ընդունելով սրտաբուղխ օրհնութիւններ՝ ծորած անոնց բարի շուրթերէն. ամէն դէմքի վրայ ճառագայթումը բերկրանքի, ու սենեակին մէջ միմնուորաբ ճշմարիտ երանութեան, ու սիրտեր ցնծութեամբ բարախուն, ու աչքեր յուսալից յառած նոր տարիին, զալիք նոր կեանքին . . . :

Տարաբախտ Կիլիկիա, որ երջանկութեան ըզձանք-

❖ Էջ 199. պատկերին վրայի արձանագրութիւնն է «Հերում Հայոց: Նորոզեցաւ պարխապա Տարսնի, ձեռաւք բազաւորին Հայոց Հերմոյ»:

ներուդ մէջ անձկագին , երեք ամիս յետոյ սև Զուլումը միայն ողջունեցիր . . . :

*

«Կեանքը յաւիտենական վերսկսում մըն է», բնուած է , վերսկսում մը անշուշտ բոլոր այն մերթ զուարթ մերթ ախուր դրուագներուն որոնցմով հիւսուած է ան : Բայց ճակատագրային ինչ անգութ յամառութեամբ մըն է որ Հայուն կեանքն ալ եղած է յաճախ վերսկսում կեղեքման , ջարդի և աւերի , վերսկսում նաև զերագոյն ճիգերու՝ կանգնելու համար քանդուած բոյներ , հաց տալու համար այրիացած կիներու , և պատսպարան հայթայթելու համար որբացած մանուկներու :

Մինչեւ ե՞րբ արդեօք այս յուսակտուր վերսկսումը կործանուածները վերականգնելու , խորտակուածները նորոգելու , մինչեւ ե՞րբ մեզ՝ դառնագոյն պաշտօնը արցունքներ սրբելու : Պիտի գա՞յ մեզ համար այն օրն ուր ցեղային սրտամօրմօք ցաւերէ զերժ՝ կարենանք լայն ճախրն ընել դէպ ՚ի քաղաքակրթութիւն , դէպ ՚ի յառաջդիմութիւն :

Մահատագնապ սեւ օրերու տողանցումէ մը վերջ՞ զոր Հայութիւնն իր համբերութեան պանծալի արիութեամբը գիտցաւ տանիլ , հիմայ սրքան պէտք ունի Ան նոր կեանքի մի վերսկսումին , զուարթ , անկարօտ , նուիրուած միայն ու միայն իր աշխատութեան :

Սակայն ախո՞ս , ամէն կողմ աւերակ , ու մեր շուրջ՞ Որբութիւն : Տարիներու ընթացքին թերևս փլատակները չէննան , թափուած արիւններ օր մը թերևս քաջեր վերածնին , այրիներ իրենց ճակտի քրտինքով պատառ մը հաց գամեն ուտելու , հապա մեր որբերը . . . :

Ատանայէն նամակ մը կ'ստանամ այսօր : Ըշմարիտ

անակնկալ մըն էր ինձ համար այն ճամբը զոր զրկած էր Ատանայի Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութեան դպրոցին վարիչ-վարժուհի Օր. Քաղուհի Աւրֆազեան, և զոր անձամբ շարադրեր ու արտասաներ էր Սիրանոյշ Չամսարեան անուն փոքրիկ սանուհին, ամանորի առթիւ սարքուած հանդէսին: Անփոփոխ կը հրատարակեմ զայն, ցոյց տալու համար պարզութիւնն ու անկեղծ շեշտը արխութեան որ խտացած է անոր անձնիւր տողին մէջ:

Ճնորհաւոր Ձեզ նոր տարի

Ահա եկաւ կաղանք նոր տարի 1910 իչպէս որ անցիլալ տարիներս շատ զուարնութեամբ անցուցիմ իսկ այս տարի անոր հակառակը շատ խորութեամբ պիտի անցունենք, անցած տարի կաղանք ուրախալի կերպով անցուցած ասեմս բոլոր Ասանացիները շէյիմք երեւակայեր այսպիսի սեւ օրեր, որոնք բուռնութեան յետին ծայր հասուցին, ամբողջ Կիլիկիցի 30000 սիրելիներուն կորուսը եւ հոյրենական օճախներ կործանուիլը: այնչափ մեծ վնասներ հասուցին Ասանայի բուրբերը երեսունեայ եկեղեցիները եւ սպրոցները հրոյնրակ բրին: Աշակերտուհիները յետին ծայր յուսահատութիւն մասնուած էյին, իրենց սպրոցը հրոյնրակ բլլալուն համար, Այսպէս յուսահատութեամբ կը կենային: Յանկարծ օրին մեկն ալ նայեցանք որ արեւմտեան կողմանէ ձեռք երկանցուցին Ազգանուէր հայունեաց ընկերութիւնը պոլսոյ շնորիւ. Ասանայի աղջիկանց սպրոց մը հաստատեցին կանոնաւոր վարժարան մը որոն մէջ 200 եւ աւելի աշակերտուհիներ ընտնուցին, որոնց գրիչէ ծայրէն սկսելով սպրոցական ամեն պիտոյներ հոգալով շատ մեծ զոհողութիւններ կատարեցին:

Ուստի Ասանացիները երախտապարս են ընկերու-
քեան բարի անամներուն եւ անամոհիներուն: Արդի՞ժ
մեր մեչը ասանկ ձեռնակերներ առաջ պիտի զան ուրեմն
այսպիսի գրացող Ասամներ եւ Անամոհիներ որ մեզի
պէս կարօտիպները մոխիրներն մեչեն ազատեցին, ու-
րեմն ասոնց շանքը ի գուր չի համենք, աշխատեմք որ-
պէսի ասոնք մեր սարոցը վրսին շարունակեն արս մենք
ալ գոհ ընենք մեր շանքերով զանոնք աչօք ընիք Ասու-
ծոյ Ասուծմէ խնստենք ասոնց առողջութիւնը որովհետեւ
այդ պիտի գրացողներ առողջ մնան որպէս զի մեզի պէս
ամեն կարօտիպներուն օգնելու համար:

*

*Եղբայրներ, և քոյրեր, մեզի՛ կը նային անոնք անձ-
կալից. հացին հետ մենե՛ կը խնդրեն անոնք քիչ մը գո-
րով և կենսունակ սնունդն իրենց մաքին:*

*Սորհինք որբերը: Գերազանցապէս նա իրական է մեր
ամենուս պարտքը բախտէն անժառանգ այդ էակներուն
հանդէպ զոր ահարկու Ջարդը թողուց աստանդական:
Ի՞նչ կը մնայ մեզ ընել չիմայ՝ ջնջելու համար անոնց
ճակատներէն սեւ կնիքն որբութեան:*

*Ճշմարիտ որքն անկէ չէ որ կ'որոշուի է իր շնորհը. ճշմարիտ
որքն անկէ է որ ս'ընտանիք անկէ և ոչ բարեբախտութեան:
Այսպէ՛ս կ'ըսէ անցեալ դարու մեծ միտքերէն մին,
այսպէ՛ս կը կրկնեն ներկայ դարուս քաղաքակիրթ ազ-
գութիւններ:*

*Տարակոյս չկայ, բաղձացած նոր կեանքերնուս գը-
ւարթ ու քրջանիկ օրերն այսուհետեւ պիտի կրնանք
համբել մեր սղածրի մանուկներուն, մեր հեռակայ որ-
բերուն տրուելիք ճշմարիտ գաստիարակութեամբը:*

կրթել, դաստիարակել մեր հանուր մանկութիւնը, մտազիւր ջամբել անոր ուսում և գիտութիւն, դուրս հանել զինքը տգիտութեան խոր վիրապէն. ահա՛ Հայուն պարտքը՝ համակ մարդկային :

Նոր տարւոյ սեմին վրայ կիցած, ուխտե՛նք փրկել մեր զաւակները, մեր որբերը էբ-կ-ն ղբ-ն-նէն, ցոյց տալով անոնց այն կեանքն ուր կոչուած են ապրելու և այն ճամբան որ պիտի տանի զիրենք դէպ 'ինքնագիտակցութիւն, դէպ 'ի յաջողութիւն :

Սրբեցէ՛ք հիմայ ձեր արցունքը հէ՛ք որբեր, գօտեպնդուեցէ՛ք կեանքի համար ուսմամբ, դաստիարակութեամբ և հողիի ճշմարիտ զարգացմամբ : Զա՛յս կը խրատէ մեզ ժամանակի ոգին, զա՛յս կը մաղթէ մեզ Ամանորը : Անոնք պիտի ըլլան ասպար եւ մարտկոց՝ ընդդէմ թշուառութեան, անոնք պիտի ըլլան միակ բարիքն իրական, անկապտելի և անբռնարարելի՝ զոր պիտի չկարենան խորել չէրքէզական վայրագութիւնն ու բարբարոսութիւնը համիտեան, ո՛չ կրիլկիոյ մէջ և ոչ այլուր :

Ու թերևս այն ատեն, զարգացած, կրթուած եւ ազնուացած Հայ Ազգին տառապանքը սա ա՛խիղճ երջանիկներուն՝ Եւրոպացիներուն հետաքրքրութիւն առ-թելէ աւելի՝ խայթող խղճահարութիւն մը դառնայ անոնց, և միակ անբարբառ նախատինքը՝ մեր կողմէ անոնց երեսին նետուած :

Ողջո՛յն և համակրանք ուրեմն Քեզ, ո՛վ յուսածի-ծաղ Մանկութիւն :

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԹԵՈՒԵԿ

⇒ ՎԵՐՉ ←

